**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМЕНІ АКАДЕМІКА Ф. Г. БУРЧАКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЖУК АНДРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

Прим. № _____
УДК 347.02

ДИСЕРТАЦІЯ

ВІДНОВЛЕННЯ СТАНОВИЩА, ЯКЕ ІСНУВАЛО ДО ПОРУШЕННЯ, ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Спеціальність 081 – право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних наукових досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____/А. В. Жук

Науковий керівник:
Короленко Віталій Михайлович
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Жук А. В. Відновлення становища, яке існувало до порушення, як спосіб захисту цивільних прав. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, Київ, 2021.

Кваліфікаційна наукова праця є комплексним науковим дослідженням відновлення становища, яке існувало до порушення, як дієвого способу захисту цивільних прав, умов його застосування, а також критеріїв відмежування від інших суміжних способів захисту. Кваліфікаційна наукова праця складається з трьох розділів, розділених на дев'ять підрозділів, у яких розгляд питань розпочинається зі з'ясування історичних етапів становлення та розвитку цивільного законодавства щодо правового закріплення відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту цивільних прав та завершується встановленням особливостей його застосування в окремих сферах цивільних відносин.

У першому розділі *«Загальна характеристика відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту цивільних прав»* з'ясовано історичні аспекти становлення та розвитку цього способу захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів у вітчизняному законодавстві. Зроблено висновок, що розуміння сутності відновлення становища, яке існувало до порушення, від його першої появи у положеннях римського приватного права до закріплення цього способу захисту у нормах чинного законодавства зазнало суттєвої трансформації, що було зумовлене необхідністю адаптації інститутів римського права до специфіки суспільно-економічних відносин кожного історичного періоду. Встановлено, що в ході історичного розвитку цивільного законодавства, з огляду на необхідність адаптації правових явищ та інститутів до нових умов розвитку суспільства «restitutio in integrum» трансформувався у дві самостійні незалежні

категорії – реституцію та відновлення становища, яке існувало до порушення, які при цьому не втратили свого основного призначення – захисту цивільних прав. Як інститут класичного римського права відновлення становища, яке існувало до порушення, було запозичене практично усіма кодифікованими актами цивільного законодавства, що діяло на історичних українських землях, зокрема, «Руською Правдою», Литовськими статутами, «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., Цивільним кодексом Східної Галичини 1797 р., «Збірником малоросійських прав» 1807 р., ЦК УСРР 1922 р. і ЦК УРСР 1963 р.

Запропоновано авторські визначення понять способу захисту цивільних прав (як сукупності встановлених законом, договором чи судом допустимих дій (прийомів), які визначають особливий порядок (модель) реалізації заходів державно-примусового характеру, що спрямовані на відновлення порушених, визнання оспорюваних цивільних прав та інтересів, припинення їх порушення, а також на запобігання такому порушенню), засобу захисту цивільних прав (як правового інструменту, що застосовується з метою фактичного виконання моделі правового впливу, закріпленої у змісті того чи іншого способу захисту цивільних прав), відновлення становища, яке існувало до порушення (як сукупності дій, які вчиняються заінтересованою особою або компетентними органами, визначають особливий порядок реалізації заходів державно-примусового характеру та спрямовані на відновлення тих фактичного та юридичного станів цивільних правовідносин, що існували до порушення належного особі суб’єктивного права).

Обґрунтовано можливість кваліфікації відновлення становища, яке існувало до порушення, і як загального, і як спеціального способу захисту. Загальний характер відновлення становища, що існувало до порушення, проявляється у його потенційній здатності бути способом захисту будь-якого порушеного цивільного права. Спеціальний характер вказує на те, що саме відновлення становища, яке існувало до порушення, є належним та ефективним способом захисту конкретного порушеного цивільного права з

урахуванням специфіки змісту цього права, сфери, у якій воно існує, та здатності цього способу повноцінно його захистити. Зроблено висновок про належність відновлення становища, яке існувало до порушення, до групи відновлювальних способів захисту цивільних прав з огляду на його спрямованість не лише на припинення порушення суб'єктивного цивільного права і на відновлення права, а й на усунення негативних наслідків такого порушення шляхом відновлення тих фактичного і юридичного станів правовідносин, які існували до порушення права.

Визначено функціональний зв'язок між категоріями відновлення права та відновлення становища, який полягає у тому, що відновлення становища, яке існувало до порушення, є інструментом повернення особі можливості здійснювати своє суб'єктивне право. Тому відновлення права та відновлення становища, яке існувало до порушення, слід сприймати як мету та засіб її досягнення. Зауважено, що відновлення становища, яке існувало до порушення, є інструментом для відновлення права як досягнення загальної мети захисту цивільних прав, та способом захисту як сукупністю дій уповноваженої особи, що визначають особливий порядок реалізації заходів державно-примусового характеру із захисту цивільних прав та інтересів. Обґрунтовано самостійне місце відновлення становища, що існувало до порушення, в системі способів захисту цивільних прав.

У другому розділі *«Порівняльно-правова характеристика відновлення становища, яке існувало до порушення, та інших способів захисту цивільних прав»* здійснено відмежування відновлення становища, яке існувало до порушення, від таких способів захисту прав, як реституція, припинення дії, яка порушує право, примусове виконання обов'язку в натурі, витребування майна з чужого незаконного володіння. Основними критеріями розмежування відновлення становища, яке існувало до порушення, від інших способів захисту цивільних прав є: 1) сфера застосування; 2) підстави застосування; 3) межі застосування способів захисту; 4) суб'єкти звернення; 5) форми захисту; 6) функції захисту; 7) правові наслідки застосування.

Доведено відмінність відновлення становища, що існувало до порушення, та реституції за критерієм правових наслідків застосування, яка полягає у тому, що відновлення становища, яке існувало до порушення, має наслідком свого застосування відновлення у комплексі усіх – як матеріальних, так і юридичних – характеристик правовідносин таким чином, ніби порушення суб'єктивного права особи взагалі не існувало; наслідком ж застосування реституції є відновлення тільки майнового стану суб'єкта цивільних прав внаслідок нівелювання юридичного факту укладення правочину. Виділено особливості, пов'язані із застосуванням припинення дії, що порушує право, які полягають у тому, що ключовою метою звернення до цього способу захисту цивільних прав є намір особи, суб'єктивне право якої зазнає порушення, зобов'язати порушника припинити протиправну поведінку, що у свою чергу забезпечить їй повноцінну реалізацію свого права. При цьому видається, що характер такого припинення повинен бути остаточним та постійним. У цьому проявляється основна відмінність припинення дії, що порушує право, від відновлення становища, яке існувало до порушення, основним завданням якого є ліквідація негативних наслідків, які спричинені порушенням права.

Доведено, що при застосуванні примусового виконання обов'язку в натурі відсутня альтернативність дій, які б призвели до відновлення порушеного права його носія. З цього випливає, що ключовим у механізмі відновлення суб'єктивного права при застосуванні примусового виконання обов'язку в натурі є виконання боржником конкретного, чітко визначеного зобов'язальним правовідношенням невиконаного раніше обов'язку. Натомість при відновленні становища, яке існувало до порушення, першочергове значення має саме усунення негативних наслідків порушення, а не вчинення певної дії, при чому таке усунення може бути здійснене різними способами. Встановлено, що витребування майна з чужого незаконного володіння належить винятково до речово-правових способів захисту, адже наявність між сторонами спору зобов'язального зв'язку

унеможливлює використання віндикації та вказує на необхідність захисту порушених прав іншими способами, зокрема, шляхом визнання правочину недійсним і застосування реституції.

На відміну від віндикації, відновлення становища, яке існувало до порушення, може належати як до речово-правових, так і зобов'язальних способів захисту цивільних прав. У процесі захисту цивільних прав відновлення становища, яке існувало до порушення, і витребування майна з чужого незаконного володіння можуть застосовуватися одночасно і комплексно, переслідуючи єдину мету – відновлення порушених прав їх носія, однак механізм впливу на процес їх відновлення у кожного зі способів захисту є специфічним і передбачає зобов'язання порушника до вчинення різних за своїм змістом дій; при віндикації ця дія завжди полягає у витребуванні майна від незаконного володільця на противагу відновленню становища, що існувало до порушення, застосування якого не обмежує носія порушеного суб'єктивного права у формулюванні змісту матеріально-правових вимог (це можуть бути вимоги про зобов'язання порушника до вчинення як фактичних, так і юридичних дій), проте необхідною є їх максимальна конкретизація.

У третьому розділі *«Застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту окремих видів цивільних прав»* акцентовано увагу на особливостях застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, в таких сферах цивільних відносин, як інтелектуальна власність та корпоративні правовідносини. Насамперед акцентовано увагу на притаманності серйозних протиріч щодо застосування цього способу захисту в сфері інтелектуальної власності та корпоративній сфері.

Встановлено трирівневу структуру класифікації способів захисту прав у сфері інтелектуальної власності: 1) універсальні способи захисту цивільних прав, передбачені ст. 16 ЦК України; 2) спеціальні способи захисту, передбачені ст. 432 ЦК України; 3) способи захисту, передбачені спеціальним законодавством, що регулює відносини з приводу створення та використання

конкретних об’єктів права інтелектуальної власності.

Зроблено висновок про необхідність розмежування поновлення права як спеціального способу захисту порушених авторських та суміжних прав і відновлення становища, яке існувало до порушення, з огляду на те, що: а) підставою для застосування поновлення права як способу захисту права у сфері інтелектуальної власності є його часткове або повне припинення, на відміну від відновлення становища, яке існувало до порушення, яке застосовується, коли порушене право внаслідок його порушення все ще існує; б) наслідком застосування поновлення права є повернення носію порушеного суб’єктивного права інтелектуальної власності можливості реалізовувати правомочності з цього права, які були відібрані внаслідок такого порушення; натомість основним наслідком відновлення становища, яке існувало до порушення, є вжиття комплексу заходів, спрямованих перш за все на ліквідацію негативних наслідків, причинених порушенням права інтелектуальної власності. Зважаючи на це, запропоновано внесення змін до пунктів «а», «б» ч. 1 ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права».

Доведено, що особливість застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, у процесі захисту суб’єктивних прав інтелектуальної власності відображається у тому, що передумовою застосування цього способу захисту є не тільки спричинення негативних наслідків порушення суб’єктивного права, а й можливість їх усунення. У випадку неможливості усунути наслідки правопорушення слід застосовувати інші способи захисту, зокрема, здійснення публікації в засобах масової інформації про допущені порушення. При застосуванні відновлення становища, яке існувало до порушення, не йдеться про майнове заміщення й порушеного майнового права інтелектуальної власності, адже для особи, яка звертається до суду з такою матеріально-правовою вимогою, принциповим є саме відновлення конкретного стану правовідносин у тому вигляді, в якому вони існували до порушення, наприклад, шляхом вилучення з цивільного обігу товарів, виготовлених з порушенням права інтелектуальної власності та знищення

таких товарів. У разі майнового заміщення порушеного права слід говорити про такий спосіб захисту, як відшкодування завданих збитків. Межам відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту прав інтелектуальної власності властиві специфічні ознаки, що відображаються у виборі способу захисту, виходячи із різновиду об'єкта інтелектуальної власності, зі специфіки порушення права, а також із наслідків, спричинених таким порушенням. У цьому знаходить свій вияв найбільш точний та конкретний рівень встановлення меж застосування способів захисту прав інтелектуальної власності, який можна іменувати індивідуальними межами.

Окремо в межах розділу акцентовано увагу на особливостях застосування досліджуваного способу захисту в сфері корпоративних відносин. Встановлено, що у випадку протиправного позбавлення особи належних їй частки чи акцій у статутному капіталі корпорації одного способу захисту недостатньо для того, щоб повноцінно відновити порушені корпоративні права, адже поряд із необхідністю повернення їх особі шляхом застосування віндикації чи визнання права власності на корпоративні права виникає потреба й в усуненні негативних наслідків порушення, наприклад, у частині скасування змін до установчих документів та державної реєстрації змін щодо складу учасників, вчинених внаслідок протиправного переоформлення права власності на корпоративні права. Зроблено висновок про неможливість ототожнення відновлення корпоративного контролю та відновлення становища, яке існувало до порушення, з огляду на те, що відновлення корпоративного контролю є комплексним спеціальним способом захисту, що спрямований на повернення учаснику юридичної особи корпоративного типу можливості своїми рішеннями впливати на діяльність останньої шляхом відновлення права власності на протиправно відібрані від нього корпоративні права. Відновлення становища, яке існувало до порушення, у процесі відновлення корпоративного контролю не є ефективним способом захисту у разі незаконного позбавлення особи корпоративних прав, проте застосування його є доцільним у частині усунення

негативних наслідків, спричинених таким позбавленням, зокрема, у частині скасування реєстраційних дій, пов'язаних із протиправним переоформленням права власності на корпоративні права.

Доведено, що переведення на особу прав та обов'язків покупця не є спеціальним різновидом відновлення становища, яке існувало до порушення, з огляду на різний механізм відновлення порушеного права. Переведення на особу прав і обов'язків покупця частки (акцій) у статутному капіталі юридичної особи корпоративного типу у своїй правозахисній здатності обмежується виключно поверненням учаснику корпорації протиправно відібраної можливості першочергово придбати частку, що відчужується іншим учасником, однак ліквідувати негативні наслідки порушення такого переважного права, пов'язані, зокрема, зі скасуванням неправомірних реєстраційних дій, за допомогою переведення на особу прав і обов'язків покупця не вбачається можливим. Натомість ефективним у цьому контексті способом захисту є відновлення становища, яке існувало до порушення. Для відновлення порушених переважних прав на купівлю частки у статутному капіталі корпорації та усунення усіх спричинених цим негативних правових наслідків найбільш доцільним вбачається одночасне застосування вищевказаних способів захисту.

Ключові слова: суб'єктивне право, способи захисту, відновлення становища, яке існувало до порушення, реституція, припинення дії, яка порушує право, примусове виконання обов'язку в натурі, віндикація, поновлення права, корпоративний контроль, переведення прав та обов'язків покупця.

SUMMARY

Zhuk A. V. Restoration of the situation that existed before the violation as a way of protection of civil rights. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 – Law. – The Academician F. H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and

Entrepreneurship of National Academy of Law Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

Qualifying scientific work is a comprehensive scientific study of the restoration of the situation that existed before the violation as a way of protection of civil rights, the conditions of its application, as well as criteria for differentiation from other related ways of protection under the conditions of modern civil law reform in Ukraine. The main idea of protection in the context of the exercise of a person's subjective right is to enshrine guarantees at the level of mandatory requirements to eliminate obstacles to the exercise of this right. At the same time, the effectiveness of the protection of subjective rights primarily depends on how effective the mechanisms of legal regulation of the relations of right protection are and whether they are built on the fundamental principles of the rule of law.

Qualifying scientific work consists of three chapters divided into nine subsections, in which consideration begins with clarifying the historical stages of formation and development of civil law on the legal consolidation of the restoration of the situation that existed before the violation as a way to protect civil rights and ends with the establishment of features of its application in certain areas of civil relations.

The first chapter «General characteristics of the restoration of the situation that existed before the violation as a way of protection of civil rights» clarifies the historical aspects of the formation and development of this way of protecting subjective civil rights and interests in domestic law. It is concluded that the understanding of the essence of the restoration of the situation that existed before the violation, from its first appearance in the provisions of Roman law to the consolidation of this way of protection of civil rights in the current legislation has undergone significant transformation due to the need to adapt Roman law to specific socio-economic relations of each historical period. It is established that in the course of historical development of civil legislation, given the need to adapt legal phenomena and institutions to the new conditions of society, restitutio in integrum was transformed into two independent categories – restitution and restoration of the situation that existed before the violation, which did not lose its

main purpose – protection of civil rights.

As an institution of classical Roman law, the restoration of the situation that existed before the violation was borrowed by almost all codified acts of civil law in force in the historical Ukrainian lands, in particular, «Russian Truth», Lithuanian statutes, «Rights, according to which Little Russian people are at law» 1743, The Civil Code of Eastern Galicia 1797, the «Collection of Little Russian Rights» 1807, the Civil Codes of the USSR 1922 and 1963. The most detailed legal regulation of the relationship to restore the situation that existed before the violation, received in the Civil Code of Eastern Galicia 1797, which was the first in the history of Ukrainian law to consolidate the independence of the studied method of protection of civil rights.

The author's definitions of the concepts of the method of protection of civil rights are proposed (as a set of permissible actions (techniques) established by law, contract or court, which determine a special procedure (model) for implementing state-coercive measures aimed at restoring violated civil rights and interests, recognition of disputed civil rights and interests, termination of their violation, as well as prevention of such violation); a means of protecting civil rights (as a specific legal instrument used to effectively implement the model of legal influence enshrined in the content of a particular way of protecting civil rights); restoring the situation that existed before the violation (as a set of actions committed by the person or competent bodies, determine a special procedure for the implementation of measures of state-coercive nature and aimed at restoring the factual and legal status of civil relations that existed before the violation of the person's subjective right).

The possibility of qualifying the restoration of the situation that existed before the violation, both as a general and as a special method of protection, is substantiated. The general nature of the restoration of the situation that existed before the violation is manifested in its potential ability to be a way to protect any violated civil rights. The special nature indicates that the restoration of the situation that existed before the violation is a proper and effective way to protect a particular

violated civil right, taking into account the specific content of this right, the scope in which it exists and the ability to fully protect it. It is concluded that the restoration of the situation that existed before the violation belongs to the group of restorative methods of protection of civil rights, given its focus not only on stopping the violation of subjective civil right and restoring the law, but also on eliminating the negative consequences of such violation by restoring the factual and legal status of legal relations that existed before the violation of the right. The functional connection between the categories of restoration of the right and restoration of the situation is defined, which consists in the fact that the restoration of the situation that existed before the violation is a tool for returning to the person the opportunity to exercise his subjective right. Therefore, the restoration of the right and the restoration of the situation that existed before the violation should be seen as a goal and a means to achieve it. It is noted that the restoration of the situation that existed before the violation is a tool for restoring the right as an achievement of the general purpose of protection of civil rights, and a way of protection as a set of actions of the authorized person. The independent place of restoration of the situation that existed before the violation in the system of ways of protection of civil rights is substantiated.

The second chapter «Comparative legal characteristics of the restoration of the situation that existed before the violation and other ways of protection of civil rights» using the comparative legal method distinguishes the restoration of the situation that existed before the violation from such ways of protection as restitution, termination of an act that violates the right, enforcement of duty in kind, extortion of property from someone else's illegal possession. Thus, the main criteria for distinguishing between the restoration of the situation that existed before the violation and restitution are: 1) different legal consequences of application; 2) the possibility of application in certain forms of protection; 3) grounds for application; 4) subjects of appeal for protection of violated rights; 5) protection functions. The main criteria for distinguishing between the restoration of the situation that existed before the violation and the termination of an act that

violates the right are: 1) the different nature of the consequences of the application; 2) prerequisites for use; 3) various mechanisms of legal influence on the relationship for the restoration of violated rights; 4) grounds for application; 5) different limits of application of protection methods. The criteria for distinguishing between the restoration of the situation that existed before the violation and the enforcement of the duty in kind are: 1) different areas of application; 2) various legal grounds for application; 3) different specifics of the subjective composition of law enforcement relations that arise on the basis of the application of these methods of protection; 4) various forms of protection; 5) various mechanisms for restoring rights in the process of applying protection methods. The criteria for distinguishing between the restoration of the situation that existed before the violation and extortion of property from someone else's illegal possession are: 1) the specific subject of the claim; 2) belonging to the property-legal, obligatory-legal or those and those ways of protection of civil rights; 3) specific subject composition; 4) various forms of protection; 5) at vindication only the property condition of the victim is subject to restoration; restoration of the situation that existed before the violation may result in an obligation to take any legal action.

The third chapter «Application of the restoration of the situation that existed before the violation as a way of protection of certain types of civil rights» focuses on the specifics of the application of the restoration of the situation that existed before the violation in such areas of civil relations as intellectual property and corporate legal relations. A three-level structure of classification of methods of protection of rights in the field of intellectual property is established: 1) universal methods of protection of civil rights, provided by Art. 16 of the Civil Code of Ukraine; 2) special methods of protection provided by Art. 432 of the Civil Code of Ukraine; 3) methods of protection provided by special legislation governing relations concerning the creation and use of specific objects of intellectual property rights.

It is concluded that it is necessary to distinguish between the renewal of the right as a special way to protect violated copyright and related rights and

restoration of the situation that existed before the infringement, given that: a) the basis for the application of the renewal of the right as a way of protection of intellectual property rights is its partial or complete termination, in contrast to the restoration of the situation that existed before the violation, which applies when the violated right as a result of its violation still exists; b) the consequence of the application of the renewal of the right is the return to the holder of the violated subjective intellectual property right of the opportunity to exercise the powers under this right, which were taken away as a result of such violation; instead, the main consequence of restoration of the situation that existed before the violation is to take a set of measures aimed primarily at eliminating the negative consequences caused by the violation of intellectual property rights. In view of this, it is proposed to amend paragraphs «a», «b» of Part 1 of Art. 52 of the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights».

It is proved that the peculiarity of the application of restoration of the situation that existed before the violation in the process of protection of subjective intellectual property rights is reflected in the fact that the prerequisite for this method of protection is not only the negative consequences of violation of subjective rights, but also the possibility of their elimination. If it is impossible to eliminate the consequences of the offense, other way of protection should be used, in particular, the publication in the media the information about violations. When applying the restoration of the situation that existed before the violation, it is not a question of property substitution and violated intellectual property rights, because for a person who applies to the court with such a substantive legal requirement, it is essential to restore the specific state of legal relations in the form in which they existed before the infringement, for example, by withdrawing from civil circulation goods manufactured in infringement of intellectual property rights and destroying such goods. In the case of property substitution of the violated right, we should talk about such a method of protection as compensation for damages. The limits of restoration of the situation that existed before the infringement, as a way to protect intellectual property rights, have specific features, which are reflected in the choice

of the ways of protection based on the type of intellectual property, the specifics of infringement, and the consequences of such infringement. This is reflected in the most accurate and specific level of establishing the limits of the application of methods of protection of intellectual property rights, which can be called individual boundaries.

Separately, within the chapter, attention is focused on the peculiarities of the application of the studied method of protection in the field of corporate relations. It is established that in case of illegal deprivation of a person's share in the authorized capital of the corporation, one method of protection is not enough to fully restore the violated corporate rights, because along with the need to return them to the person by vindication or recognition of corporate rights there is a need to eliminate the negative consequences of the violation, for example, in terms of cancellation of changes to the constituent documents and state registration of changes in the composition of participants, made as a result of illegal re-registration of ownership of corporate rights. At the same time, it was concluded that it is impossible to identify the restoration of corporate control and the restoration of the situation that existed before the violation, given that the restoration of corporate control is a comprehensive special method of protection aimed at returning to the participant of a legal entity of corporate type the opportunity to influence the activity of the latter by restoring the right of ownership to the corporate rights illegally taken from him. Restoration of the situation that existed before the violation in the process of restoring corporate control is not an effective way to protect in case of illegal deprivation of corporate rights, but its use is appropriate to eliminate the negative consequences of such deprivation, in particular, the cancellation of registration, related to the illegal re-registration of ownership of corporate rights.

It has been proven that the transfer to the person of the rights and obligations of the buyer is not a special kind of restoration of the situation that existed before the violation, given the different mechanism of restoration of the violated right. The transfer to the person of the rights and obligations of the buyer of a share (shares) in the authorized capital of a legal entity of corporate type in capacity of

right protection is limited to returning to the member of the corporation illegally taken opportunity to acquire the share alienated by another participant; however, it is not possible to eliminate the negative consequences of the violation of such a preemptive right, related, in particular, to the abolition of illegal registration actions, by transferring the rights and obligations of the buyer to the person. Instead, an effective way of protection in this context is to restore the situation that existed before the violation. In order to restore the violated pre-emptive rights to purchase a share in the authorized capital of the corporation and eliminate all the negative legal consequences caused by this, it is most appropriate to simultaneously apply the above ways of protection.

Keywords: subjective right, ways of protection of civil rights, restoration of the situation that existed before the violation, restitution, termination of an act that violates the right, enforcement of a duty in kind, extortion of property from someone else's illegal possession, restoration of right, corporate control, transfer of rights and responsibilities of the buyer.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського союзу, і прирівняні до них:

1. Andriy Zhuk. The genesis of the development of legal regulation of relations on the restoration of the situation that existed before the violation, as a way of the protection of civil rights. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2020. № 6 (Volume 2). P. 201–206.

Статті в наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з присвоєнням категорії "Б":

2. Жук А. В. Відновлення становища, яке існувало до порушення права, як ефективний спосіб захисту: розмежування адміністративної юрисдикції від цивільної і господарської. *Актуальні проблеми правознавства.* Випуск 3 (15). 2018. С. 13–17.

3. Жук А. В. Застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту прав на об’єкти інтелектуальної власності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2020. Вип. 47. Т. 2. С. 9–12.

4. Жук А. В. Відновлення становища, що існувало до порушення, у системі способів захисту суб’єктивних цивільних прав. *Підприємництво, господарство і право.* 2021 (299). № 1. С. 11–16.

5. Жук А. В. Застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту корпоративних прав. *Підприємництво, господарство і право.* 2021 (302). № 4. С. 16–21.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Жук А. В. Правове закріплення інституту відновлення становища, яке існувало до порушення, у Цивільному кодексі Східної Галичини 1797 р. *Право як ефективний суспільний регулятор* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 14–15 лютого 2020 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2020. С. 48–50.

7. Жук А. В. Критерії відмежування реституції та відновлення становища, яке існувало до порушення права як способів захисту суб’єктивних цивільних прав. *Учасники цивільних відносин: новації рекодифікації цивільного (приватного) права України:* матеріали XIX наук.-практ. конф., присвяч. 99-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 12 березня 2021 р.). Харків : Право, 2021. С. 324–326.

8. Жук А. В. Особливості застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, для захисту суб’єктивних цивільних прав у сфері інтелектуальної власності. *Міжнародні та національні правові виміри забезпечення стабільності*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 16–17 квітня 2021 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2021. Ч. 1. С. 74–77.

ЗМІСТ

ВСТУП 19

РОЗДІЛ 1 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДНОВЛЕННЯ СТАНОВИЩА, ЯКЕ ІСНУВАЛО ДО ПОРУШЕННЯ, ЯК СПОСОБУ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ 30

1.1 Становлення та розвиток цивільного законодавства щодо правового закріплення відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту цивільних прав 30

1.2 Поняття та правова характеристика відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту цивільних прав 51

1.3 Межі застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту цивільних прав 77

Висновки до першого розділу 91

РОЗДІЛ 2 ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДНОВЛЕННЯ СТАНОВИЩА, ЯКЕ ІСНУВАЛО ДО ПОРУШЕННЯ, ТА ІНШИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ 96

2.1 Відновлення становища, яке існувало до порушення, та правові наслідки визнання правочину недійсним 96

2.2 Відновлення становища, яке існувало до порушення, та припинення дії, яка порушує право 113

2.3 Відновлення становища, яке існувало до порушення, та примусове виконання обов’язку в натурі 131

2.4 Відновлення становища, яке існувало до порушення, і витребування майна з чужого незаконного володіння 146

Висновки до другого розділу 161

РОЗДІЛ 3 ЗАСТОСУВАННЯ ВІДНОВЛЕННЯ СТАНОВИЩА, ЯКЕ ІСНУВАЛО ДО ПОРУШЕННЯ, ЯК СПОСОБУ ЗАХИСТУ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ 167

3.1 Застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту прав на об’єкти інтелектуальної власності 167

3.2 Застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту корпоративних прав 184

Висновки до третього розділу 200

ВИСНОВКИ 205

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 211

ДОДАТОК А СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ: 233

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Конституція України (ст. 55), задекларувавши судовий захист прав і свобод людини і громадянина, визначила за кожним право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Вказана конституційна норма знайшла відображення й у галузевому законодавстві. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 15 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Використання цього права залежить виключно від волі його носія, який самостійно приймає рішення про його здійснення чи навпаки відмови від такого здійснення.

Актуальність теми підвищується і в умовах сучасного реформування цивільного законодавства в Україні. Основною ідеєю захисту у контексті здійснення особою свого суб'єктивного права є закріплення на рівні імперативних приписів гарантій щодо усунення перешкод у реалізації цього права. При цьому результативність захисту суб'єктивних прав перш за все залежить від того, наскільки ефективними є механізми правового регулювання правозахисних відносин і чи побудовані вони на основоположних засадах верховенства права.

Стосовно пойменованих способів захисту суб'єктивних прав учасників цивільних правовідносин, законодавець у ст. 16 Цивільного кодексу України виокремив їх орієнтовний перелік, зауваживши, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом. Одним із таких поіменованих способів захисту у п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України визначено відновлення становища, яке існувало до порушення, який застосовується тоді, коли суб'єктивне цивільне право не було припинене, і його можна відновити шляхом усунення наслідків правопорушення. Значимість цього способу захисту права виражається у тому, що він спрямований на відновлення фактичного становища особи і виключає будь-які компенсаційні заходи.

Аналіз судової практики свідчить, що відновлення становища, яке існувало до порушення не так часто застосовується на практиці як окремо взятий спосіб захисту цивільних прав. Однією із основних причин такої незначної його затребуваності є малодослідженість цього способу захисту, адже у сучасній доктрині цивільного права тематиці застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту присвячена незначна кількість наукових напрацювань. Крім того розуміння сутності відновлення становища, яке існувало до порушення, від його першої появи у положеннях римського права до закріплення цього способу захисту у нормах цивільного законодавства зазнало суттєвої трансформації, що було зумовлене необхідністю адаптації інститутів римського права до специфіки суспільно-економічних відносин кожного історичного періоду.

Зважаючи на це, актуальним є наукове осмислення сутності, особливостей та умов застосування, а також критеріїв відмежування відновлення становища, яке існувало до порушення, від інших суміжних способів захисту цивільних прав в умовах сучасного реформування цивільного законодавства в Україні. Більш глибоке дослідження відновлення становища, яке існувало до порушення як способу захисту цивільних прав дозволить удосконалити існуючий сьогодні в юридичній доктрині системний підхід до захисту особистих немайнових та майнових прав фізичних і юридичних осіб, виявити закономірності й тенденції подальшого розвитку матеріального та процесуального права в сфері захисту порушених цивільних прав.

Науково-теоретичну базу дослідження становлять праці вітчизняних та зарубіжних правознавців, зокрема: В. Д. Андрійцьо, О. І. Антонюк, Т. В. Боднар, С. М. Братуся, М. К. Галянтича, В. П. Грибанова, А. Б. Гриняка, О. М. Гуліди, О. В. Дзери, І. О. Дзери, А. С. Довгерта, Ю. О. Заіки, О. С. Іоффе, С. М. Іванової, І. Р. Калаура, В. М. Короленка, В. М. Коссака, О. О. Кота, О. В. Кохановської, О. О. Красавчикова, О. Д. Крупчана, Н. С. Кузнєцової, І. М. Кучеренко, В. В. Луця, Р. А. Майданика, В. П. Маслова, В. М. Махінчука, Т. М. Підлубної, В. Д. Примака, Ю. Д. Притики, Я. В. П'янової, Я. М. Романюка, З. В. Ромовської, І. В. Спасибо-

Фатєєвої, Р. О. Стефанчука, М. О. Стефанчука, Г. П. Тимченка, Г. О. Ульянової, Н. В. Федорченко, Є. О. Харитонова, С. І. Шимон, О. О. Штефан, Р. Б. Шишки.

Проте наразі у вітчизняній цивілістиці немає праць, в яких була б комплексно висвітлена науково-практична проблематика застосування такого способу захисту суб'єктивних цивільних прав, як відновлення становища, яке існувало до порушення. Так, попри наявність доволі системного підходу до використання інших способів захисту відновлення становища, яке існувало до порушення, потребує ґрунтовного теоретичного дослідження на предмет відмежування від реституції, припинення дії, яка порушує право, примусового виконання обов'язку в натурі, витребування майна з чужого незаконного володіння. Потребують свого дослідження й питання встановлення меж застосування цього способу захисту в різних сферах (корпоративній, інтелектуальної власності) цивільних відносин. Крім цього, наділення досліджуваного способу захисту і універсальним, і спеціальним характером ще більше ускладнює розуміння правової природи відновлення становища, що існувало до порушення. Наведене не лише обумовлює вибір теми дослідження, але й свідчить про її актуальність як в теоретичному плані, так і з позицій судової практики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України 25 квітня 2018 р. (протокол № 4). Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тем науково-дослідної роботи відділу проблем приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України «Договірне регулювання приватноправових відносин у цивільному праві України» (номер держаної реєстрації 0116U000174) та «Цивільно-правовий механізм регулювання майнових та особистих немайнових відносин» (номер держаної реєстрації 0118U003067).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційного дослідження

полягає у формуванні нових теоретичних положень щодо застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як дієвого способу захисту суб'єктивних цивільних прав, встановленні меж застосування цього способу захисту в різних сферах приватноправових відносин та формулюванні на цій основі практичних пропозицій, що спрямовані на удосконалення законодавства України.

Мета дослідження зумовлює необхідність вирішення таких *завдань:*

– визначити особливості становлення та розвитку цивільного законодавства щодо правового закріплення відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту цивільних прав;

– запропонувати визначення поняття та з'ясувати сутність відновлення становища, яке існувало до його порушення, як способу захисту прав;

– виокремити особливості та розглянути межі застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту цивільних прав;

– з'ясувати критерії відмежування відновлення становища, яке існувало до порушення, та правових наслідків визнання правочину недійсним як способів захисту;

– здійснити відмежування відновлення становища, яке існувало до порушення, та припинення дії, яка порушує право;

– здійснити порівняльно-правову характеристику відновлення становища, що існувало до порушення, та примусового виконання обов'язку в натурі;

– розмежувати відновлення становища, яке існувало до порушення, і витребування майна з чужого незаконного володіння як способів захисту суб'єктивних цивільних прав;

– виявити межі застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності;

– встановити межі застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту корпоративних прав;

– сформулювати науково-теоретичні пропозиції, спрямовані на

удосконалення цивільного законодавства України.

Об'єктом дослідження є цивільні правовідносини, що виникають при застосуванні відновлення становища, яке існувало до його порушення, як способу захисту цивільних прав.

Предметом дослідження є відновлення становища, яке існувало до порушення, як спосіб захисту цивільних прав, відповідне національне законодавство України та нормативно-правові акти інших держав, теоретико-методологічні положення та концептуальні підходи щодо застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту цивільних прав, а також судова практика, в якій застосовувався досліджуваний спосіб захисту.

Методи дослідження. Для досягнення визначеної мети і поставлених завдань у процесі дослідження використано філософські, загальнонаукові та спеціальні методи. Зокрема, за допомогою *історичного методу* вдалося з'ясувати основні етапи становлення та розвитку законодавчих підходів до правового закріплення відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту цивільних прав (*підрозділ 1.1*). З використанням *діалектичного методу* пізнання розкрито сутність таких понять, як суб'єктивне цивільне право, захист права, відновлення становища, яке існувало до порушення, межі застосування способу захисту, примусове виконання обов'язку в натурі тощо (*підрозділи 1.2., 2.1, 2.2, 2.3, 2.4*). *Порівняльно-правовий метод* використано при відмежуванні відновлення становища, що існувало до порушення, від інших способів захисту цивільних прав (*розділ 2*). Застосування *формально-логічних методів*, зокрема *методу аналізу та синтезу*, сприяло дослідженню та виявленню меж застосування відновлення становища, яке існувало до порушення як способу захисту прав інтелектуальної власності та корпоративних прав (*розділ 3*). *Функціональний метод* дозволив окреслити межі застосування відновлення становища, яке існувало до його порушення, як способу захисту цивільних прав (*підрозділ 1.3*). *Метод моделювання* використано для формулювання відповідних пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства України

та практики його застосування у сфері захисту прав.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших комплексних досліджень можливості застосування такого способу захисту суб'єктивних цивільних прав, як відновлення становища, яке існувало до порушення. Наукова новизна одержаних результатів конкретизується в таких основних наукових положеннях, що виносяться на захист:

Вперше:

1) запропоновано під відновленням становища, яке існувало до порушення, як способу захисту цивільних прав розуміти сукупність дій, що вчиняються заінтересованою особою або компетентними органами, визначають особливий порядок реалізації заходів державно-примусового характеру та спрямовані на відновлення тих фактичного та юридичного станів цивільних правовідносин, що існували до порушення належного особі суб'єктивного права;

2) встановлено тісний функціональний зв'язок між категоріями відновлення права та відновлення становища, який полягає у тому, що відновлення становища, яке існувало до порушення, є інструментом повернення особі можливості здійснювати своє суб'єктивне право. Обґрунтовано, що відновлення права та відновлення становища, яке існувало до порушення, слід сприймати як мету та засіб її досягнення. Відновлення становища, яке існувало до порушення, є інструментом для відновлення права як досягнення загальної мети захисту цивільних прав, та способом захисту як сукупністю дій уповноваженої особи, що визначають особливий порядок реалізації заходів державно-примусового характеру із захисту цивільних прав та інтересів;

3) запропоновано розуміння меж застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як заснованих на загальних засадах цивільного права, визначених у положеннях цивільного законодавства у вигляді дозволів і заборон, зумовлених конкретними обставинами порушення суб'єктивного цивільного права вимог, що вказують на правомірність, належність та ефективність обрання відновлення становища, яке існувало до порушення,

для захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних цивільних прав;

4) запропоновано розмежування відновлення становища, яке існувало до порушення, та інших способів захисту цивільних прав та інтересів здійснювати за такими критеріями: а) сферою застосування; б) передумовою застосування; в) підставами застосування; г) межами застосування; д) суб'єктами звернення; е) формою захисту; є) функціями захисту; ж) правовими наслідками застосування; з) механізмом правового впливу на відносини.

Удосконалено:

5) визначення поняття способу та засобу захисту цивільних прав, де способом захисту цивільних прав є сукупність встановлених законом, договором чи судом допустимих дій (прийомів), які визначають особливий порядок (модель) реалізації заходів державно-примусового характеру, що спрямовані на відновлення порушених, визнання оспорюваних цивільних прав та інтересів, припинення їх порушення, а також на запобігання такому порушенню, а засобом захисту – певний правовий інструмент, що застосовується з метою фактичного виконання моделі правового впливу, закріпленої у змісті того чи іншого способу захисту цивільних прав;

6) обґрунтування висновку про належність відновлення становища, яке існувало до порушення, до групи відновлювальних способів захисту цивільних прав з огляду на його спрямованість не лише на припинення порушення суб'єктивного цивільного права і на відновлення права, а й на усунення негативних наслідків такого порушення шляхом відновлення тих фактичного і юридичного станів правовідносин, які існували до порушення права;

7) висновок про самостійне місце відновлення становища, яке існувало до порушення, в системі способів захисту цивільних прав з огляду на: а) специфічність правових результатів, яких намагається досягнути особа у процесі захисту свого порушеного права шляхом відновлення фактичних і юридичних станів правовідносин, що існували до порушення; б) виокремлення у положеннях цивільного законодавства відновлення становища, яке існувало до порушення, як окремого способу здійснення

особами захисту своїх порушених прав; в) широке застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту прав у найрізноманітніших категоріях справ;

8) аргументи щодо висновку про необхідність розмежування поновлення права як спеціального способу захисту порушених авторських та суміжних прав і відновлення становища, яке існувало до порушення, з огляду на те, що: а) підставою для застосування поновлення права як способу захисту права у сфері інтелектуальної власності є його часткове або повне припинення, на відміну від відновлення становища, яке існувало до порушення, яке застосовується, коли порушене право внаслідок його порушення все ще існує; б) наслідком застосування поновлення права є повернення носію порушеного суб'єктивного права інтелектуальної власності можливості реалізовувати правомочності з цього права, які були відібрані внаслідок такого порушення; основним наслідком відновлення становища, яке існувало до порушення, є вжиття комплексу заходів, спрямованих перш за все на усунення негативних наслідків, спричинених порушенням права інтелектуальної власності;

9) позицію про те, що переведення на особу прав та обов'язків покупця не є спеціальним різновидом відновлення становища, яке існувало до порушення, з огляду на різний механізм відновлення порушеного права. Переведення на особу прав і обов'язків покупця частки (акцій) у статутному капіталі юридичної особи у своїй правозахисній здатності обмежується виключно поверненням учаснику корпорації протиправно відібраної можливості першочергово придбати частку, що відчужується іншим учасником, однак усунути негативні наслідки порушення такого переважного права, пов'язані, зокрема, зі скасуванням неправомірних реєстраційних дій, за допомогою переведення на особу прав і обов'язків покупця не вбачається можливим. Натомість ефективним у цьому контексті способом захисту є відновлення становища, яке існувало до порушення. При цьому для відновлення порушених переважних прав на купівлю частки у статутному капіталі корпорації та усунення усіх спричинених цим негативних правових

наслідків найбільш доцільним вбачається одночасне застосування вищевказаних способів захисту.

Набуло подальшого розвитку:

10) аргументація висновку про неможливість ототожнення відновлення корпоративного контролю та відновлення становища, яке існувало до порушення, з огляду на те, що відновлення корпоративного контролю є комплексним спеціальним способом захисту, що спрямований на повернення учаснику юридичної особи корпоративного типу можливості своїми рішеннями впливати на діяльність останньої шляхом відновлення права власності на протиправно відібрані від нього корпоративні права. Відновлення становища, яке існувало до порушення, у процесі відновлення корпоративного контролю не є ефективним способом захисту у разі незаконного позбавлення особи корпоративних прав, проте застосування його є доцільним при усуненні негативних наслідків, спричинених таким позбавленням;

11) підхід щодо розуміння захисту суб'єктивного цивільного права як діяльності, що здійснюється уповноваженими державою органами, посадовими особами або ж безпосередньо носієм суб'єктивного цивільного права з метою усунення його порушення чи невизнання, відновлення порушеного чи невизнаного права, а також забезпечення безперешкодної реалізації правомочностей, що входять до його змісту;

12) позиція про існування розгалуженої системи цивільно-правових способів захисту прав у сфері інтелектуальної власності, що характеризується трирівневою структурою: першим (базовим) рівнем є універсальні способи захисту цивільних прав, передбачені ст. 16 ЦК України; другим рівнем є спеціальні способи захисту, передбачені ст. 432 ЦК України; третім рівнем є способи захисту, передбачені спеціальним законодавством, що регулює відносини з приводу створення та використання конкретних об'єктів права інтелектуальної власності;

13) положення про те, що у випадку відсутності законодавчих вказівок на конкретний спосіб захисту того чи іншого порушеного, невизнаного чи

оспорюваного цивільного права, якими встановлюються спеціальні межі застосування способу захисту, особа при виборі способу захисту повинна виходити зі змісту суб'єктивного права, що потребує захисту, зі специфіки порушення права, а також із наслідків, спричинених таким порушенням. У цьому знаходить свій вияв найбільш точний та конкретний рівень встановлення меж застосування способів захисту цивільних прав, який можна іменувати індивідуальними межами.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

– *у нормотворчій діяльності* – для удосконалення законодавства в частині застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як ефективного способу захисту суб'єктивних цивільних прав;

– *у науково-дослідній сфері* – як методологічне підґрунтя для подальших науково-теоретичних досліджень проблем захисту суб'єктивних цивільних прав та пошуку ефективних способів їх захисту;

– *у правозастосовчій діяльності* – при безпосередньому застосуванні відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту суб'єктивних цивільних прав;

– *у навчальному процесі* – під час викладання дисциплін «Цивільне право України» та спецкурсу «Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав», а також при підготовці відповідної навчально-методичної літератури.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Сформульовані в дисертації теоретичні положення, висновки та рекомендації, які виносяться на захист, отримані автором самостійно. У дисертації не використовувалися ідеї або розробки, що належать співавторам, разом з якими здобувачем опубліковано наукові праці.

Апробація матеріалів дисертації. Результати дослідження обговорювались на засіданнях відділів проблем приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України та були

апробовані у виступах на міжнародних наукових і науково-практичних конференціях: міжнародній науково-практичній конференції «Право як ефективний суспільний регулятор» (м. Львів, 14–15 лютого 2020 р.); XIX науково-практичній конференції «Учасники цивільних відносин: новації рекодифікації цивільного (приватного) права України» (присвяченій 99-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора В. П. Маслова) (м. Харків, 12 березня 2021 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Міжнародні та національні правові виміри забезпечення стабільності» (м. Львів, 16–17 квітня 2021 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, 3 розділів, які охоплюють 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатку. Загальний обсяг роботи – 234 сторінки. Список використаних джерел міститься на 22 сторінках (223 найменування).

РОЗДІЛ 1
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДНОВЛЕННЯ СТАНОВИЩА, ЯКЕ ІСНУВАЛО ДО ПОРУШЕННЯ, ЯК СПОСОБУ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

1.1 Становлення та розвиток цивільного законодавства щодо правового закріплення відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту цивільних прав

Насамперед зауважимо, що питання сутності, значення, природи та цінності суб'єктивних прав були об'єктами наукових досліджень протягом усього періоду розвитку юриспруденції загалом та цивілістики зокрема. Водночас через багатогранність поняття суб'єктивного цивільного права чимало питань і досі залишаються невирішеними, зокрема й ті, що пов'язані із його захистом. Недарма з цього приводу В. П. Грибанов наголошував, що цінність будь-якого суб'єктивного права, в тому числі і суб'єктивного цивільного права, полягає в його здійсненності, в можливості за допомогою реалізації закладених в ньому правомочностей отримати бажану практичну користь [1]. Схожої позиції дотримується й О. Ю. Селіванова, яка вказує, хоч що суб'єктивне право може існувати і без відповідних дій управомоченої сторони, як певна можливість суб'єкта, однак його сутність і цінність виражається в тому, що ця можливість реалізується в конкретних юридичних діях сторін, і за допомогою певних засобів і способів уповноважений суб'єкт задовольняє свої потреби [2]. У свою чергу, на думку М. Ю. Осипова, цінність права полягає в тому, що воно сприяє задоволенню потреби одного суб'єкта права шляхом надання йому свободи, але не абсолютної, а такої, що не суперечить свободі іншого суб'єкта права; право також сприяє встановленню певного порядку і забезпеченню справедливості [3, с. 12]. З урахуванням вказаного робимо висновок, що цінність та значення суб'єктивного права полягає насамперед у гарантованій державою

можливості шляхом його безперешкодної реалізації задовольнити відповідні потреби особи як його носія. При цьому ключовим є саме безперешкодна реалізація права, тобто відсутність протидії зі сторони інших осіб.

Загалом у теорії юриспруденції не склалося уніфікованого підходу до визначення поняття «суб'єктивне право». На думку вченого радянського періоду М. І. Матузова, суб'єктивне право – це право, що належить особі (суб'єкту), гарантоване законом і всіма соціально-економічними умовами соціалістичного суспільства, що дозволяє його володільцю здійснювати в рамках закону певні дії, користуватися певними соціальними благами, вимагати відповідної поведінки від інших (зобов'язаних) осіб і звертатися в разі потреби за захистом до органів держави [4, с. 132]. Схожої позиції дотримувався й М. С. Малеїн, на думку якого, суб'єктивне право – це надана державою через норми об'єктивного права юридична можливість суб'єкта діяти (вести себе певним чином), вимагати відповідної поведінки від інших, користуватися соціальним благом, звертатися за захистом в разі необхідності до компетентних органів з метою задоволення особистих інтересів [5, с. 94]. Своєю чергою С. Ф. Кечек'ян визначав суб'єктивне право як надану особистості й забезпечену нормами права, відповідними обов'язками можливість діяти, тобто самостійно визначати засоби для досягнення власної мети, в т. ч. користуватися як засобами поведінкою інших осіб. При цьому дослідник не включав до змісту суб'єктивного права можливість його захисту, оскільки вона супроводжує суб'єктивне право, але не складає його сутності [6, с. 56, 58].

Як вбачається, відмінність вищевказаних підходів до визначення поняття суб'єктивного права в основному полягає у позиціях дослідників щодо переліку правомочностей, які повинні бути включені до структури суб'єктивного права. Саме через сукупність правомочностей визначала поняття суб'єктивного права й І. В. Жилінкова, яка зазначала, що суб'єктивне право є гарантованою правом мірою можливої або дозволеної поведінки особи, змістовну складову якого становить низка відповідних правомочностей. При цьому вчена вказувала, що з урахуванням панівних

уявлень щодо природи суб'єктивного права можна вважати, що до змісту суб'єктивних цивільних прав належать такі правомочності особи, як: 1) можливість діяти особисто; 2) можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи; 3) можливість звертатися до компетентних державних органів заради застосування державного примусу в разі невиконання контрагентом своїх обов'язків; 4) можливість користуватися соціальними благами на основі певного суб'єктивного права [7, с. 101].

У свою чергу В. В. Надьон у своєму дослідженні наголошує на панівній ролі перших трьох правомочностей, тобто правомочності на власні дії, правомочності на чужі дії і правомочності на захист, і робить висновок, що з наведених структурних елементів суб'єктивного цивільного права завжди обов'язково присутні перші два, третій структурний елемент у правовідносинах може бути і не реалізований. З огляду на вказане вчена умовно поділяє структурні елементи суб'єктивного цивільного права на дві групи: а) обов'язкові структурні елементи суб'єктивного цивільного права, серед яких правомочність на власні дії; та правомочність на чужі дії; б) додаткові структурні елементи суб'єктивного цивільного права, до яких належить правомочність захисту свого суб'єктивного цивільного права. Цей структурний елемент використовується тільки у випадках порушення прав, наданих уповноваженій зобов'язаною особою, якщо зобов'язана особа не виконує (виконує неналежним чином) покладені на неї обов'язки [8, с. 114].

Не ставлячи за мету поставити крапку у цій, на наш погляд, вічній юридичній дискусії, вважаємо за доцільне все ж наголосити на нерозривному функціональному зв'язку між суб'єктивним цивільним правом та його захистом як забезпеченою державою можливістю застосування примусу у разі його порушення. Слушною з цього приводу є думка Н. С. Кузнєцової про те, що правове регулювання будь-яких суспільних відносин, пов'язане з процесом трансформації правових приписів у площину фактичних суспільних відносин, передбачає, що кожне суб'єктивне право в разі його порушення гарантовано забезпечується можливістю його примусового

відновлення або захисту [9, с. 100]. На думку О. О. Кота, захист суб'єктивного цивільного права – невід'ємна властивість суб'єктивного права. Якщо суб'єктивне право дає особі можливість діяти певним чином, то таке надання матиме сенс лише в тому разі, коли особа може вчинити відповідні дії навіть за наявності зовнішніх перешкод для цього, долаючи протидію інших осіб. І немає значення, чи скористався носій порушеного суб'єктивного права всім комплексом своїх прав на захист суб'єктивних дій. Важливо, щоб держава забезпечила йому таку можливість за наявності в управомоченої особи відповідного волевиявлення [10, с. 6]. Цілком погоджуючись із зазначеними позиціями, вважаємо, що основною ідеєю захисту у контексті здійснення особою свого суб'єктивного права є закріплення на рівні імперативних приписів гарантій щодо усунення перешкод у реалізації цього права. При цьому результативність захисту суб'єктивних прав перш за все залежить від того, наскільки ефективними є механізми правового регулювання правозахисних відносин і чи побудовані вони на основоположних засадах верховенства права.

Традиційним у вітчизняній цивілістиці розумінням захисту права є запропоноване В. В. Луцем визначення його як сукупності дозволених законом певних дій, прийомів, способів, що використовуються особою, право якої порушено, або може бути порушено чи оспорюється, з метою відновлення порушеного (оспорюваного) права, припинення правопорушення чи запобігання вчиненню правопорушення та відшкодування спричиненої шкоди [11, с. 185, 187]. Т. В. Боднар, вказуючи на наявність різноманітних позицій науковців щодо поняття та змісту захисту цивільних прав і інтересів, виокремлює три основних підходи [12, с. 21–22]. Так, одні автори під захистом цивільних прав і інтересів зазвичай розуміють встановлені законом заходи, спрямовані на відновлення або визнання цивільних прав і захист інтересів у разі їх порушення чи оспорювання [13, с. 291], інші – кваліфікують зазначені правоохоронні заходи як способи захисту цивільних прав і акцентують увагу на суб'єктивному праві на захист, тобто на

можливості управненого суб'єкта в процесі його здійснення [13, с. 409], треті – визначають зміст захисту цивільних прав і інтересів суб'єктів цивільно-правових відносин як діяльність, спрямовану на усунення перешкод у здійсненні цивільних прав і виконанні обов'язків [14, с. 6].

Загалом слід констатувати доволі умовний характер поділу підходів до розуміння захисту суб'єктивних цивільних прав. Такий висновок робимо з огляду на відсутність на законодавчому рівні визначення поняття «захист суб'єктивних прав», а також його багатоаспектність, що своєю чергою вказує на суб'єктизованість, або ангажованість, вказаних вище наукових поглядів, тобто розуміння поняття захисту суб'єктивних цивільних прав із власних позицій того чи іншого автора в залежності від того, що він вкладає у це поняття. Саме тому, на нашу думку, вищенаведена класифікація наукових підходів до розуміння поняття захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів не позбавлена значної частки умовності і здебільшого виконує роль систематизації наукових поглядів, не ставлячи за мету визначення істинного розуміння цього поняття. З урахуванням цього, виражаючи власну суб'єктивну думку, вважаємо за доцільне підтримати підхід щодо розуміння захисту суб'єктивного цивільного права як діяльності, що здійснюється уповноваженими державою органами, посадовими особами або ж безпосередньо носієм суб'єктивного цивільного права з метою усунення його порушення чи невизнання, відновлення порушеного чи невизнаного права, а також забезпечення безперешкодної реалізації правомочностей, що входять до його змісту. На підтвердження зазначеного доцільно навести позицію Ю. Д. Притики, що традиційне визначення поняття захисту прав варто дещо модифікувати, поклавши в його основу категорію діяльності, що дасть змогу повніше відобразити притаманні цьому правовому явищу якості. У зв'язку з цим захист прав може бути визначений як юридична діяльність, спрямована на усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав та припинення правопорушення, відновлення положення, що існувало до правопорушення [15, с. 16–17].

Кожному суб'єкту правовідносин держава забезпечує можливість здійснювати захист належних йому прав. Юридичним підґрунтям цього є положення ст. 55 Конституції України, згідно з яким кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, при чому вбачається, що головна роль відведена судовому захисту, адже ч. 1 вказаної статті визначає, що права і свободи людини і громадянина в Україні захищаються судом [16]. Вказана конституційна норма знайшла відображення й у галузевому законодавстві. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 15 ЦК України кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Частина 1 ст. 16 ЦК України говорить, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу [17]. При цьому зазначимо, що вказаний підхід в загальному узгоджується з положеннями основних міжнародно-правових актів, зокрема, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 13 якої закріплює, що кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження [18].

Цікаво зауважити, що сприйняття пріоритетності судової форми захисту суб'єктивних прав сягає часів ще римського права. Так, відповідно до римської доктрини лише судовий захист існуючого права давав йому справжню цінність і завершеність. Проте цей захист не пов'язувався в римлян нерозривно із самим матеріальним правом. Тільки у тих випадках, коли орган держави встановлював можливість пред'явлення позову, можна було казати про право, ке захищається державою. У цьому сенсі римське право називають не системою прав, а системою позовів [19, с. 64].

Частина 2 ст. 16 ЦК України закріплює перелік способів захисту цивільних прав та інтересів, до якого включає: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення

становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

На думку І. В. Венедіктової, перелік способів захисту цивільних прав та інтересів є закритим – способи захисту мають бути визначені ЦК України, іншим законом або договором. Суди не мають одностайної позиції у застосуванні закритого переліку ст. 16 ЦК України. У більшості постанов зазначається неможливість задоволення позовних вимог, оскільки сторони обрали спосіб захисту, не передбачений ст. 16 ЦК України [20, с. 84].

Протилежну позицію висловив Верховний Суд України, який при узагальненні судової практики дійшов висновку, що визначені у ст. 16 ЦК України способи захисту мають універсальний характер, вони можуть застосовуватись до всіх чи більшості відповідних суб'єктивних прав. Разом з тим зазначений перелік способів захисту цивільних прав чи інтересів не є вичерпним. ЦК України та іншими законами для захисту певних чи окремих категорій прав можуть установлюватися спеціальні способи захисту прав. Суд під час розгляду й вирішення цивільної справи визначає спосіб захисту, виходячи із закону, який регулює конкретні правовідносини, і тих юридичних фактів, що обумовлюють виникнення цих правовідносин та цього спору [21].

Остаточну крапку в дискусії з приводу вичерпності чи невичерпності передбачених ст. 16 ЦК України способів судового захисту цивільних прав поставив законодавець, внісши зміни до Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК України), Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК України), Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), якими змінено низку положень ЦК України і процесуальних кодексів, у тому числі й щодо визначення способів захисту, які

застосовуються судом [22]. Так, абз. 12 ч. 2 ст. 16 ЦК України було викладено у такій редакції: «Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках». При цьому зауважимо, що такі випадки деталізовані ч. 2 ст. 5 ЦПК України, яка говорить, що у випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспорюваного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону» [23].

На нашу думку, вказані нововведення не лише вирішують довготривалу наукову дискусію щодо можливості застосовувати інші, ніж передбачені ч. 2 ст. 16 ЦК України, способи захисту цивільних прав, а й роблять механізм правового регулювання правозахисних відносин більш сучасним, гнучким та здатним реагувати на виклики, зумовлені стрімким рівнем розвитку суспільних правовідносин загалом, з урахуванням чого – й більш ефективним. Слушною з цього приводу є думка В. В. Вітрянського про те, що проблема для кожного суб'єкта цивільних відносин полягає в оптимальному виборі й ефективному використанні та застосуванні передбачених законодавством способів захисту. Вирішення цієї проблеми може бути забезпечено, з одного боку, глибокими знаннями законодавства, що регулює різні способи захисту цивільних прав, а з іншого – шляхом оволодіння необхідними навичками в їх застосуванні [24, с. 628]. Вибір способу захисту цивільних прав та інтересів залежить від двох важливих факторів: характеру правовідносин та виду правопорушення [25, с. 12].

Аналіз наукових джерел свідчить про те, що серед дослідників немає єдності у визначенні поняття та сутності способів захисту цивільних прав та інтересів. Є. В. Бернада, узагальнюючи основні підходи до розуміння природи способів захисту цивільних прав, виділяє такі з них [26, с. 149]: спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів є видом матеріально-правових вимог, які може заявити управнена особа в суді [27,

с. 124]; спосіб захисту суб'єктивного цивільного права та інтересу є матеріально-правовим заходом, тобто закріпленими матеріально-правовими заходами примусового характеру, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушеного (оспореного) права та вплив на правопорушника [28, с. 270]; під способом захисту розуміють порядок відновлення права, згідно з яким розуміється визначений законом порядок забезпечення відновлення (визнання) порушених прав і одночасного впливу на порушника з метою відновлення порушеної майнової і немайнової сфери [29, с. 257]. Не вдаючись на цьому етапі дослідження до детального аналізу правової природи способів захисту цивільних прав та інтересів та їх різновидів, загалом відзначимо, що основне їх значення, як вбачається із вищенаведених наукових поглядів, полягає у припиненні порушень суб'єктивних прав зацікавленої особи та їх відновленні. Водночас С. М. Іванова наголошує також на спрямуванні способів захисту цивільних прав і на відновлення становища, яке існувало до порушення суб'єктивного права [30, с. 343], що видається доволі цікавим з огляду на те, що відновлення становища, яке існувало до порушення, визначене п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України як окремий спосіб захисту, а не як мета його застосування. З огляду на це спробуємо дослідити правову природу відновлення становища, яке існувало до порушення права, і визначити його специфіку як окремого способу захисту цивільних прав та інтересів.

Перш за все слід зауважити, що уявлення про відновлення початкового становища особи як один зі способів захисту цивільних прав базуються на положеннях римського права. Як зазначається з цього приводу в юридичній літературі, у римському праві існували найрізноманітніші форми непозовного захисту від правопорушень. Вони ґрунтувалися на положеннях магістратів і були виразом адміністративної влади. За своєю природою це були адміністративні форми захисту суб'єктивних цивільних прав. Серед них розрізняли інтердикти, стипуляції, введення у володіння і поновлення в первісний стан. Сутність останнього полягала у тому, що у деяких випадках

правові наслідки, що виявилися вже після здійсненого юридичного факту, були невигідні або навіть шкідливі для однієї зі сторін правочину. Наприклад, неповнолітній, не маючи достатнього досвіду, уклав невигідний для себе договір купівлі-продажу будинку, що призвело до переплати в ціні (будинок був недобудований, мав інші неприховані чи приховані недоліки). В такому разі необхідним було перш за все виправити несправедливе становище. Претори створили для цього *restitutio in integrum* – повернення у початковий стан. Сторона, для якої настали негативні наслідки укладеного договору, зверталася до претора з проханням визнати факт укладення договору, що спричинив негативні наслідки, недійсним. На підставі своєї влади претор визнавав недійсність юридичного факту (укладення договору) і поновлював сторони в стані, в якому вони знаходилися до укладення договору (повертав покупцю виплачену ціну, а продавцю — продану річ). Це і було поновленням початкового стану. Реституція застосовувалася у певних випадках: неповнолітність однієї із сторін (minor aetas), обман (dolus), помилка (error), погроза (metus), відсутність однієї із сторін (absentia justa) [31].

Restitutio in integrum, або відновлення початкового становища особи, за своєю сутністю було способом захисту, що застосовувався претором проти судового рішення. Реституції передувало попереднє з'ясування фактичних обставин справи. Для її застосування були потрібні три умови: наявність майнового або немайнового збитку, заподіяного певною дією; наявність у прохача підстави, що виправдовує реституцію; своєчасність прохання. При цьому своєчасним прохання про реституцію вважалося при пред'явленні його за класичним правом протягом одного року з дня виявлення шкоди, а за правом Юстиніана – протягом чотирьох років. Дія реституції полягала в тому, що вона позбавляла сили факт, що призвів юридичні відносини до існуючого стану, і відновлювала попереднє становище цих відносин [32].

Загалом більшість дослідників погоджуються з тим, що інститут реституції виникнув і отримав свого розвитку в римському праві саме завдяки практиці преторської юстиції, де повернення сторін у первинне становище

видавалось логічним і справедливим і спочатку безповоротним та забезпеченим іншими засобами преторського впливу. Оскільки оскарження судових рішень з'явилось лише в імператорську добу розвитку римської державності, то основним засобом «повернення рішення» було звернення до того ж претора. Якщо претор вважав оскаржуване рішення неправовим чи несправедливим, чи винесеним всупереч формулі претора, яку було надано ним для певної справи, сторони повинні були бути повернені до становища, яке існувало стосовно предмету правовідносин до рішення суду. Можна погодитися що реституція рецепійована у цивільне право з римського права, де була однією з форм непозовного захисту суб'єктивних цивільних прав [33, с. 253–254].

З урахуванням зазначеного робимо висновок про те, що уявлення про відновлення становища, яке існувало до порушення права, або restitutio in integrum, почали формуватися у період розквіту класичного римського приватного права (IV ст. до н.е.). За своєю сутністю відновлення становища, яке існувало до порушення, було, з одного боку, процесуальним засобом захисту порушених прав їх носія, що застосовувався претором у межах його адміністративних повноважень, а з іншого боку – матеріально-правовим способом захисту, що полягав у відновленні початкового становища заінтересованої особи, права якої були порушені, при чому її інтерес полягав насамперед у поверненні початкового стану, а не в компенсації матеріальної шкоди [34, с. 201].

Важливо зауважити, що внаслідок рецепції положення римського права, у тому числі й щодо закріплення римської реституції як способу захисту цивільних прав та інтересів, були запозичені багатьма державами, наприклад, країнами романо-германської правової сім'ї [35, с. 67]. Зокрема, в результаті рецепції римського права норми про реституцію були включені в такі відомі джерела права, як Французький цивільний кодекс 1804 року, Загальне цивільне уложення Австрії 1811 року, Німецьке цивільне уложення 1896 року [36]. В той же час, як зазначають дослідники, у згаданих кодифікованих актах поняття реституції змінилося, а її застосування обмежилося випадками приведення до

попереднього стану сторін недійсної угоди, сторін розірваного договору, тобто як один з наслідків виконання недійсної угоди чи розірваного договору. Так, сторони договору зобов'язані були повернути отримане за договором, а в разі неможливості повернення – компенсувати [37, с. 50]. Отже, вже тоді почав формуватися підхід, що відображений у сучасних нормативно-правових актах, зокрема, щодо сприйняття відновлення становища, яке існувало до порушення права, і реституції як різних правових явищ.

Щодо історичного аспекту розвитку відновлення становища, яке існувало до порушення права, в Україні, то насамперед зауважимо, що українська правова система формувалася під значним впливом положень римського права ще з часів Київської Русі. Так, у літературі зазначається, що рецепція римського приватного права, яка розпочалася в XI–XII ст. і охопила практично всю Європу, має назву прямої рецепції римського права. Вплив римського приватного права на законодавство тогочасної України простежується упродовж X–XIX ст. Найстародавнішою пам'яткою древньоруського права є «Руська правда», чимало положень якої мають безсумнівну схожість з положеннями римського приватного права у його візантійській інтерпретації, що свідчить про рецепцію окремих законів з візантійського (грецького) законодавства [38, с. 97]. Зокрема, статтями «Руської Правди» регулювалися особисті немайнові й майнові відносини. Вони засновувались на юридичній нерівності та майновій самостійності особисто вільних людей. Закон передбачав їх право звернення до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. Способами захисту цивільних прав та інтересів у Правді були: визнання права; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, що існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; відшкодування майнової і моральної шкоди [39, с. 47].

Досить вагомим був вплив римського приватного права у законодавстві пізніших часів. Насамперед йдеться про Литовські статути 1529, 1566 та 1588 років, які прийшли на зміну «Руській Правді». Аналіз Литовського Статуту

1529 р. хоча і свідчить про те, що окремих норм, присвячених відновленню становища, яке існувало до порушення права, у ньому не містилось, проте згадки про римську реституцію знаходимо у статтях, що присвячені правовому регулюванню опікунських відносин. Так, артикул 4 розділу 5 говорить наступне: «Постановляємо, що опікун не має права продати маєток, отриманий дітьми у спадок або якось його розтринькати, а також розмежувати; бо якби він учинив інакше, діти, які досягли повноліття, можуть вимагати від держателя повернення через суд свого спадкового маєтку. До того ж, у цьому земська давність не може стати на заваді, аби тільки, досягнувши повноліття, вони не прострочили давності у відповідності до того, яка особа користується правом давності» [40, с. 235]. Майже аналогічну норму знаходимо і в артикулі 10 розділу 6 Литовського Статуту в редакції 1566 р.: «Опікуни не можуть маєтків дітей, які опікують, продати або яким-небудь чином утратити, і теж розмежувати. А якби опікун інакше вчинив, тоді діти, досягнувши повноліття, зможуть маєтки свої від того, хто ними користується, через суд вимагати, єдине тільки, щоб досягши повноліття, давності земської не пропустили» [41, с. 214].

Положення про відновлення попереднього становища знаходимо також у артикулі 10 розділу 8 Статуту 1529 р., який врегульовував питання, що виникали при використанні річок у якості меж землеволодінь: «Якби між якимось родовими маєтками замість кордону була річка, яка з часом сама б змінила свій напрям, залишивши старе річище, то кордон між цими маєтками має проходити старим берегом, а кожен має право користуватись половиною річки як для ловлі риби, так і для здобуття інших прибутків. А якби хтось навмисне перекопав річку у збиток своєму сусідові, а сусід притягнув би його до суду і довів би це, то суд мусить постановити, щоб відповідач терміново повернув річку у попередній стан і відшкодував сусіду збитки у бобрових гонах та інше» [40, с. 265]. Схоже положення міститься і в артикулі 9 розділу 9 Литовського Статуту 1566 р., яке стосується випадків псування границі чужого володіння: «Якби шляхтич шляхтичу межу переорав, тоді за

переорювання межі має заплатити три рублі грошей, а суду земському – півкопи грошей, а границю або межу ним зіпсовану має перед врядом відновити» [41, с. 358].

Якщо проаналізувати вищезазначені положення Литовських Статутів, то вбачається, що у першому випадку відновлення становища, яке існувало до порушення, пов'язане з незаконним відчуженням спадкового майна неповнолітнього, та за своєю сутністю є матеріально-правовою вимогою, зверненою до суду, власне з метою відновити початковий стан, за якого неповнолітній мав у власності спадковий маєток. При цьому слід наголосити, що у цьому випадку у відновлення становища, що існувало до порушення, вкладено властивий римському праву класичний зміст реституції як судовому способу захисту порушених прав. Щодо двох інших випадків, пов'язаних із порушенням правил добросусідства, то вбачається, що відновлення становища, яке існувало до порушення цих прав, було у цьому контексті заходом цивільно-правової відповідальності, який встановлювався імперативно і тому не вимагав додаткового закріплення рішенням суду. Разом з тим у всіх зазначених вище випадках інститут відновлення становища, яке існувало до порушення, був специфічним інструментом захисту порушених цивільних прав, спрямованим на повернення правовідносин до їх початкового стану.

Отже, вбачається, що інститут відновлення становища, що існувало до порушення, який був запозичений тогочасними законодавцями із класичного римського права, набув подальшого розвитку у контексті захисту цивільних прав та інтересів їх носіїв і в період перебування українських земель у складі спочатку Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої (XIV–XVII ст.). При цьому варто зазначити, що в Литовських статутах відновлення становища, яке існувало до порушення права, було, по-перше, матеріально-правовою вимогою, зверненою до суду, а по-друге – заходом цивільно-правової відповідальності за порушення цивільних прав їх носіїв.

Ще одним доволі відомим кодифікованим актом цивільного законодавства були «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., які

розроблялися козацькою старшиною протягом багатьох років. Як вказується у джерелах, у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» було кодифіковано правові норми Третього Литовського статуту, німецького права (Саксонського Зерцала, Хелмського та Магдебурзького права) та звичаєвого українського права, яке прирівнювалося до «закону неписаного» [42, с. 50]. Аналізуючи норми «Прав, за якими судиться малоросійський народ», робимо висновок про те, що структурно та змістовно цей документ й справді нагадує Литовські статути. Зокрема, в розділі 11 знаходимо п. 2 артикулу 10, у якому також ідеться про можливість особи після набуття нею повноліття у випадку незаконного відчуження опікуном її спадкового маєтку звернутися до суду з вимогою про відновлення становища, яке існувало до порушення, тобто повернути собі втрачене через протиправні дії опікуна нерухоме майно, за умови дотримання строку позовної давності – 10 років [43, с. 214].

Незважаючи на те, що «Права, за якими судиться малоросійський народ» так і не були санкціоновані та офіційно введені в дію, проте вони поширювалися в Україні у рукописних списках і де-факто були регуляторами суспільних відносин. Отже, можемо констатувати, що досліджуваний спосіб захисту порушених цивільних прав отримав своє закріплення і в законодавстві, що діяло на українських землях у період перебування їх у складі Російської імперії. При цьому цікавою є думка А. А. Бірюкова, який зазначає, що для російської держави основний вплив римських правових норм настав на більш пізньому етапі (тут називають різний час, від петровських перетворень до другої половини XIX ст.), коли кодифікація законів була поставлена не тільки на систематичне, але і на наукове дослідження [44, с. 12]. Отже, вбачається, що законодавство, яке діяло на території українських земель, мало проєвропейську орієнтацію та було значно прогресивніше з огляду на рецепцію численних інститутів римського права, у тому числі й інституту відновлення становища, яке існувало до порушення.

У процесі дослідження історичних аспектів розвитку законодавства, що закріплювало відновлення становища, яке існувало до порушення, неможливо

залишити поза увагою ще один досить відомий кодифікований акт кінця XVIII ст., а саме Цивільний кодекс Східної Галичини 1797 р., який, як зазначають дослідники, який є одним із перших кодифікованих актів цивільного права на території не лише України та Європи, але і світу [45, с. 29].

Проаналізувавши зміст кодексу, робимо висновок про те, що правовому закріпленню інституту відновлення становища, яке існувало до порушення, присвячено не просто деякі положення кодексу, а ціла глава XIX. Так, згідно цієї глави, крім тих випадків, які визначає процесуальний кодекс щодо відновлення в початковий стан, закон у деяких особливих випадках надає цей привілей тим, кому в їх праві було заподіяно шкоду. Цими особливими випадками є, по-перше, якщо особа, ставши повнолітньою, зможе довести, що по відношенню до неї було здійснено будь-яке діяння, яке завдало шкоди, в той час, як вона була неповнолітньою; по-друге, якщо будь-хто внаслідок невинуватої відсутності потерпить шкоду. Далі кодекс зазначає, що і в першому, і в другому випадках відновлення в початкове становище матиме місце тільки у разі дотримання визначеної умови. По-перше, відновлення в початкове становище слід вимагати протягом двох років з моменту набуття повноліття або з моменту повернення; по-друге, завдана шкода повинна бути тяжкою і значною. Позов про відновлення в початкове становище, як і всі позови, повинен бути поданий у присутності компетентного судді і ним розглянутий. Якщо комусь належить позов про відновлення в початковий стан, нехай йому буде дозволено вимагати, щоб його право чи майно було відновлено в тому становищі, в якому воно було до заподіяння шкоди, чи вимагати відшкодування шкоди за його майно чи право. Усі наявні у відповідача заперечення, які ґрунтуються на його добросовісному володінні, можуть бути корисними. Спадкоємці можуть вимагати відновлення в попереднє становище тільки в тій мірі, в якій до них перейшли права чи майно, що є предметом вимоги [46, с. 535].

Отже, робимо висновок про те, що Цивільний кодекс Східної Галичини 1797 р. забезпечив досить детальне правове регулювання відносин,

пов’язаних із застосуванням такого способу захисту цивільних прав, як відновлення становища, що існувало до порушення. Зокрема, основною підставою для можливості його застосування кодекс визначав заподіяння шкоди особі внаслідок порушення її суб’єктивного права. При цьому, крім визначення підстави застосування цього способу захисту, кодекс закріплював дві основні категорії осіб, які можуть звернутись до суду із вимогою про відновлення в початкове становище, серед яких повнолітні особи, яким було завдано шкоди внаслідок порушення належних їм цивільних прав у період їхнього неповноліття, та особи, яким було завдано шкоди внаслідок порушення належних їм цивільних прав у період їхньої законної відсутності. Більше того, нормами кодексу було чітко регламентовано й умови, від дотримання яких залежить можливість звернення до суду з вимогою відновити початковий стан. Це, зокрема: 1) дотримання строку позовної давності, який становив два роки з моменту набуття особою повноліття або з моменту її повернення; 2) заподіяна особі шкода повинна бути тяжкою і значною; при цьому критеріїв визначення тяжкості та значності шкоди не надається, з огляду на це вважаємо, що вони визначалися на розсуд суду. Змістом матеріально-правової вимоги могло бути безпосереднє відновлення початкового стану, що існував до порушення цивільного права особи, або ж, у випадку неможливості такого відновлення – еквівалентне відшкодування вартості втраченого майна чи порушеного права.

Також можливість відновлення становища, яке існувало до порушення, надавалась і в інших випадках. Зокрема, п. 66 частини ІІ глави ІІ кодексу передбачалось, що у випадку заподіяння шкоди проти порочного володільця (згідно п. 65 частини ІІ глави ІІ порочним визнавався володілець, який володів певним майном незаконно і недобросовісно) подається позов про відновлення початкового становища і про відшкодування шкоди. При цьому суду надається можливість за наявності підстав прийняти рішення про застосування обох заходів, якщо у позивача щодо речі не буде іншої, більш сильної вимоги, яка може йому належати [46, с. 143].

З урахуванням вищевказаного є усі підстави стверджувати про винятково прогресивний характер положень Цивільного кодексу Східної Галичини у частині забезпечення суб'єктам цивільного права можливості захисту належних їм прав та інтересів шляхом відновлення становища, що існувало до порушення. Значення цього важко переоцінити, адже Цивільний кодекс Східної Галичини 1797 року першим в історії українського законотворення закріпив самостійність досліджуваного способу захисту цивільних прав, вклавши у його зміст запозичений із положень класичного римського права принцип *restitutio in integrum,* основною метою якого було не відшкодування шкоди, завданої порушенням цивільного права, а повернення правовідносин до того стану, в якому вони існували до цього порушення. Крім цього, проаналізувавши норми кодексу, можемо констатувати, що відновлення становища, що існувало до порушення, було єдиним способом захисту цивільних прав та інтересів, порядок реалізації якого отримав деталізоване правове регулювання, з огляду на що робимо об'єктивний висновок про важливе значення відновлення становища, що існувало до порушення, у системі способів захисту цивільних прав.

Ще одним кодифікованим актом, який зберіг традицію правового закріплення досліджуваного способу захисту цивільних прав, був «Збірник малоросійських прав» 1807 р. Так, у розділах, що регулюють відносини щодо опіки, укладення договорів, повернення майна, знаходимо норми про неодноразово згадуване вище право повнолітніх шляхом звернення до суду повернути своє майно, яке вони втратили у період неповноліття [47, с. 76, 100, 323]. Проте, як вбачається, вказаний кодифікований акт не деталізував порядок здійснення цього способу захисту, що свідчить про відсутність розвитку правового регулювання відносин щодо відновлення становища, що існувало до порушення, з часів розроблення «Прав, за якими судиться малоросійський народ», які своєю чергою ґрунтувались на положеннях Литовських статутів.

Наступний етап розвитку правового регулювання відносин щодо

відновлення становища, яке існувало до порушення, пов'язаний із входженням України до складу СРСР та початком активної законотворчої діяльності, результатом якої стало прийняття у 1922 р. Цивільного кодексу УСРР. Зазначений кодифікований акт складався з загальної частини та трьох розділів «Речове право», «Зобов'язальне право», «Спадкове право», які містили 435 статей.

Як наголошується з цього приводу в юридичній літературі, у цілому більшовики не визнавали приватного права, але під час НЕПу (*періоду, під час якого був прийнятий ЦК УСРР* – курсив наш – *А. Ж.*) пішли на тимчасовий відступ. Цивільні права захищалися законом, але якщо вони не суперечили їх соціально-економічному призначенню. Цей критерій дозволяв судам сваволю, і суд міг анулювати права. Тобто, принципу законності протиставлявся принцип доцільності, що у свою чергу призводило до правового нігілізму [48].

Аналіз положень ЦК УСРР 1922 р. свідчить про те, що вони були спрямовані перш за все на захист соціалістичної власності, а не людини, її прав та інтересів. Це підтверджується тим, що у кодексі відсутні окремі норми, які б закріплювали конкретні способи захисту цивільних прав, а єдиним положенням у цьому контексті була ст. 2, яка визначала, що спори про цивільне право розв'язуються судовим порядком. Відмова від права звернення до суду недійсна [49]. З цього робимо висновок про відсутність на той час розгалуженої системи способів захисту цивільних прав, що в цілому відповідало змісту суспільних відносин, які розвивались в умовах започаткованого зі створенням СРСР процесу формування адміністративно-командної системи державного управління.

Незважаючи на це, тогочасний законодавець все ж присвятив увагу відновленню становища, яке існувало до порушення. Так, у ст. 410 ЦК УСРР, яка міститься у главі XIII «Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння іншому шкоди», йдеться про те, що відшкодування повинно полягати у відновленні попереднього стану, а оскільки таке відновлення неможливе – у

відшкодуванні заподіяних збитків. З цього вбачається, що досліджуваний спосіб захисту застосовувався внаслідок завдання шкоди іншій особі і полягав у її усуненні шляхом відновлення пошкодженого майна чи становища, яке існувало до завдання шкоди. Крім того, знаходимо положення, в яких повернення становища, яке існувало до порушення, було й одним із наслідків визнання договорів недійсними (ст. 148–151). Це свідчить про те, що хоч інститут реституції і був запозичений у цивільне законодавство радянського періоду із римського права, проте підстави та умови застосування його як способу захисту цивільних прав у порівнянні із попередніми кодифікаціями цивільного законодавства були докорінно змінені. На нашу думку, зміна підходів до розуміння правової природи відновлення становища, яке існувало до порушення права, зокрема, сприйняття його як наслідку визнання правочину недійсним, перш за все пов’язано з тим, що положення римського права у процесі його запозичення піддавалося численним тлумаченням та трансформаціям, які були історично зумовленими та необхідними для пристосування римського права до розвитку нових суспільно-економічних відносин.

Аналогічний підхід щодо закріплення реституції як наслідку визнання договорів недійсними збережено і в наступному ЦК УРСР 1963 р. [50]. Так, ч. 2 ст. 48 цього кодексу «Недійсність угоди, яка не відповідає вимогам закону» визначала, що по недійсній угоді кожна зі сторін зобов’язана повернути другій стороні все одержане за угодою, а при неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість у грошах, якщо інші наслідки недійсності угоди не передбачені законом. При цьому інших випадків, за яких застосовувалося б відновлення становища, що існувало до порушення, кодексом не було передбачено. Водночас надзвичайно важливими були положення ст. 6 ЦК УРСР, яка вперше в історії вітчизняного цивільного законодавства закріпила перелік способів захисту цивільних прав, а також визначила відновлення становища, яке існувало до порушення права, одним із них. На нашу думку, значення цього важко переоцінити, адже вказана норма нарешті визнала за особою перелік правомочностей із захисту

належних їй цивільних прав, чим гарантувала їх безперешкодне здійснення та відновлення у випадку порушення, і фактично поклала початок формуванню тієї системи способів захисту цивільних прав та інтересів, яка знаходить своє відображення у ч. 2 ст. 16 ЦК України.

Підсумовуючи дослідження історичних аспектів розвитку цивільного законодавства щодо правового закріплення відновлення становища, яке існувало до порушення, необхідно зауважити, що перші згадки про цей спосіб захисту цивільних прав та інтересів, сягають ще IV ст. до н.е., а його застосування було прерогативою преторів як носіїв адміністративних повноважень, які використовували відновлення становища, що існувало до порушення, який у той час носив назву «restitutio in integrum», для захисту порушених прав.

Як інститут класичного римського права відновлення становища, яке існувало до порушення, було запозичене практично усіма кодифікованими актами цивільного законодавства, що діяло на історичних українських землях, зокрема, «Руською Правдою», Литовськими статутами, «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., Цивільним кодексом Східної Галичини 1797 р., «Збірником малоросійських прав» 1807 р., ЦК УСРР 1922 р. і ЦК УРСР 1963 р. При цьому найбільш детальне правове регулювання відносини щодо відновлення становища, яке існувало до порушення, отримали у положеннях Цивільного кодексу Східної Галичини 1797 р., який першим в історії українського законотворення закріпив самостійність досліджуваного способу захисту цивільних прав, вклавши у його зміст запозичений із положень класичного римського права принцип restitutio in integrum, основною метою якого було не відшкодування шкоди, завданої порушенням цивільного права, а повернення правовідносин до того стану, в якому вони існували до цього порушення.

Також слід констатувати, що первинним змістом реституції, який знаходив своє відображення у нормах римського права, було відновлення майнового становища повнолітньої особи. При цьому такий підхід до розуміння досліджуваного способу захисту цивільних прав був збережений у

законодавстві, що діяло на українських землях протягом багатьох століть. Проте після прийняття першого Литовського статуту 1529 р., а згодом і наступних, тогочасний законодавець пов'язував можливість застосування інституту реституції не тільки зі спричиненням несприятливих майнових наслідків неповнолітньому, а й із порушенням правил добросусідства, внаслідок чого особа, яка заподіяла шкоду іншому, повинна була повернути початковий стан зіпсованого майна, і такий підхід до розуміння правової природи відновлення становища, що існувало до порушення, був збережений у найбільш відомих кодифікаціях цивільного законодавства протягом тривалого часу аж до радянського періоду, коли реституція почала визнаватися основним наслідком недійсності правочинів. У такому значенні інститут римської реституції закріплений і в положеннях ЦК України. Отже, із вказаного вбачається, що розуміння сутності відновлення становища, яке існувало до порушення, від його першої появи у положеннях римського права до закріплення цього способу захисту цивільних прав у нормах чинного законодавства зазнало суттєвої трансформації, що було зумовлене необхідністю адаптації інститутів римського права до специфіки суспільно-економічних відносин кожного історичного періоду.

1.2 Поняття та правова характеристика відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту цивільних прав

Дослідження правовідносин щодо відновлення становища, яке існувало до порушення, у контексті особливостей їх історичного розвитку вказує на те, що специфіка застосування цього способу захисту перш за все обумовлювалася змістом, який законотворці того чи іншого історичного періоду вкладали у його поняття. З урахуванням цього, на нашу думку, доцільним є визначення поняття відновлення становища, яке існувало до порушення права, на сучасному етапі розвитку цивільно-правових відносин, та встановлення його особливостей як окремого способу захисту цивільних прав.

Незважаючи на досить тривалу історію існування у вітчизняному цивільному законодавстві такого способу захисту, як відновлення становища, яке існувало до порушення, слід констатувати, що серед дослідників немає єдиної позиції стосовно його сутності та змісту. Аналіз джерел свідчить про те, що науковці у своїх працях розглядають категорію відновлення становища досить поверхнево, акцентуючи увагу на дослідженні окремих способів захисту, спрямованих на відновлення становища [26, с. 151]. Низка дослідників, аналізуючи відновлення становища, яке існувало до порушення, вказують лише на той чи інший приклад його прояву. Зокрема, поширеною є думка про те, що одним зі засобів відновлення становища, що існувало до порушення прав власника, є витребування майна із чужого незаконного володіння – віндикація [51, с. 62]. Також висловлюється й позиція про те, що відновлення становища, яке існувало до порушення права, є загальною метою захисту цивільних прав [15, с. 16–17].

Як уже неодноразово зазначалось, згідно п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України відновлення становища, яке існувало до порушення, визначено одним з універсальних способів захисту цивільних прав. Крім того, абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України передбачено, що у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов’язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послузі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Як з цього приводу зауважується в юридичній літературі, в чинному законодавстві реституція втратила своє первинне значення – позбавлення сили юридичного факту (цю функцію виконує рішення суду у випадках визнання правочину недійсним); вона розглядається як один із наслідків визнання правочину недійсним у вигляді повернення усього, що було одержано в ході його виконання [52, с. 244].

Разом із тим, зважаючи на закріплення самостійності відновлення становища, яке існувало до порушення, у системі способів захисту цивільних

прав та інтересів, можна прослідкувати спробу законодавця повернути інститут римської реституції, однак у більш вузькому значенні. Цікавим також є факт, що, крім закріплення універсального характеру відновлення становища, що існувало до порушення, як способу захисту цивільних прав, вітчизняний законодавець наділяє його і спеціальним статусом. Це вбачається зі змісту ч. 2 ст. 393 ЦК України, згідно з якою, якщо інше не встановлено законом, власник майна, права якого порушені внаслідок видання правового акта органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування, має право вимагати відновлення того становища, яке існувало до видання цього акта. У разі неможливості відновлення попереднього становища власник має право на відшкодування майнової та моральної шкоди. Вважаємо, що наділення досліджуваного способу захисту і універсальним, і спеціальним характером ще більше ускладнює розуміння правової природи відновлення становища, що існувало до порушення. Тому, на нашу думку, з метою дослідження сутності цієї цивільно-правової категорії, необхідно перш за все встановити можливість віднесення її до переліку способів захисту цивільних прав, що у свою чергу зумовлює необхідність наукового аналізу поняття способу захисту цивільного права. При цьому важливо зауважити, що визначення цього поняття у чинному вітчизняному законодавстві відсутнє, з огляду на що слід звернутись до теоретичних положень.

У радянському правознавстві термін «спосіб захисту» було визначено як «сукупність правових засобів, які застосовуються до порушників законності та державної дисципліни іншої сторони або відповідним державним органом з метою відновлення порушеного права або інтересу» [53]. Схожого підходу дотримується Є. О. Суханов, на думку якого способи захисту – це заходи правоохоронного характеру, що використовуються з метою відновлення порушеного права і припинення дій, які порушують право [54, с. 410]. При цьому слушною є позиція В. В. Петруні, яка зазначає, що з таким визначенням способу захисту прав не можна погодитися, оскільки воно є неповним. Не

можна вважати, що підставою для застосування способів захисту прав є тільки порушення права, оскільки це призведе до обмеження можливості застосування адекватних способів захисту прав у разі, коли має місце посягання на це право, його невизнання або загроза його порушення [55, с. 33].

Своєю чергою В. В. Вітрянський розуміє під способами захисту цивільного права засоби, за допомогою яких можуть бути досягнуті: припинення, запобігання, усунення порушення права, його відновлення і (або) компенсація втрат, викликаних порушенням права [56, с. 14]. На нашу думку, таке визначення способів захисту є більш слушним, оскільки до підстав застосування захисту цивільних прав дослідник відносить як безпосереднє порушення цих прав, так і створення загрози такого порушення. Водночас вважаємо, що визначення способу захисту через поняття «засіб» не зовсім відповідає його сутності. З цього приводу слід зауважити, що у цивілістиці неодноразово зверталась увага на необхідності розмежування понять «спосіб захисту» та «засіб захисту». Зокрема, О. В. Бігняк вказує, що форми (юрисдикційні, неюрисдикційні), способи (визнання права, стягнення заборгованості, заборона вчиняти певні дії і т. д.), засоби (скарга, позовна заява і т. д.), через які відбувається дослідження категорії захисту, є складниками інституту правового захисту [57, с. 6]. На відмінності між поняттями «спосіб захисту» та «засіб захисту» звертає увагу й Р. О. Стефанчук [58, с. 8]. На нашу думку, у межах цього дослідження доцільним буде також розглянути це питання.

У Словнику української мови знаходимо таке визначення поняття «спосіб»: це певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось [59]. Ще одним значенням способу є особливість, манера виконання чого-небудь; встановлений порядок чогось [60, с. 252]. Натомість під засобом розуміється прийом, якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб. Крім того, засіб визначається як те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі [59]. Як вбачається, на перший погляд досить складно

зробити конкретні висновки щодо розмежування чи ототожнення цих понять, адже і спосіб, і засіб визначаються як прийоми, а тлумачення засобу взагалі здійснюється через слово «спосіб», що значно ускладнює їх розуміння та сприйняття. Проте якщо сприймати спосіб як манеру виконання чи особливий порядок певного явища, а засіб як знаряддя певної дії, то прослідковується принципова відмінність між цими поняттями, яка повинна бути покладена в основу розмежування способів і засобів захисту цивільних прав. Як з цього приводу зазначається в юридичній літературі, якщо розглянути поняття способів захисту права власності крізь призму загальнотеоретичної категорії правових засобів, то останні у теорії права визначаються здебільшого як юридичні інструменти, за допомогою яких певні суб'єкти права задовольняють свої інтереси та забезпечують досягнення поставлених цілей [61, с. 621].

На думку О. В. Малька, категорія правового засобу пов'язує ідеальне (мета) з реальним (результат), включаючи одночасно як фрагменти ідеального – інструменти (засоби-встановлювання), так і фрагменти реального – технологію (засоби-діяння). Загалом під правовими засобами вчений розуміє правові явища, що виражаються в інструментах (встановленнях) та діяннях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, що забезпечують досягнення соціально корисних цілей [62, с. 360]. На думку С. М. Іванової, вказівкою на матеріально-правовий характер вимог, звернених до правопорушника, підкреслюється відмінність способів захисту цивільних прав, встановлених ЦК України, від цивільно-процесуальних засобів захисту цивільних прав, наприклад, позову [30].

Розмежовує поняття способу захисту та засобу захисту й В. Ю. Савватєєв, який вказує, що на відміну від способів засоби захисту носять не матеріально-правовий, а процесуальний і процедурний характер; співвідношення засобів та способів захисту прав виявляється в тому, що способи захисту – це ті заходи, за допомогою яких здійснюється примусова

реалізація суб'єктивних прав, тоді як засоби захисту являють собою заходи, через які приводяться в дію способи захисту [63, с. 92]. Загалом підтримуючи цю позицію в частині розмежування способів та засобів захисту, водночас зазначимо, що визначення обох понять через слово «захід» приводить до висновку про ототожнення їх сутності, що видається не цілком виправданим, адже такий підхід позбавляє змісту необхідність їх розмежування.

Загалом під поняттям «захід» розуміється сукупність дій або засобів для досягнення, здійснення чого-небудь [59]. Отже, якщо з урахуванням цього тлумачення визначити спосіб як захід, що у свою чергою є сукупністю засобів, то приходимо до висновку, що спосіб захисту та засіб захисту слід співвідносити як ціле та його частини, який, безумовно, є концептуально хибним та таким, що не відповідає дійсності.

Разом із тим аналіз наукових джерел свідчить про те, що підхід до визначення способу захисту цивільних прав через поняття «захід» є доволі поширеним у цивілістиці. Так, на думку А. П. Сергєєва, під способами захисту суб'єктивних цивільних прав слід розуміти закріплені законом матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких проводиться відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав, і вплив на правопорушника [64, с. 137]. Р. А. Майданик наголошує, що вітчизняна судова практика у цілому також дотримується підходу до визначення способів захисту суб'єктивних цивільних прав як правоохоронних заходів у вигляді закріплених законом матеріально-правових заходів примусового характеру, за допомогою яких здійснюються відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і вплив на правопорушника [65, с. 10].

На нашу думку, з урахуванням того, що і захід, і засіб мають значення дії, випливає, що визначення поняття способу захисту цивільних прав через слова «захід» або «засіб» не може окреслити якісь концептуальні, сутнісні розбіжності між позиціями дослідників з цього питання. Більше того, відбувається сплутування цих термінів, що має своїм результатом доволі дивні наукові висновки. Для прикладу можна навести позицію Б. С. Монгуш,

яка стверджує, що засоби захисту цивільних прав – це система елементів, що складається з форм, порядку і способів захисту майнових та особистих немайнових прав суб'єктів цивільних відносин [66, с. 9]. Тому з метою забезпечення термінологічної узгодженості спробуємо встановити чіткі межі застосування понять «захід захисту», «спосіб захисту» та «засіб захисту».

Щодо заходів захисту цивільних прав В. П. Грибанов свого часу писав, що, надаючи уповноваженій особі правоохоронні можливості, що становлять зміст права на захист, радянське цивільне законодавство разом з тим забезпечує їх здійснення і відповідними правоохоронними заходами. Відповідно до змісту права на захист слід розрізняти види правоохоронних заходів, що застосовуються до порушників цивільних прав та обов'язків: по-перше, це заходи фактичного характеру, що застосовуються уповноваженою особою при самозахисті цивільних прав, зокрема, заходи охорони його майна, необхідна оборона; заходи, що вживаються в стані крайньої необхідності; по-друге, це правоохоронні заходи оперативного характеру, що є заходами юридичного впливу, але які застосовуються самою уповноваженою особою, наприклад, відмова від прийняття простроченого виконання, відмова транспортної організації видати вантаж вантажоодержувачу до внесення останнім належних з нього платежів тощо; по-третє, це правоохоронні заходи державно-примусового характеру, застосування яких входить до компетенції державних і громадських органів, які розглядають суперечки. Сюди відносяться:

а) цивільно-правові санкції як заходи цивільно-правової відповідальності;

б) такі заходи державно-примусового характеру, як визнання права за тією чи іншою особою, поділ спільного майна між власниками, повернення сторін в первісний стан внаслідок визнання правочину недійсним тощо, які не можуть бути віднесені ні до цивільно-правових санкцій , так як не пов'язані з покладанням на правопорушника цивільно-правової відповідальності, ні до заходів оперативного впливу, оскільки вони застосовуються не самим уповноваженою особою, а тим органом, який розглядає і вирішує даний цивільно-правовий спір [1].

Отже, з урахуванням вказаного вбачається, що заходи захисту цивільних прав та інтересів – це сукупність дій, що вчиняються безпосередньо особою, права якої порушені чи оспорювані, або правам якої загрожує порушення, чи компетентним державним органом з метою відновлення порушених чи визнання оспорюваних цивільних прав, а також запобігання порушенню чи невизнанню цих прав. З цього слідує, що способи захисту, визначені у ч. 2 ст. 16 ЦК України, слід розуміти як різновиди заходів державно-примусового характеру, які здійснюються органами, уповноваженими на розгляд та вирішення цивільно-правових спорів. Проте, з урахуванням різного лексичного значення слів «захід» та «спосіб» можна визначити два пояснення такому підходу: 1) законодавцем некоректно вжито термін «способи захисту», замість якого мав бути використаний термін «заходи захисту»; 2) спосіб захисту з урахуванням його значення як певної манери, прийому, є не безпосередньо заходом захисту цивільних прав, а особливим порядком реалізації заходу захисту. Ми схиляємось до другого варіанту з огляду на те, що, на нашу думку, заходи захисту цивільних прав відповідають на питання «що?», тобто яка саме дія чи сукупність дій спрямовані на захист цивільних прав. Своєю чергою спосіб захисту відповідає на питання, як саме буде реалізована ця дія: шляхом визнання права, визнання правочину недійсним, відновлення становища, що існувало до порушення чи припинення дії, яка порушує право тощо.

Насамкінець за допомогою категорії «засіб захисту» ми можемо встановити, за допомогою яких інструментів буде реалізований той чи інший захід захисту цивільного права чи інтересу: позову, заяви, договору тощо. З цього приводу доцільно навести думку Т. М. Підлубної, яка також зазначає, що засоби захисту є інструментами реалізації захисту [67, с. 6]. Як вважає О. І. Антонюк, засобами захисту є знаряддя, інструментарій захисту. Засобами самозахисту можуть вважатися, зокрема, повідомлення сторони про відмову від договору або зміну його умов, зброя та ін. [68, с. 21]. Беручи до уваги вищезазначене, вважаємо за доцільне визначити спосіб захисту цивільних прав

як сукупність визначених законом, договором чи судом допустимих дій (прийомів), які визначають особливий порядок (модель) реалізації заходів державно-примусового характеру, що спрямовані на відновлення порушених, визнання оспорюваних цивільних прав та інтересів, припинення їх порушення, а також на запобігання такому порушенню. У контексті цього слід навести позицію З. В. Ромовської, на думку якої спосіб захисту може бути визначений як концентрований вираз змісту (суті) заходу державного примусу, за допомогою якого відбувається досягнення бажаного результату [69, с. 494]. На нашу думку, хоча подане дослідницею визначення суттєво відрізняється від існуючих у доктрині визначень поняття «спосіб захисту», однак воно доволі точно окреслює нерозривний взаємозв'язок між заходами та способами захисту цивільних прав, який проявляється у тому, що спосіб захисту є особливим прийомом вираження заходу захисту. Слід підтримати й позицію Я. В. П'янової, яка обґрунтовує, що спосіб захисту включає два елементи – дії суб'єкта захисту та матеріально-правовий ефект цих дій [70, с. 62].

У свою чергу під засобом захисту цивільних прав слід розуміти певний правовий інструмент, що застосовується з метою фактичного виконання моделі правового впливу, закріпленої у змісті того чи іншого способом захисту цивільних прав. У правовій літературі зазначається, що засобом судового захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів за загальним правилом є позов, тобто звернена до суду вимога про здійснення правосуддя, з одного боку, і звернена до відповідача матеріально-правова вимога про виконання належного йому обов'язку або про визнання наявності чи відсутності правовідносин, з іншого боку [71, с. 105].

У контексті цього з метою забезпечення термінологічної узгодженості та уникнення труднощів при тлумаченні ч. 5 ст. 55 Конституції України слід підтримати позицію Т. М. Підлубної та І. О. Ромащенка про необхідність внесення змін до вказаної норми Конституції України шляхом викладення її в наступній редакції: «Кожен має право будь-якими незабороненими законом способами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних

посягань» [67, с. 5; 72].

Також слід відзначити, що, незважаючи на необхідність теоретичного розмежування понять «захід захисту», «спосіб захисту», «засіб захисту» для забезпечення їх правильного розуміння, сприйняття і тлумачення, слід зауважити, що усі вищевказані поняття разом із формою захисту слід розглядати у їх тісній функціональній взаємодії між собою, адже вони у сукупності є елементами інституту захисту цивільних прав та входять до правового механізму реалізації права на захист.

Отже, з урахуванням віднесення законодавцем відновлення становища, що існувало до порушення, до способів захисту цивільних прав, його слід сприймати як сукупність дій, які здійснюються заінтересованою особою за сприяння компетентних органів або посадових осіб, визначають особливий порядок реалізації заходів державно-примусового характеру та спрямовані на відновлення того стану цивільних правовідносин, що існував до порушення належного особі суб'єктивного права. Проте для більш повного розуміння цього способу захисту необхідним є встановлення специфічних рис, які здатні розкрити властиві тільки йому особливості. З цією метою варто знову звернутися до теоретичних напрацювань, присвячених дослідженням специфіки способів захисту цивільних прав загалом, і насамперед проаналізувати основні наукові підходи до класифікації способів захисту.

Найбільш поширеною є класифікація способів захисту цивільних прав на загальні та спеціальні. Як вказує Р. О. Стефанчук, загальні способи захисту суб'єктивного цивільного права визначено ст. 16 ЦК України, а їх дія поширюється, як правило, на всю сукупність цивільних прав. Спеціальні ж способи захисту цивільних прав передбачено правовими нормами, що регулюють конкретні правовідносини, зокрема щодо зобов'язальних правовідносин [73, с. 97–99].

Ще О. С. Іоффе за радянських часів відзначав, що у ст. 6 чинного на той час ЦК РФСРР було сформульоване загальне правило стосовно позовних способів захисту. Значення даного правила полягає не тільки в тому, що ці

способи захисту знаходять у ньому узагальнене втілення, а головним чином і в тому, що в разі відсутності спеціальної вказівки закону на спосіб захисту конкретного суб'єктивного права уповноважена особа могла б скористатися одним із способів, зафіксованих у цій загальній нормі [74, с. 315]. Тобто фактично вчений наголошував на пріоритетності спеціальних способів захисту перед загальними, що неодноразово підтверджувалося й узагальненнями судової практики. Так, у листі Верховного Суду України «Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України» вказувалось наступне: у тих випадках, коли спеціальна норма закону встановила інший спосіб захисту, ніж визначений ст. 16 ЦК України, застосовується спосіб захисту, встановлений спеціальною нормою. Одночасно можуть застосовуватися положення ст. 16 ЦК України і положення спеціальної норми щодо способу захисту, проте лише тоді, коли ці способи тотожні й на них поширюється дія ЦК України [21]. Вказане можна проілюструвати й на прикладі досліджуваного способу захисту, який закріплений у п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України, з огляду на що належить до загальних способів захисту цивільних прав. Водночас за ч. 2 ст. 393 ЦК України власник майна, права якого порушені внаслідок видання правового акта органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування, має право вимагати відновлення того становища, яке існувало до видання цього акта.

З цього приводу В. В. Тутиніна стверджує, що відновлення попереднього становища може бути кваліфіковане і як спеціальний спосіб захисту речових прав. Проте включення аналізованого способу захисту в перелік спеціальних способів захисту права власності є недоцільним, оскільки зазначеним способом може бути захищене і будь-яке інше суб'єктивне право [37, с. 45]. Однак, на нашу думку, з таким підходом важко погодитись насамперед з огляду на висловлену в юридичній літературі тезу, що характер способу захисту як загального чи спеціального має значення і повинен використовуватися виключно при вирішенні конкретного спору і впливає на виявлення належного

способу захисту порушеного права. Метою виокремлення цих способів є визначення серед кількох можливих чи обраних уповноваженою особою належного та ефективного для захисту конкретного порушеного суб'єктивного права з урахуванням особливостей конкретних спірних матеріальних правовідносин, що і є критерієм для даної класифікації [10, с. 292].

Підтримуючи цю позицію, вважаємо, що законодавчий підхід щодо закріплення відновлення становища, яке існувало до порушення, у спеціальних нормах, що регулюють певний вид цивільних правовідносин, обумовлений насамперед специфікою суб'єктивного цивільного права, яке зазнало порушень, з огляду на що містить вказівку на найбільш ефективний та належний у цьому випадку спосіб захисту порушеного права. Більше того, О. Б. Гнатів, досліджуючи особливості захисту права власності, стверджує, що у захисті майнових прав осіб у разі порушення права власності найважливішим є зв'язок між правовими гарантіями, які їм надає закон і практичною реалізацією права на захист, тобто відновлення того майнового становища власника, яке існувало до порушення його права власності. Так, згідно ст. 16 ЦК України, держава гарантує кожній особі захист свого майнового права шляхом відновлення становища, яке існувало до порушення. На нашу думку цю норму варто було б закріпити в спеціальних нормах, які регулюють захист права власності та викласти дане положення в такому контексті: «Кожна особа має право на захист свого майнового права шляхом відновлення майнового становища, яке існувало до порушення його права власності» [75, с. 138]. З урахуванням вказаного можемо зробити висновок, що відновлення становища, яке існувало до порушення, може бути кваліфіковане і як загальний, і як спеціальний спосіб захисту. При цьому загальний характер відновлення становища, що існувало до порушення, проявляється у його потенційній здатності бути способом захисту будь-якого порушеного цивільного права. У свою чергу його спеціальний характер вказує на те, що саме відновлення становища, яке існувало до порушення, є належним та ефективним способом захисту конкретного порушеного

цивільного права з урахуванням специфіки змісту цього права, сфери, у якій воно існує, та здатності цього способу повноцінно його захистити.

Ще однією із доволі поширених у цивілістиці є класифікація способів захисту за формою захисту, при якій можуть застосовуватися ті чи інші способи захисту [37, с. 55]. У свою чергу в науковій літературі наводяться різні класифікації форм захисту цивільних прав. Зокрема, вчені виділяють загальні (юрисдикційну і неюрисдикційну форма) і спеціальні (адміністративний порядок) форми захисту; судову, адміністративну та громадську форми захисту; державну, спеціальну, змішану, громадську форми захисту, а також самозахист; судову, арбітражну, адміністративну, громадську, нотаріальну форми захисту; спірний і безспірний порядки (форми) захисту; міжнародну, державну, недержавну форми захисту і самозахист [76, с. 227]. Зокрема, О. В. Бігняк, розглядаючи питання про форми захисту цивільних прав, вказує, що сучасна правова доктрина, реформування судочинства у незалежній Україні та уніфікація судових процесів, яка відбулася з прийняттям наприкінці 2017 р. оновлених процесуальних кодексів, дозволяють на сьогодні підтримати позицію щодо класифікації форм захисту на загальну, спеціальну та виключну, деталізувавши їх [77, с. 123]. З урахуванням вказаного можна зауважити, що деякі класифікації включають в себе не тільки форми, а й порядки захисту. Стосовно цього доцільно навести позицію Г. А. Свердлика і Е. Л. Страунінга про те, що форма захисту права вказує на суб'єкт, який здійснює це право, і її треба відрізняти від порядку його здійснення, адже він розкриває, як право на захист реалізується в рамках тієї чи іншої форми [14, с. 37].

Отже, у контексті цього під порядком реалізації захисту цивільних прав, на нашу думку, треба розуміти закріплену законом або договором процедуру застосування способів захисту цивільних прав та інтересів у межах певної форми захисту. Категорія ж «форма захисту» суб'єктивного цивільного права, на думку О. О. Кота, повинна характеризувати як порядок захисту права, так і суб'єкта, який безпосередньо здійснює захист. З урахуванням цього автор

визначає форму захисту як юридичну категорію, що вказує на суб'єкта, який здійснює захист невизнаного, порушеного чи оспорюваного права, а також на загальний порядок вчинення дій цим суб'єктом щодо здійснення захисту. Таке визначення дасть змогу зберегти (підтримати) необхідний рівень наукової абстракції при визначенні даного поняття, що позитивно вплине і на його практичне застосування з урахуванням системи форм захисту та правил щодо їх вибору особою, на що невиправдано рідко звертається увага у правозастосовній практиці [10, с. 240–241].

При цьому зазначимо, що таке розуміння форми захисту цивільних прав дозволяє підтримати загальноприйняту в доктрині позицію щодо класифікації форм захисту на юрисдикційну та неюрисдикційну. Її критерієм вчені називають суб'єкта, що здійснює захист. Різницю між цими формами вбачають у тому, що захист прав та інтересів у юрисдикційній формі здійснюється спеціально уповноваженими державою для цієї діяльності компетентними органами із властивим кожному з них певним процесуальним порядком. Водночас захист прав у неюрисдикційній формі відбувається в рамках самого матеріального правовідношення та реалізується безпосередньо його учасниками [78, с. 65].

Враховуючи вказане та повертаючись до аналізу підходів щодо класифікації способів захисту цивільних прав, робимо висновок про те, що за критерієм форми захисту вони поділяються на: а) способи захисту, що здійснюються в межах юрисдикційної форми захисту (це, зокрема, способи захисту, що реалізуються в судовому та адміністративному порядках); б) способи захисту, що здійснюються в межах неюрисдикційної форми захисту (це способи захисту, які реалізуються безпосередньо особою, права якої порушені, невизнані, або правам якої загрожує порушення, основним з яких є самозахист).

Перелік способів захисту цивільних прав, які можуть бути реалізовані в судовому порядку, закріплені у ч. 2 ст. 16 ЦК України, серед яких – визнання права, визнання правочину недійсним, припинення дії, яка порушує право,

зміна правовідношення тощо. До них належить і відновлення становища, яке існувало до порушення. Проте слушною у цьому контексті є позиція О. В. Бігняка про те, що способи захисту цивільних прав перелічені в ч. 2 ст. 16 ЦК України і мають назву «Захист цивільних прав та інтересів судом», у зв'язку з чим може скластися враження, що зазначені в ч. 2 ст. 16 ЦК України способи можуть застосовуватися лише судом. Насправді право на захист особа здійснює на свій розсуд (ч. 1 ст. 20 ЦК). А оскільки захист прав може здійснюватися у різних формах, то вибір способу захисту із переліку способів, визначених в ч. 2 ст. 16 ЦК України, залежить не стільки від форми захисту, скільки від специфіки права, що захищається, характеру порушення і відбувається з урахуванням встановлених законом меж здійснення суб'єктивного права на захист [77, с. 156].

На нашу думку, вказана думка в цілому відповідає загальноприйнятому в цивілістиці підходу щодо сприйняття способів захисту, перелічених у ст. 16 ЦК України, як універсальних. Загалом погоджуючись із О. В. Бігняком, у контексті тематики дослідження зазначимо, що відновлення становища, яке існувало до порушення, може застосовуватися як у юрисдикційній, так і в неюрисдикційній формах, що пояснюється насамперед відсутністю необхідності при застосуванні цього способу захисту встановлювати наявність чи відсутність цивільного права, що входить до виключної компетенції судів. З урахуванням цього носій суб'єктивного цивільного права може захистити його шляхом здійснення самостійних односторонніх дій, зокрема, звернутися до порушника з вимогою про добровільне відновлення становища. Отже, вбачається, що вказане є цілком доречним прикладом неюрисдикційної (позасудової) форми захисту цивільного права, що у свою чергу ставить під сумнів істинність висновку В. В. Тутиніної, яка стверджує про неможливість застосовувати відновлення становища, яке існувало до порушення, від час реалізації права особи на самозахист [37, с. 61]. У випадку, якщо особа, до якої адресована вимога про відновлення становища, що існувало до порушення, її не виконає, носій порушеного суб'єктивного

цивільного права може звернутися з цією вимогою до суду, який за наявності достатніх на те підстав повинен застосувати інструменти державного примусу для відновлення попереднього становища потерпілої особи. Проте, беручи до уваги факт належності досліджуваного способу захисту до способів захисту цивільних прав, які застосовуються як при юрисдикційній, так і при неюрисдикційній формах захисту, вважаємо, що така класифікація не є цілком інформативною у контексті дослідження правової природи відновлення становища, яке існувало до порушення.

Ще однією досить поширеною класифікацією способів захисту цивільних прав є їх поділ на основі такого критерію, як сфера застосування, на речово-правові та зобов'язально-правові. Як зазначається в юридичній літературі, речово-правові способи захисту спрямовані на захист суб'єктивного права власності як абсолютного цивільного права фізичних чи юридичних осіб, які на момент порушення права не перебувають у договірних чи інших зобов'язальних відносинах із порушником з приводу спільного майна. Характерними ознаками таких способів є те, що вони покликані захистити право власності, а також інше речове право на майновий об'єкт, що є індивідуально визначеним і зберігся в натурі [79, с. 365]. Щодо зобов'язально-правових способів захисту, то вони забезпечують захист прав суб'єктів цивільного права, між якими існує цивільно-правове зобов'язання, тобто осіб, пов'язаних між собою певними правами та обов'язками [80]. Як слушно зазначає І. О. Дзера, вони базуються на можливості застосовувати примусові заходи в правовідносинах з конкретно визначеними учасниками відносних правовідносин, у яких є уповноважена і зобов'язана особа [81, с. 138].

З урахуванням указаного робимо висновок, що застосування речово-правових чи зобов'язально-правових способів захисту залежатиме від характеру порушеного цивільного права: захист права, що виникає з абсолютних правовідносин (правовідносини щодо реалізації права власності) здійснюватиметься за допомогою речово-правових способів захисту, а захист прав, що виникають з відносних правовідносин – за допомогою зобов'язально-

правових. При цьому для захисту будь-якого з цивільних прав можуть бути використані універсальні способи захисту. Однак із вказаного вбачається, що за допомогою такої класифікації неможливо встановити специфіку відновлення становища, яке існувало до порушення, з огляду на те, що досліджуваний спосіб захисту може бути застосований для захисту цивільних прав, що виникають із більшості приватноправових відносин, у тому числі речових і зобов'язальних. Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 393 ЦК України шляхом відновлення становища, що існувало до порушення, можна захистити право власності, яке порушене внаслідок видання правового акта органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування. Водночас саме цей спосіб захисту цивільних прав стає у нагоді у випадку примусового застосування правових наслідків визнання договору недійсним.

У юридичній літературі пропонуються й інші класифікації способів захисту цивільних прав. Зокрема, В. В. Вітрянський поділяє способи захисту в залежності від характеру наслідків їх застосування, на основі чого виділяє три групи засобів захисту: ті, що дозволяють підтвердити (засвідчити) право або припинити (змінити) обов'язок; ті, що попереджують (припиняють) порушення права; ті, що відновлюють і (або) компенсують втрати потерпілого [24, с. 629–632]. Однак такий критерій, як результат застосування способу захисту, на думку С. А. Краснової, є похідним від іншого – цільового. Кінцевий результат захисту завжди залежить від передбачуваного результату, яким і виступає мета правового впливу [82].

Саме на основі критерію цільової спрямованості М. О. Стефанчук виділяє такі способи захисту цивільних прав: превентивно-припинні, тобто ті, що спрямовані на попередження та припинення правопорушення, оспорювання, невизнання права; відновлювальні – які спрямовані на відновлення порушеного права; компенсаційні, тобто такі, що спрямовані на додаткову компенсацію шкоди, завданої порушенням права [83, с. 5].

Схожий поділ здійснює й В. Д. Андрійцьо, який за критерієм конкретно-цільової спрямованості класифікує способи захисту цивільних прав на:

1) превентивні – тобто спрямовані на попередження порушення цивільних прав;

2) припинювальні – спрямовані на припинення порушення цивільних прав;

3) відновлювальні – направлені на відновлення порушених прав;

4) компенсаційні – спрямовані на компенсацію втрат, понесених у зв'язку з порушенням цивільних прав [84, с. 6].

С. А. Краснова пропонує класифікацію за притаманними способам захисту цілям, відповідно до якої способи захисту поділяються на: а) способи, які спрямовані на відновлення правового становища, яке існувало до порушення суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу; б) способи, які забезпечують відновлення майнової сфери потерпілого і в яких реалізується компенсаційна функція; в) способи превентивного характеру, спрямовані на попередження можливих правопорушень, запобігання або зменшення їх наслідків [85, с. 175].

Не вдаючись детально до дослідження обґрунтованості класифікацій, наведених вище, вважаємо за можливе підсумувати, що усі вони мають у своїй основі цільову спрямованість способу захисту, що дозволяє встановити ту визначальну ознаку, яка об'єднує способи захисту, виходячи із конкретного правового результату, тобто бажаний для особи результат є метою захисту суб'єктивного цивільного права, якою може бути: відновлення порушеного права; компенсація збитків, завданих порушенням чи невизнанням права; запобігання порушенню права. Така класифікація способів захисту, на нашу думку, має важливе теоретичне значення з огляду на те, що, по-перше, вона здатна розкрити основні особливості способів захисту цивільних прав, об'єднаних у тій чи іншій класифікаційній групі на підставі спільності мети; по-друге, така класифікація створює підґрунтя для можливості спростування, на наш погляд, доволі абсурдної позиції про те, що єдина та спільна мета всіх способів захисту цивільних прав, навіть притягнення до цивільно-правової відповідальності – це відновлення становища, яке існувало до порушення права [86].

Практична ж значущість цієї класифікації, на нашу думку, полягає у сприянні формування в носіїв суб'єктивних цивільних прав уявлення про напрями правоохоронного впливу закріплених у законі способів захисту. Інакше кажучи, групування способів захисту за критерієм мети слугує орієнтиром для суб'єктів цивільно-правових відносин у процесі вибору оптимального та ефективного способу захисту їх порушеного чи невизнаного цивільного права в залежності від того правового результату, якого вони бажають досягти.

Для правильного визначення місця відновлення становища, що існувало до порушення, у класифікації, що здійснюється на основі критерію цільової направленості, на нашу думку, слід встановити обставини, за яких застосування цього способу захисту цивільних прав буде ефективним та належним. Відповідно відновлення становища, що існувало до порушення права, як спосіб захисту застосовується в тих випадках, коли порушене суб'єктивне право унаслідок цього не припиняє свого існування і може бути реально відновлене шляхом усунення наслідків правопорушення [87, с. 14].

Для найбільш повного розуміння механізму здійснення захисту порушеного цивільного права шляхом відновлення становища, що існувало до порушення, на нашу думку, варто розглянути застосування цього способу захисту у площині судової практики. Одним із прикладів є справа № 758/2645/15-ц за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про зобов'язання знесення самовільно збудованої будівлі та відновлення становища, що існувало до порушення, яка розглядалася Подільським районним судом м. Києва. Позовні вимоги обґрунтовані посиланням на те, позивачу на праві власності належить 1/2 садибного житлового будинку за АДРЕСОЮ_1, інша частина належить ОСОБА_2. Будинок розділений на дві квартири з окремими входами. ОСОБА_2 зніс тамбур та самовільно, без погодження з позивачем, розпочав будівельні роботи з реконструкції свого житла шляхом збільшення площі в усі боки. За порушення будівельних норм, державних стандартів і правил під час будівництва відповідача притягнуто до адміністративної відповідальності за ч. 7 ст. 96 КУпАП, однак вимог припису Інспекції

державного архітектурно-будівельного контролю у м. Києві він не виконав. А тому позивач звернулася до суду з цим позовом і просила зобов'язати відповідача знести самовільно збудовану будівлю на місці тамбуру та відновити димохід та димову трубу. Розглянувши справу, суд прийняв рішення позов ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про зобов'язання знесення самовільно збудованої будівлі та відновлення становища, яке існувало до порушення, задовольнити повністю, зобов'язати ОСОБА_2 за свій рахунок знести самовільно збудовану будівлю на місці тамбуру квартири АДРЕСА_1, а також зобов'язати ОСОБА_2 відновити димохід та димову трубу садибного житлового будинку [88].

Із аналізу зазначеної судової справи вбачається, що змістом матеріально-правової вимоги, вираженої у позові, було не відшкодування збитків, завданих суб'єкту права спільної власності внаслідок його порушення, чи застосування інших видів цивільно-правової відповідальності, спрямованих на запобігання порушення права, а саме повернення сторін правовідносин у їх первинне становище, у чому власне і полягає мета цього способу захисту цивільних прав. Отже, робимо висновок про належність відновлення становища, яке існувало до порушення, до групи відновлювальних способів захисту цивільних прав з огляду на його спрямованість не лише на припинення порушення суб'єктивного цивільного права і на відновлення права, а й на усунення негативних наслідків такого порушення шляхом відновлення тих фактичного і юридичного станів правовідносин, які існували до порушення права.

У контексті цього хотілося б окремо зупинитися на питанні необхідності відмежування понять «відновлення права» та «відновлення становища». Значення зіставлення цих цивільно-правових категорій обумовлюється близькістю їх словесних формулювань, що призводить до необґрунтованого висновку вчених про їх абсолютну ідентичність [86]. В цілому у літературі висловлюються позиції щодо сприйняття відновлення права як однієї з цілей інституту захисту цивільних прав. Так, на думку

М. К. Сулейменова, захист цивільних прав є передбаченою законом системою заходів, спрямованих на забезпечення недоторканності права, відновлення порушеного права і припинення дій, що порушують право [89]. Схожої позиції дотримувався й С. С. Алєксєєв, на думку якого поняття захисту традиційно визначається, як державно-примусова діяльність, спрямована на здійснення «відновлювальних» завдань – відновлення порушеного права, забезпечення юридичного обов'язку [90, с. 181].

Загалом погоджуючись із вказаним, вважаємо, що відновлення цивільних прав слід сприймати саме як мету захисту цивільних прав у розумінні протидії особи у відповідь на їх порушення чи невизнання для забезпечення безперешкодної реалізації суб'єктивного права її носієм. На нашу думку, загальна мета відновлення права є тією ланкою, що пов'язує усі передбачені у ч. 2 ст. 16 ЦК України способи захисту цивільних прав, адже кожен із них має своїм проявом направленість на відновлення можливості повноцінно реалізувати правомочності, що лежать у змісті кожного суб'єктивного цивільного права.

Разом із тим у науковій літературі зустрічаємо й думку про те, що загальною метою захисту цивільних прав є не відновлення суб'єктивного права, а відновлення становища, яке існувало до порушення права [15, с. 16–17]. І. О. Назімов з цього приводу доходить висновку, що за своєю правовою природою відновлення становища, яке існувало до порушення права, ідентичне відновленню порушеного права, тобто виступає принципом цивільного законодавства. Тим самим автор заперечує віднесення відновлення становища до способів захисту цивільних прав. Як наслідок цього сформульовано пропозицію про виключення відновлення становища, яке існувало до порушення права, із законодавчого переліку способів захисту цивільних прав і закріплення за ним статусу принципу цивільного законодавства [91, с. 112]. На переконання Д. М. Латипова та В. В. Акінфієвої, які знову ж таки ототожнюють поняття «відновлення права» та «відновлення становища, що існувало до порушення», недоцільно

закріплювати відновлення первинного становища поряд з іншими способами захисту прав, адже будь-який з перелічених у законі способів повинен приводити до відновлення порушеного права [92, с. 195].

На нашу думку, слушність вказаних висновків викликає певні сумніви, адже далеко не всі способи захисту спрямовані на відновлення становища, що існувало до порушення. Так, наприклад, такий спосіб захисту, як визнання права, характеризується цільовою спрямованістю не на усунення негативних наслідків, спричинених порушенням права, а на відновлення суб'єктивного права шляхом повернення особі можливості реалізувати правомочності, що становлять його зміст. Про відновлення становища, яке існувало до порушення, не йдеться й у випадку знищення речі, яка належала особі на праві власності. Так, особа може застосувати закріплений у п. 8 ч. 2 ст. 16 ЦК України такий спосіб захисту, як відшкодування шкоди, та отримати грошовий еквівалент належної їй знищеної речі, однак у цьому випадку відновлення фактичного стану абсолютних правовідносин щодо реалізації свого права власності буде неможливим, адже у зв'язку зі знищенням речі право власності на неї припинилось. З урахуванням вказаного, на нашу думку, сприйняття відновлення становища, яке існувало до порушення, як одного з основоположних принципів цивільного законодавства, а також ототожнення цього поняття із відновленням права не вбачається коректним.

Досить цікаве визначення поняття «відновлення права» знаходимо в Енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона, де під ним розуміється такий акт правосуддя, в силу якого юридичне відношення, яке існувало і яке припинилося, відновлюється в якості колишнього, з тим же юридичним характером і наслідками, як ніби-то воно зовсім не припинялося. Іншими словами, відновлення права в цьому випадку є ніби повернення зацікавленій особі втраченого їй права, заради чого скасовуються юридичні наслідки тієї події, яка припинила собою існування цього права. Під іменем restitutio in integrum інститут відновлення права відігравав велику роль в стародавньому Римі; він служив там засобом перетворення старого

(квіритського) права в дусі нових ідей [93]. Із вказаного робимо висновок про ототожнення відновлення права та відновлення становища, яке існувало до порушення, зокрема, у розумінні restitutio in integrum – інституту класичного римського права, про який йшлося у попередньому підрозділі. При цьому зазначимо, що такий підхід у цілому відповідав стану тогочасного правового регулювання відносин із захисту цивільних прав (кін. XIX – поч. XX ст.), що характеризувався відсутністю закріплення способів захисту цивільних прав, їх систематизації та механізму реалізації. Крім того, на нашу думку, ототожнення вказаних вище понять було також зумовлено близькістю їх лексичного формулювання і відсутністю теоретичних напрацювань, присвячених дослідженню їх правової природи.

Вважаємо, що у наведеному вище визначенні за допомогою поняття «відновлення права» здійснюється підміна поняття «відновлення становища, яке існувало до порушення», які за своєю сутністю не є тотожними та синонімічними. У найбільш загальному баченні відновлення права слід сприймати як повернення його носію можливості реалізовувати правомочності, що входять до його змісту, які були відібрані від нього внаслідок порушення чи невизнання цього права. Відновлення ж становища, яке існувало до порушення, є поверненням особи у ті фактичний і юридичний стани правовідносин, які існували до порушення чи невизнання суб’єктивного права, ніби цього порушення чи невизнання не відбувалось взагалі, що у свою чергу призводить до повернення особі можливості здійснювати своє право. Отже, функціональний зв’язок між категоріями відновлення права та відновлення становища полягає у тому, що відновлення становища, яке існувало до порушення, є інструментом повернення особі можливості здійснювати своє суб’єктивне право. Тому, на нашу думку, відновлення права та відновлення становища, яке існувало до порушення, слід сприймати як мету та засіб її досягнення, що в цілому відповідає загальноприйнятій у цивілістиці концепції розуміння відновлення права як однієї з цілей інституту захисту цивільних прав, а також класифікації

способів захисту за критерієм цільової спрямованості. При цьому зауважимо, що відновлення становища, що існувало до порушення, є інструментом для відновлення права як досягнення загальної мети захисту цивільних прав, та способом захисту як сукупністю дій уповноваженої особи, що визначають особливий порядок реалізації заходів державно-примусового характеру із захисту цивільних прав та інтересів [94, с. 14].

Разом із тим деякі вчені піддають критиці законодавчий підхід щодо закріплення відновлення становища, яке існувало до порушення, як одного зі способів захисту цивільних прав та взагалі заперечують його самостійне місце у системі цих способів. Так, К. І. Скловський зазначає, що відновлення первинного становища не є саме по собі певним способом захисту права, а, навпаки, може бути ототожнене, мабуть, з будь-яким іншим способом. У всякому разі одна лише вказівка на цей спосіб у законі, без деталізації і конкретизації, не дає підґрунтя для застосування захисту [95, с. 280].

На нашу думку, зазначений висновок потребує переосмислення в сучасних умовах. Недарма з цього приводу висловлено ряд контраргументів. Переконливішою з цього приводу є позиція О. О. Кота, що, якщо сприйняти вказане вище твердження за істинне, то всі способи захисту, передбачені у ч. 2 ст. 16 ЦК України, можуть бути визнані лише окремими проявами відновлення становища, яке існувало до порушення. Цю позицію навряд чи можна визнати обґрунтованою. На переконання дослідника, у межах цього способу слід розглядати саме відновлення фактичного (майнового) стану, який існував до порушення [10, с. 272].

Отже, самостійність відновлення становища, що існувало до порушення, перш за все обумовлюється специфічністю правових результатів, яких намагається досягнути особа у процесі здійснення захисту свого порушеного права шляхом відновлення того стану правовідносин, що існував до порушення. По-друге, про самостійний характер досліджуваного способу захисту цивільних прав свідчить неодноразова вказівка на нього у положеннях цивільного законодавства у контексті здійсненнями особами захисту своїх порушених прав.

Це, зокрема, ч. 1 ст. 216 ЦК України, ч. 2 ст. 393 ЦК України, ч. 2 ст. 779 ЦК України та ін. По-третє, незважаючи на високий рівень абстрактності при законодавчому формулюванні цього способу захисту цивільних прав, відновлення становища, яке існувало до порушення, знаходить свій яскравий прояв у площині правозастосовчої діяльності.

Так, аналіз судової практики свідчить про існування численної кількості справ, які вирішувались шляхом зобов'язання відповідача саме відновити становище, що існувало до порушення суб'єктивних цивільних прав позивача. При цьому варто наголосити, що цей спосіб захисту застосовується у найрізноманітніших категоріях справ. Вказане підтверджується позицією Верховного Суду України, який, аналізуючи практику застосування судами ст. 16 ЦК України, зазначає, що відновлення становища, яке існувало до порушення, як спосіб захисту цивільного права та інтересу, застосовується у тому разі, якщо покладення обов'язку на особу, яка його порушила, припинити дії не відновлює повністю суб'єктивне право, а цього можна досягти вчиненням інших, передбачених законом, заходів. Відновлення становища, яке існувало до порушення, досить часто в позовних вимогах поєднується з припиненням дії, яка порушує право, та може знаходити свій прояв у вимогах про виселення особи з незаконно зайнятого нею приміщення; про усунення перешкод у здійсненні права власності, про повернення власнику його майна із чужого незаконного володіння; про застосування наслідків недійсного правочину, про заборону використання твору без дозволу автора [21]. На нашу думку, з огляду на широке застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту прав у найрізноманітніших категоріях справ, не може не свідчити про його самостійне місце у закріпленій у ч. 2 ст. 16 ЦК України системі способів захисту цивільних прав.

З урахуванням вищевказаного відновлення становища, що існувало до порушення, може бути визначене як сукупність дій, які вчиняються заінтересованою особою або компетентними органами, визначають

особливий порядок реалізації заходів протидії порушенню цивільного права та спрямовані на відновлення тих фактичного та юридичного станів цивільних правовідносин, що існували до його порушення.

На основі аналізу найбільш поширених у цивілістиці класифікацій способів захисту цивільних прав встановлено, що відновлення становища, яке існувало до порушення: а) на підставі класифікаційного критерію нормативного закріплення належить як до загальних, так і до спеціальних способів захисту; б) на підставі класифікаційного критерію форми захисту належить до способів захисту прав, що застосовуються як при юрисдикційній, так і при неюрисдикційній формах; в) на підставі класифікаційного критерію цільової спрямованості належить до відновлювальних способів захисту цивільних прав.

Доведено хибність сприйняття відновлення становища, яке існувало до порушення, як одного з основоположних принципів цивільного законодавства, а також ототожнення цього поняття із відновленням права. Встановлено функціональний зв’язок між категоріями відновлення права та відновлення становища, який полягає у тому, що відновлення становища, яке існувало до порушення, є інструментом повернення особі можливості здійснювати своє суб’єктивне право. Тому відновлення права та відновлення становища, яке існувало до порушення, слід сприймати як мету та засіб її досягнення, що в цілому відповідає загальноприйнятій у цивілістиці концепції розуміння відновлення права як однієї з цілей інституту захисту цивільних прав, а також класифікації способів захисту за критерієм цільової спрямованості.

Обґрунтовано самостійне місце відновлення становища, яке існувало до порушення, в системі способів захисту, з огляду на: а) специфічність правових результатів, яких намагається досягнути особа у процесі здійснення захисту свого порушеного права шляхом відновлення фактичних і юридичних станів правовідносин, що існували до порушення; б) неодноразову вказівку у положеннях цивільного законодавства на відновлення становища, що існувало до порушення, у контексті здійсненнями особами захисту своїх порушених

прав; в) широке застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту прав у найрізноманітніших категоріях справ.

1.3 Межі застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту цивільних прав

Свобода кожної окремої особи в суспільстві можлива лише тоді, коли вона має певні межі. Те саме стосується і суб'єктивного цивільного права як юридично гарантованої свободи особи [96, с. 127]. У контексті цього слушно навести думку Г. Ф. Шершеневича, який писав: «Нічим не обмежене здійснення права може цілком негативно відобразитися на інтересах інших членів того ж суспільства, на інтересах самого суспільства» [97, с. 174]. Справді, незважаючи на те, що ядром будь-якого суб'єктивного права є свобода дій, вона однак не може бути абсолютною та безмежною, адже у протилежному випадку це неодмінно призвело б не тільки до порушення прав інших осіб та панування в суспільстві свавілля, а й до заперечення важливості права в цілому. Отже, у контексті цього дослідження постає об'єктивна необхідність встановлення особливостей визначення меж у процесі застосування способів захисту цивільних прав, зокрема, відновлення становища, яке існувало до порушення, адже вони є невід'ємними структурними елементами права на захист.

Загалом слід зауважити, що питанню меж здійснення суб'єктивних прав у цивілістичній доктрині присвячено чимало наукових праць, однак на сьогодні і досі не склалося єдиного розуміння цієї категорії. Так, В. П. Грибанов розглядав питання меж здійснення права у контексті проблеми зловживання правом [98, с. 25]. У свою чергу О. С. Іоффе під межами здійснення цивільних прав розумів межі, що випливають з їх цільового призначення [74, с. 311], із чим погоджувався й С. М. Братусь, на переконання якого, саме здійснення права у відповідності до його призначення є основним критерієм визначення меж здійснення суб'єктивних прав [99, с. 82].

Відсутнє у доктрині й уніфіковане визначення поняття меж здійснення цивільного права. Так, на думку М. О. Стефанчука, межі здійснення суб'єктивного права – це передбачені актами цивільного законодавства чи правочином способи, якими управомочена особа може набути ті можливості, що містяться в юридичному закріпленні даних прав [100, с. 51]. Це визначення в подальшому уточнене у тій частині, що межі здійснення права відображають позитивний аспект у здійсненні суб'єктом свого права, тобто ними встановлюються можливі (дозволені чи незаборонені) варіанти поведінки суб'єкта, а обмеження виражають негативний аспект, а саме забороняють (звужують чи виключають) окремі можливості для здійснення суб'єктом свого права [100, с. 62].

На думку О. О. Поротікової, межі здійснення суб'єктивних цивільних прав – це галузевий різновид загальноправових стримуючих стимулів поведінкової активності, що покликані здійснити зовнішній упорядковуючий вплив на мотивацію, способи, засоби і характер використання закладених у змісті суб'єктивного цивільного права можливостей. У якості обмежуючих стимулів межі здійснення прав формують інформаційно-психологічну установку для учасників цивільного обороту, направляючи їх діяльність у потрібному суспільству напрямку [101, с. 86].

О. О. Михайленко під межами здійснення права розуміє сукупність юридичних критеріїв, визначених за допомогою заборонювальних або зобов'язувальних норм, що окреслюють рамки правомірної діяльності суб'єкта з реалізації належного йому права [102, с. 68]. Натомість А. Цибань навпаки визначає межі здійснення суб'єктивного цивільного права як встановлені за домовленістю сторін та законодавчо дозволені варіації поведінки, за допомогою яких особа може набути та реалізувати передбачені суб'єктивним цивільним правом правові можливості [103, с. 61].

Зважаючи на різноманіття наукових поглядів стосовно поняття меж здійснення цивільних прав, робимо висновок про високий рівень його абстрактності. Водночас, виходячи із поданого у тлумачному словнику

розуміння терміну «межа» як границі поділу, розрізнення яких-небудь явищ, предметів тощо [59], вбачається, що у контексті здійснення суб'єктивних цивільних прав межа є тією умовною лінією, яка розділяє поведінку особи у процесі здійснення правомочностей, що становлять зміст суб'єктивного права, на правомірну та неправомірну. На нашу думку, з цього можна прослідкувати функціональний зв'язок між поняттями «межа здійснення суб'єктивного права» та «зміст суб'єктивного права», який полягає у тому, що перелік правомочностей, які окреслюють можливу поведінку носія суб'єктивного права у процесі його здійснення та складають його зміст, обумовлюють і межі його здійснення. У свою чергу межі здійснення суб'єктивного цивільного права встановлюють границі правомірності поведінки його носія.

Варто зауважити, що загальним правовим підґрунтям для визначення меж здійснення цивільних прав є ст. 13 ЦК України, згідно з ч. 1 якої цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. Вказана норма стосується і здійснення суб'єктивного права на захист.

На важливості та необхідності встановлення меж захисту суб'єктивних цивільних прав свого часу вказував В. П. Грибанов, який обумовлював це завданнями цивільно-правової охорони порушених або оспорюваних прав. Реальність і гарантованість суб'єктивних цивільних прав у суспільстві, на думку дослідника, не можна розуміти однобічно, тільки як забезпечення прав управненої сторони цивільних правовідносин. Здійснення будь-якого суб'єктивного права, а тим більше його здійснення шляхом застосування до зобов'язаної сторони заходів державно-примусового характеру завжди зачіпає не тільки інтереси самої уповноваженої особи, а й інтереси держави і суспільства в цілому, інтереси зобов'язаної сторони, а в низці випадків – також і інтереси третіх осіб. Тому завдання правосуддя в суспільстві полягає не тільки в захисті прав заявника вимоги – уповноваженої особи, а й у забезпеченні інтересів держави і суспільства, інтересів зобов'язаної сторони, прав та

інтересів інших організацій і громадян, в тій чи іншій мірі зацікавлених у правильному результаті справи. Тому захист прав за самою своєю природою не може бути безмежним. Здійснення права на захист також має свої межі [1].

Поняття та сутність меж здійснення права на захист не отримали однозначних трактувань у доктрині цивільного права, що, на нашу думку, зумовлено відсутністю уніфікованої позиції щодо природи права на захист, тобто чи є воно самостійним суб'єктивним правом, чи однією з правомочностей, що входять у зміст кожного суб'єктивного цивільного права. Однак, якщо сприймати його як гарантовану державою можливість особи протидіяти порушенню, невизнанню чи оспорюванню її суб'єктивного права, то у найбільш загальному розумінні межами здійснення права на захист є правові орієнтири, що знаходять свій вияв у закріплених законом чи договором дозволах і заборонах та окреслюють лінію належної правомірної поведінки особи у процесі відновлення свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного цивільного права. Основними факторами**,** які впливають на визначення меж здійснення права на захист, на нашу думку, є законодавчо закріплені вимоги до реалізації захисту цивільних прав у межах певних форм, певними способами та за допомогою певних засобів. При цьому кожна із вказаних категорій, тобто форма, спосіб та засіб захисту, які є структурними елементами інституту захисту цивільних прав та перебувають між собою у тісній функціональній взаємодії, також характеризується власними межами і умовами застосування.

Загалом, як справедливо зазначає О. Д. Крупчан, право на захист цивільного права та інтересу є ключовим елементом побудови цивільного права, який характеризується абсолютністю характеру, можливістю самостійно вирішувати питання щодо захисту або самозахисту через універсальність способів захисту [65, с. 7]. Вбачається, право на захист включає в себе і свободу вибору цивільно-правового способу захисту, яка, як вказується у юридичній літературі, означає, що ніхто не може бути примушений до вибору того чи іншого способу захисту. Це в повній мірі

відповідає правилу, згідно з яким цивільне законодавство ґрунтується на необхідності безперешкодного здійснення цивільних прав, забезпечення відновлення порушених прав, їх судового захисту [104, с. 46]. На нашу думку, це твердження також в цілому гармоніює з положенням ч. 1 ст. 20 ЦК України про те, що право на захист особа здійснює на свій розсуд, що включає у себе вільний вибір форм, способів та засобів захисту цивільних прав. Разом із тим з урахуванням ч. 1 ст. 13 ЦК України ця свобода повинна реалізовуватися у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства.

У контексті дослідження меж застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як однієї з правомочностей, що входить до змісту права на захист, необхідно зазначити, що загальні межі використання цього способу захисту цивільних прав окреслені положеннями ч. 2–4 ст. 13 ЦК України, відповідно до яких: а) при застосуванні відновлення становища, яке існувало до порушення, особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині; б) не допускається застосування відновлення становища, що існувало до порушення, з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах; в) при застосуванні відновлення становища, що існувало до порушення, особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. Крім того, О. О. Кот виділяє ще один рівень встановлення меж здійснення суб'єктивних прав, а саме рівень принципів цивільного права як загальних вимог до здійснення будь-яких прав або ж певного виду суб'єктивного права [10, с. 93]. З урахуванням цього робимо висновок, що найбільш загальне окреслення меж застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, здійснюється за допомогою: а) основоположних засад цивільного законодавства, визначених у ст. 3 ЦК України, а саме з урахуванням: неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; свободи договору; свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судового захисту

цивільного права та інтересу; справедливості, добросовісності та розумності; б) меж здійснення цивільних прав, визначених у ст. 13 ЦК України, у тому числі недопустимості зловживання правом.

У цьому контексті доцільно навести один із прикладів судової практики, зокрема, справу 289/160/13-ц, яка перебувала на розгляді Радомишльського районного суду Житомирської області. Так, позивач ОСОБА_3 звернувся до суду із позовом до відповідачів – ОСОБА_4 і ОСОБА_5 та просив суд відновити становище, яке існувало до порушення права позивача на вільне використання водного плеса річки загальнодержавного значення Мика шляхом зобов'язання ОСОБА_5 вчинити дію, а саме – демонтування пам'ятника ОСОБА_6, розташованому за адресою АДРЕСА_1. Після заслуховування пояснень представника відповідачів, дослідження матеріалів справи, оцінки зібраних у справі доказів у їх сукупності, у судовому засіданні було встановлено, що позивач зловживав своїм правом на судовий захист і подавав численні позови з метою порушення права власності ОСОБА_4 на історико-культурний комплекс «Замок Радомисль», на території якого розміщено декоративну скульптуру ОСОБА_6, та створення перешкод у діяльності заснованого нею Музею українських домашніх ікон та старожитностей «Душа України». Крім того, судом зроблено висновок, що встановлення декоративної скульптури ОСОБА_6 за АДРЕСОЮ_1 не порушує прав, свобод чи законних інтересів позивача, позивач не надав суду доказів, хто саме, коли, яким чином порушив його права, а тому у задоволенні позовних вимог позивача відмовив [105]. З урахуванням вказаного вбачається, що у цьому випадку застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, та звернення до суду з відповідною вимогою є зловживанням права на захист, а отже, відповідно до ч. 3 ст. 16 ЦК України суд скористався можливістю відмовити у захисті цивільного права особи з огляду на порушення нею положень ч. 3 ст. 13 ЦК України, що за своєю сутністю є різновидом порушення меж здійснення цивільних прав.

Ще одним різновидом загальних меж застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, є, на нашу думку, законодавчо

встановлені вимоги до форми та строків захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних цивільних прав. Це пояснюється загальним характером правил застосування способів захисту, які реалізуються у тій чи іншій формі захисту як категорії, що вказує на порядок реалізації права на захист та суб'єкта його безпосереднього здійснення. Інакше кажучи, застосування тих чи інших способів захисту може здійснюватися безпосередньо носіями порушених цивільних прав, судами, а також відповідними органами в адміністративному порядку. Деякі способи захисту можуть бути застосовані тільки судами або тільки суб'єктами порушених цивільних прав. З огляду на це межі цих способів захисту окреслені можливістю їх застосування у певні формі – юрисдикційній чи неюрисдикційній. А на користь саме загального характеру цих меж свідчить той факт, що вимоги, які ставляться до здійснення захисту у певній формі, є загальними та однаково обов'язковими для всіх способів захисту, що застосовуються в межах тієї чи іншої форми захисту. Проявом цього є ст. 16–19 ЦК України, які визначають основи здійснення захисту цивільних прав у юрисдикційній і неюрисдикційній формах. Аналогічно загальні межі застосування способів захисту цивільних прав, у тому числі й відновлення становища, яке існувало до порушення, окреслені й закріпленими у положеннях глави 19 ЦК України «Позовна давність» строками позовної давності, впродовж яких особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

Разом із тим необхідно зазначити, що вказані вище норми про форми та строки захисту застосовуються однаково до кожного випадку використання того чи іншого способу захисту; вони носять загальний, базовий характер, з огляду на що не здатні розкрити специфіку меж застосування окремих способів захисту, у тому числі й відновлення становища, яке існувало до порушення. Тому, на нашу думку, наступним рівнем встановлення меж застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, є законодавче закріплення вимог щодо застосування саме цього способу для захисту тих чи інших порушених, оспорюваних чи невизнаних прав. У

контексті цього слушною видається думка Ю. М. Андрєєва, який, розглядаючи питання про способи захисту цивільних прав, вказує, що в тих випадках, коли спосіб захисту порушеного права прямо визначений законом, що регламентує конкретне правовідношення, немає підстав говорити про його вільний вибір [106, с. 452]. Цю позицію розділяє й В. В. Тутиніна, на думку якої, однією з меж використання певного способу захисту є пряма вказівка в законі, коли у потерпілого немає права вибору способу захисту і він повинен використовувати визначений законом спосіб захисту цивільних прав. Водночас вчена вказує на загальний характер таких меж [37, с. 68].

В цілому підтримуючи зазначені позиції, вважаємо, що в цьому випадку слід говорити не про загальні, а про спеціальні межі застосування способів захисту цивільних прав, у тому числі й відновлення становища, яке існувало до порушення, адже вони законодавчо встановлені лише для окремих випадків порушень цивільних прав і вказують на те, що саме цей спосіб захисту є належним та ефективним з урахуванням специфіки змісту порушеного права, сфери, у якій воно існує, та здатності цього способу повноцінно його захистити. При цьому зазначимо, що виокремлення спеціальних меж застосування способів захисту цивільних прав корелює із концепцією класифікації способів захисту за критерієм нормативного закріплення на загальні та спеціальні.

Прикладом законодавчо встановлених спеціальних меж застосування відновлення становища, що існувало до порушення, є положення ч. 2 ст. 393 ЦК України, які визначають можливість власника майна, права якого порушені внаслідок видання правового акта органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування, вимагати відновлення того становища, яке існувало до видання цього акта. Аналіз судової практики в категорії справ у спорах, що виникають у зв’язку із визнанням незаконними актів суб’єктів владних повноважень, свідчить про те, що при зверненні до суду носії порушених прав власності у процесі їх захисту досить часто обмежуються тільки таким способом захисту, як визнання

незаконним правового акта, що порушує право власності. Прикладом цього є справа № 572/1764/15-ц, що розглядалася Сарненським районним судом Рівненської області. ОСОБА_1 звернувся з позовом до Степанської селищної ради про визнання незаконним та скасування рішення Степанської селищної ради № 1563 від 21.05.2010 року в частині, що стосується передачі в приватну власність уточненої земельної ділянки, закладеної в п. 119 рішення, та державного акту на право власності на земельну ділянку, виданого на підставі даного рішення на ім'я ОСОБА_1 12.12.2012 року, серія ЯМ № 100728. Розглянувши справу по суті на керуючись положеннями ст. 393 ЦК України, суд прийняв рішення позов задовольнити, визнати незаконним та скасувати рішення селищної ради, а також державний акт на право власності на земельну ділянку, про що просив позивач [107].

Незастосування поряд із визнанням незаконним правового акта, що порушує право власності, відновлення становища, що існувало до порушення, не викликає подиву, адже застосування останнього згідно з ч. 2 ст. 393 ЦК України є правом, а не обов'язком носія порушеного цивільного права. Крім того, цілком очевидним є той факт, що далеко не завжди порушення права власності спричиняє негативні для особи наслідки, які вимагають свого усунення шляхом відновлення становища, що існувало до порушення права, прикладом чого є вищезазначений випадок із судової практики. Проте, якщо припинення порушення права недостатньо для забезпечення його повноцінного та ефективного захисту, і він потребує також відновлення права шляхом усунення наслідків його порушення, у цьому випадку закон надає особі можливість застосувати відновлення становища, яке існувало до порушення, фактично забороняючи при цьому використання будь-якого іншого способу захисту; і навіть вимогу про відшкодування майнової та моральної шкоди особа має право подати тільки у випадку неможливості відновлення становища, яке існувало до порушення, у чому й знаходить свій прояв установлення спеціальних меж застосування досліджуваного способу захисту.

Для прикладу наведемо справу № 2-410/5823/12 про визнання недійсними рішень органу місцевого самоврядування, державних актів на право власності на земельну ділянку, про відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення прав та усунення перешкод у користуванні земельною ділянкою, яка розглядалася Дніпропетровським районним судом Дніпропетровської області. У судовому засіданні представник позивача просила задовольнити позовні вимоги і визнати недійсними та скасувати розпорядження Підгородненської міської ради Дніпропетровського району Дніпропетровської області про передачу у приватну власність ОСОБА_2 і ОСОБА_3 земельних ділянок, а також визнати недійсним та скасувати Державні акти на право приватної власності на землю, що посвідчує право власності ОСОБА_2 та ОСОБА_3 на відповідні земельні ділянки. Окрім того, просила відновити стан земельної ділянки, площею 0,10 га, розташованої за АДРЕСОЮ_1, який існував до перетину її вищевказаними спірними земельними ділянками, а також усунути перешкоди у користуванні ОСОБА_1 належної йому на праві приватної власності земельної ділянки за АДРЕСОЮ_1 шляхом звільнення земельної ділянки. Вивчивши матеріали справи та дослідивши усі наявні докази, суд прийняв рішення позовну заяву про визнання недійсними рішень органу місцевого самоврядування, державних актів на право власності на земельну ділянку, про відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення прав та усунення перешкод у користуванні земельною ділянкою – задовольнити у повному обсязі. Зокрема, суд, крім визнання відповідних актів суб'єктів владних повноважень недійсними та їх скасування, зобов'язав відновити стан земельної ділянки, площею 0,10 га, розташованої за АДРЕСОЮ_1, який існував до перетину її вищезазначеними земельними ділянками, шляхом анулювання їх кадастрових номерів та внесення до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно запису про скасування державної реєстрації прав на земельні ділянки [108].

З аналізу матеріалів судової справи вбачається, що як позивач, так і суд дотрималися встановлених законом спеціальних меж застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, виражених у формі

дозволів та закріплених у ч. 2 ст. 393 ЦК України та п. «б» ч. 3 ст. 152 Земельного кодексу України [109], і використали можливості щодо застосування досліджуваного способу для ефективного захисту порушеного права власності. При цьому вбачається, що встановлення спеціальних меж застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, шляхом вказівки на саме цей спосіб захисту порушеного цивільного права полегшує сам процес захисту для його носія, адже орієнтує особу відносно вибору належного та допустимого способу захисту. Проте встановлення спеціальних меж застосування способів захисту – це скоріше виняток, аніж правило, адже в переважній більшості вказівки на той чи інший спосіб захисту у випадку порушення суб'єктивного права відсутні з огляду на неможливість передбачити усі види порушень цивільних прав і відповідно вказати на конкретний спосіб захисту. Тому здебільшого особа повинна самостійно його обирати під загрозою прийняття судом рішення про відмову в задоволенні позову з огляду на неналежність та неефективність способу захисту.

Як приклад можна навести матеріали судової справи № 639/10295/15-ц про визнання недійсним технічного паспорту на житловий будинок, відновлення становища житлового будинку шляхом демонтажу прибудов, що розглядалася Жовтневим районним судом м. Харкова. Так, позивач ОСОБА_1 звернувся до суду з позовом до ОСОБА_3, ОСОБА_2, ОСОБА_4, 3 особа- КП «Харківське міське бюро технічної інвентаризації» про визнання недійсним технічного паспорту № 40253 від 04.07.2013 р. на житловий буд. 4 по вул. Маяковського у м. Харкові, зобов'язати відповідачів здійснити демонтаж самовільних перебудов та прибудов, відновити стан будинку у відповідності до технічного паспорту в редакції 1963 р. Вивчивши матеріали справи, суд прийняв рішення відмовити у задоволенні позовних вимог з огляду на те, що позивачем був обраний неналежний спосіб захисту своїх прав, адже жодним із встановлених чинним законодавством способів не передбачений спосіб захисту прав, що був обраний ОСОБА_1 [110].

З цього приводу в юридичній літературі зазначається, що всі способи

захисту цивільних прав спрямовані на забезпечення захисту прав і свобод та відновлення порушених прав. Зацікавлена в захисті свого порушеного права сторона має право вибрати спосіб його захисту, при цьому вибір залежить від характеру порушеного права і природи кожного способу захисту. Законодавство не обмежує суб'єкта у виборі способу захисту порушеного права. Фізичні та юридичні особи в силу має право здійснити цей вибір на свій розсуд, але обраний особою спосіб захисту повинен відповідати змісту порушеного права і спірних правовідносин і в кінцевому рахунку призвести до відновлення порушеного права [111]. На переконання Ю. М. Андрєєва, якщо у спеціальній нормі закону немає вказівки на конкретний спосіб захисту, критеріями його вибору повинні служити особливості порушеного права і характер порушення. При цьому вибір способу захисту повинен здійснюватися, виходячи із меж здійснення суб'єктивного права на захист, дотримання принципів добросовісності, розумності та неприпустимості зловживання правом [106, с. 271]. О. В. Бігняк також зазначає, що право на захист особа здійснює на свій розсуд (ч. 1 ст. 20 ЦК). А оскільки захист прав може здійснюватися у різних формах, то вибір способу захисту із переліку способів, визначених в ч. 2 ст. 16 ЦК України, залежить не стільки від форми захисту, скільки від специфіки права, що захищається, характеру порушення і відбувається з урахуванням встановлених законом меж здійснення суб'єктивного права на захист [77, с. 156].

З урахуванням вказаного вбачається, що у випадку відсутності законодавчих вказівок на конкретний спосіб захисту того чи іншого порушеного, невизнаного чи оспорюваного цивільного права, якими, на наше переконання, встановлюються спеціальні межі застосування способу захисту, особа при виборі способу захисту повинна виходити зі змісту суб'єктивного права, що потребує захисту, зі специфіки порушення права, а також із наслідків, спричинених таким порушенням. У цьому, на нашу думку, знаходить свій вияв найбільш точний та конкретний рівень встановлення меж застосування способів захисту цивільних прав, який можна іменувати індивідуальними межами. У контексті досліджуваного способу захисту

індивідуальні межі застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, є категорією, що вказує на можливість особи обрати цей спосіб захисту її порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного права з урахуванням його змісту, характеру його порушення та наслідків, спричинених таким порушенням.

Встановлення специфіки індивідуальних меж застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, можливе шляхом аналізу матеріалів судової практики, що розкривають конкретні випадки застосування судовими інстанціями досліджуваного способу для захисту порушених прав. Зокрема, цікавою у цьому контексті є судова справа № 37/144-07 про визнання недійсними установчих документів, відновлення становища та визнання діючими установчих документів, що перебувала на розгляді Господарського суду Харківської області. Так, ОСОБА_1 (позивач) звернувся до господарського суду з позовною заявою до Сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю «Відродження» (відповідач) про визнання недійсним Протоколу № 1 загальних зборів учасників сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю «Відродження» від 25 липня 2005 року, визнання недійсним Статуту сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю «Відродження» (нова редакція) 2005 року, який зареєстрований Золочівською районною державною адміністрацією Харківської області та затверджений загальними зборами СТОВ «Відродження» від 25.07.2005 року, а також відновлення становища, яке існувало до проведення загальних зборів учасників СТОВ «Відродження» 25 липня 2005 року (Протокол № 1 від 25 липня 2006 року), та визнання діючими статут СТОВ «Відродження» від 28 березня 2000 року та установчий договір СТОВ «Відродження» від 28 березня 2000 року. Вивчивши обставини справи, суд встановив, що рішення, які були прийняті 25.07.2005 року на загальних зборах СТОВ «Відродження», знайшли своє відображення у Протоколі № 1. Приймаючи до уваги порушення закону, які мали місце на загальних зборах, зокрема порушення порядку прийняття рішень щодо питань виключення

учасника з товариства та внесення змін до статуту товариства, суд дійшов до висновку, що загальні збори засновників товариства, які оформлені Протоколом № 1 загальних зборів учасників СТОВ «Відродження» від 25.07.2005 року, проведено з порушенням вимог чинного законодавства, тому рішення, вказані у протоколі, є незаконними, а Протокол № 1 загальних зборів учасників СТОВ «Відродження» від 25.07.2005 року, є нечинним. На підставі викладеного суд встановив, що позивач як учасник СТОВ «Відродження», якого незаконним шляхом було виключено з учасників товариства, мав право звернутися до господарського суду Харківської області з позовною заявою до СТОВ «Відродження» за захистом своїх законних прав та інтересів, що виникли з корпоративних відносин, та з огляду на обставини визнав належними такі способи захисту, як визнання правочинну недійсним та відновлення становища, яке існувало до порушення, тому задовольнив вимоги позивача у повному обсязі [112].

З аналізу судової справи можна зробити висновок, що на вибір способів захисту порушених прав позивача, які суд визнав належними, перш за все вплинули конкретні суб'єктивні обставини, серед яких зміст порушених корпоративних прав, характер порушення, що полягав у незаконному виключенні позивача зі складу учасників товариства, а також необхідність усунути ті негативні наслідки, до яких призвело порушення належних позивачеві корпоративних прав, які в сукупності визначили індивідуальні межі застосування відновлення становища, яке існувало до порушення. При цьому вони є різними у кожному конкретному випадку порушення суб'єктивних цивільних прав.

З урахуванням вищевказаного можемо зробити висновок, що межі застосування відновлення становища, яке існувало до порушення – це засновані на загальних засадах цивільного права, визначені у положеннях цивільного законодавства у вигляді дозволів і заборон, зумовлені конкретними обставинами порушення суб'єктивного цивільного права вимоги, що вказують на правомірність, належність та ефективність обрання

відновлення становища, яке існувало до порушення, для захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних цивільних прав.

Найбільш доречним вбачається виділення трьох рівнів встановлення меж застосування відновлення становища, яке існувало до порушення:

– загальні межі, що є базовими для всіх способів захисту цивільних прав та встановлюються за допомогою: а) основоположних засад цивільного законодавства, визначених у ст. 3 ЦК України; б) меж здійснення цивільних прав, визначених у ст. 13 ЦК України; в) вимог щодо здійснення захисту цивільних прав у юрисдикційній і неюрисдикційній формах, визначених у ст. 16–19 ЦК України; г) вимог щодо строків позовної давності, закріплених у положеннях глави 19 ЦК України;

– спеціальні межі, що законодавчо встановлюються лише для окремих випадків порушень цивільних прав і вказують на те, що саме цей спосіб захисту є належним та ефективним;

– індивідуальні межі, які визначають можливість особи обрати відновлення становища, яке існувало до порушення, для захисту суб'єктивного цивільного права з урахуванням його змісту, характеру його порушення та наслідків, спричинених таким порушенням.

Висновки до першого розділу

1. Основною ідеєю захисту у контексті здійснення особою свого суб'єктивного права є закріплення на рівні імперативних приписів гарантій щодо усунення перешкод у реалізації цього права. При цьому результативність захисту суб'єктивних прав перш за все залежить від того, наскільки ефективними є механізми правового регулювання правозахисних відносин і чи побудовані вони на основоположних засадах верховенства права.

2. Підтримано підхід щодо розуміння захисту суб'єктивного цивільного права як діяльності, що здійснюється уповноваженими державою органами, посадовими особами або ж безпосередньо носієм суб'єктивного цивільного

права з метою усунення його порушення чи невизнання, відновлення порушеного чи невизнаного права, а також забезпечення безперешкодної реалізації правомочностей, що входять до його змісту.

3. Уявлення про відновлення становища, яке існувало до порушення права, або restitutio in integrum, почали формуватися у період розквіту класичного римського приватного права (IV ст. до н.е.). За своєю сутністю відновлення становища, яке існувало до порушення, було, з одного боку, процесуальним засобом захисту порушених прав їх носія, що застосовувався претором у межах його адміністративних повноважень, а з іншого боку – матеріально-правовим способом захисту, що полягав у відновленні початкового становища заінтересованої особи, права якої були порушені, при чому її інтерес полягав насамперед у поверненні початкового стану, а не в компенсації матеріальної шкоди.

4. Як інститут класичного римського права відновлення становища, яке існувало до порушення, було запозичене практично усіма кодифікованими актами цивільного законодавства, що діяло на історичних українських землях, зокрема, «Руською Правдою», Литовськими статутами, «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., Цивільним кодексом Східної Галичини 1797 р., «Збірником малоросійських прав» 1807 р., ЦК УСРР 1922 р. і ЦК УРСР 1963 р. При цьому найбільш детальне правове регулювання відносини щодо відновлення становища, яке існувало до порушення, отримали у положеннях Цивільного кодексу Східної Галичини 1797 р., який першим в історії українського законотворення закріпив самостійність досліджуваного способу захисту цивільних прав, вклавши у його зміст запозичений із положень класичного римського права принцип restitutio in integrum, основною метою якого було не відшкодування шкоди, завданої порушенням цивільного права, а повернення правовідносин до того стану, в якому вони існували до цього порушення.

5. Розуміння сутності відновлення становища, яке існувало до порушення, від його першої появи у положеннях римського права до

закріплення цього способу захисту цивільних прав у нормах чинного законодавства зазнало суттєвої трансформації, що було зумовлене необхідністю адаптації інститутів римського права до специфіки суспільно-економічних відносин кожного історичного періоду.

6. Доведено доцільність визначення способу захисту цивільних прав як сукупності встановлених законом, договором чи судом допустимих дій (прийомів), які визначають особливий порядок (модель) реалізації заходів державно-примусового характеру, що спрямовані на відновлення порушених, визнання оспорюваних цивільних прав та інтересів, припинення їх порушення, а також на запобігання такому порушенню. У свою чергу під засобом захисту цивільних прав слід розуміти певний правовий інструмент, що застосовується з метою фактичного виконання моделі правового впливу, закріпленої у змісті того чи іншого способом захисту цивільних прав.

7. Відновлення становища, що існувало до порушення – це сукупність дій, які вчиняються заінтересованою особою або компетентними органами, визначають особливий порядок реалізації заходів державно-примусового характеру та спрямовані на відновлення тих фактичного та юридичного станів цивільних правовідносин, що існували до порушення належного особі суб’єктивного права.

8. Відновлення становища, яке існувало до порушення, може бути кваліфіковане і як загальний, і як спеціальний спосіб захисту. При цьому загальний характер відновлення становища, що існувало до порушення, проявляється у його потенційній здатності бути способом захисту будь-якого порушеного цивільного права. У свою чергу його спеціальний характер вказує на те, що саме відновлення становища, яке існувало до порушення, є належним та ефективним способом захисту конкретного порушеного цивільного права з урахуванням специфіки змісту цього права, сфери, у якій воно існує, та здатності цього способу повноцінно його захистити.

9. Зроблено висновок про належність відновлення становища, яке існувало до порушення, до групи відновлювальних способів захисту цивільних

прав з огляду на його спрямованість не лише на припинення порушення суб'єктивного цивільного права і на відновлення права, а й на усунення негативних наслідків такого порушення шляхом відновлення тих фактичного і юридичного станів правовідносин, які існували до порушення права.

10. Визначено функціональний зв'язок між категоріями відновлення права та відновлення становища, який полягає у тому, що відновлення становища, яке існувало до порушення, є інструментом повернення особі можливості здійснювати своє суб'єктивне право. Тому відновлення права та відновлення становища, яке існувало до порушення, слід сприймати як мету та засіб її досягнення, що в цілому відповідає загальноприйнятій у цивілістиці концепції розуміння відновлення права як однієї з цілей інституту захисту цивільних прав, а також класифікації способів захисту за критерієм цільової спрямованості. При цьому зауважено, що відновлення становища, що існувало до порушення, є інструментом для відновлення права як досягнення загальної мети захисту цивільних прав, та способом захисту як сукупністю дій уповноваженої особи, що визначають особливий порядок реалізації заходів державно-примусового характеру із захисту цивільних прав та інтересів.

11. Обґрунтовано самостійне місце відновлення становища, що існувало до порушення, в системі способів захисту цивільних прав з огляду на: а) специфічність правових результатів, яких намагається досягнути особа у процесі здійснення захисту свого порушеного права шляхом відновлення фактичних і юридичних станів правовідносин, що існували до порушення; б) неодноразову вказівку у положеннях цивільного законодавства на відновлення становища, що існувало до порушення, у контексті здійсненнями особами захисту своїх порушених прав; в) широке застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту прав у найрізноманітніших категоріях справ.

12. У контексті здійснення суб'єктивних цивільних прав межа є тією умовною лінією, яка розділяє поведінку особи у процесі здійснення правомочностей, що становлять зміст суб'єктивного права, на правомірну та

неправомірну. З цього можна прослідкувати функціональний зв’язок між поняттями «межа здійснення суб’єктивного права» та «зміст суб’єктивного права», який полягає у тому, що перелік правомочностей, які окреслюють можливу поведінку носія суб’єктивного права у процесі його здійснення та складають його зміст, обумовлюють і межі його здійснення. У свою чергу межі здійснення суб’єктивного цивільного права встановлюють границі правомірності поведінки його носія.

13. Межами здійснення права на захист є правові орієнтири, що знаходять свій вияв у закріплених законом чи договором дозволах і заборонах та окреслюють лінію належної правомірної поведінки особи у процесі відновлення свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб’єктивного цивільного права.

14. Встановлено, що у випадку відсутності законодавчих вказівок на конкретний спосіб захисту того чи іншого порушеного, невизнаного чи оспорюваного цивільного права, якими встановлюються спеціальні межі застосування способу захисту, особа при виборі способу захисту повинна виходити зі змісту суб’єктивного права, що потребує захисту, зі специфіки порушення права, а також із наслідків, спричинених таким порушенням. У цьому, на нашу думку, знаходить свій вияв найбільш точний та конкретний рівень встановлення меж застосування способів захисту цивільних прав, який можна іменувати індивідуальними межами.

15. Межі застосування відновлення становища, яке існувало до порушення – це засновані на загальних засадах цивільного права, визначені у положеннях цивільного законодавства у вигляді дозволів і заборон, зумовлені конкретними обставинами порушення суб’єктивного цивільного права вимоги, що вказують на правомірність, належність та ефективність обрання відновлення становища, яке існувало до порушення, для захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних цивільних прав.

РОЗДІЛ 2
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДНОВЛЕННЯ СТАНОВИЩА, ЯКЕ ІСНУВАЛО ДО ПОРУШЕННЯ, ТА ІНШИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

2.1 Відновлення становища, яке існувало до порушення, та правові наслідки визнання правочину недійсним

Результати наукових досліджень, проведених у попередньому розділі, а також проаналізовані матеріали судової практики свідчать про неоднозначне розуміння і сприйняття сутності відновлення становища, яке існувало до порушення, та його неоднакове застосування у процесі реалізації права особи на захист належного їй суб'єктивного цивільного права. За таких умов особливого значення набуває здійснення порівняльно-правового аналізу відновлення становища, яке існувало до порушення, зі схожими за конструкцією та наслідками застосування способами захисту цивільних прав, серед яких визнання правочину недійсним, припинення дії, яка порушує право, примусове виконання обов'язку в натурі та витребування майна з чужого незаконного володіння.

На нашу думку, порівняльний аналіз слід розпочати зі співставлення відновлення становища, яке існувало до порушення, із правовими наслідками визнанням правочину недійсним, якими згідно з абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України є двостороння реституція, тобто повернення кожній зі сторін правочину усього одержаного у процесі його виконання. Реституція у свою чергу є осучасненою модифікацією інституту класичного римського права «restitutio in integrum», який також є історичним прототипом відновлення становища, що існувало до порушення.

В цілому у доктрині немає однозначної відповіді на питання щодо необхідності ототожнення чи відмежування відновлення становища, яке існувало до порушення, і реституцією як наслідками визнання правочину

недійсним. Так, відновлення становища, що існувало до порушення, охоплює широке коло конкретних дій, наприклад, повернення власнику його майна з чужого незаконного володіння (ст. 387 ЦК), виселення особи, що самоправно зайняла житлове приміщення (ст. 116 ЖК) та ін. До різновидів відновлення становища, яке існувало до порушення, автор відносить і реституцію. Реституція – поновлення порушених майнових прав, приведення їх до стану, що існував на момент вчинення дії, якою заподіяно шкоди, тобто повернення або відновлення матеріальних цінностей у натурі – тих же самих, або подібних, або речей такої самої вартості [87]. Я. М. Романюк та О. Л. Майстренко зазначають, що метою проведення реституції є відновлення між сторонами такого собі status quo у фактичному та правовому становищі, що існував до вчинення правочину, шляхом, так би мовити, абсолютного знищення юридичного значення будь-яких дій, що вчинялися суб'єктами – учасниками недійсного правочину [113, с. 23]. Із вказаного вбачається, що, з одного боку, реституція, яка за своєю сутністю є не окремим способом захисту, а наслідком застосування визнання правочину недійсним, визначається як різновид відновлення становища, яке існувало до порушення, а з іншого боку відновлення становища, яке існувало до порушення, є метою застосування реституції. На нашу думку, такі наукові висновки не здатні внести ясність у співвідношення понять «відновлення становища, яке існувало до порушення» і «реституція», а навпаки зумовлюють виникнення нових запитань.

На думку Є. В. Бернади, який досліджує цивільно-правові наслідки недійсності правочинів, відновлення становища, що існувало до порушення права, разом із відшкодуванням збитків та відшкодуванням моральної (немайнової) шкоди є наслідками недійсності правочинів, вказаними у ст. 216 ЦК України [114, с. 89]. Крім того, реституція, як зазначає автор, є найбільш ефективним і швидким способом відновлення становища, яке існувало до порушення права [114, с. 169]. З урахуванням вказаного слід констатувати досить суперечливий характер висновків дослідника, адже у першому випадку двостороння реституція сприймається як поняття, тотожне відновленню

становища, яке існувало до порушення, і між ними можна поставити знак «рівності». У другому ж випадку реституція визначена дослідником як спосіб відновлення становища, яке існувало до порушення. Схожої думки дотримується й Д. В. Гневашев, який, порівнюючи зазначені категорії, стверджує, що застосування наслідків недійсності правочину, як правило, є практичною реалізацією відновлення становища, яке існувало до порушення права. У більшості випадків вищевказані категорії співвідносяться між собою як загальне і часткове [115, с. 92]. Своєю чергою, на думку М. А. Іваненка, цивільно-правова реституція за своєю правовою природою є зобов'язанням, зміст якого полягає в обов'язку учасників недійсного правочину вчинити дії, спрямовані на відновлення свого попереднього становища [116]. Вказане об'єктивно свідчить про розмивання меж між відновленням становища, яке існувало до порушення, як самостійним способом захисту цивільних прав і реституцією як наслідками застосування визнання правочину недійсним, що, безумовно, не сприяє формуванню однозначної адекватної позиції щодо співвідношення цих понять.

Вирішення цієї теоретичної проблеми ускладнюється й доволі суперечливою судовою практикою, що підтверджується аналізом низки судових справ. Яскравим прикладом є справа № 263/1083/17, що розглядалася Жовтневим районним судом м. Маріуполя Донецької області, за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про визнання частково недійсним договору дарування квартири. Не вдаючись детально до аналізу позовних вимог та процесу вивчення судом доказів і матеріалів, зазначимо, що неабиякий інтерес у контексті цієї справи викликає рішення, прийняте за результатами її розгляду, та його обґрунтування. Так, суд вирішив позовні вимоги задовольнити у повному обсязі шляхом визнання частково недійсним договору дарування квартири. Крім того, на думку суду, необхідним у цьому випадку є застосування реституції, враховуючи факт визнання судом недійсним договору дарування, за яким відбулось незаконне відчуження частки квартири АДРЕСА_1, та відновлення попереднього становища сторін шляхом

поновлення запису про реєстрацію права власності на частку наведеної квартири за ОСОБА_1, оскільки застосування судом реституції прямо передбачено законом [117]. Ми погоджуємось із судом щодо необхідності застосування реституції як основного наслідку визнання правочину недійсним, проте правильність визначення судом реституції як відновлення становища, яке існувало до порушення, викликає значні сумніви і знову ж таки свідчить про неоднозначне співвідношення і трактування цих понять.

Ще одним цікавим у контексті дослідження прикладом із судової практики є справа № 2-3749/11, що перебувала на розгляді Оболонського районного суду м. Києва. Позивачка звернулась до суду з позовом до ОСОБА_2, Комунального підприємства «Київське міське бюро технічної інвентаризації та реєстрації права власності на об'єкти нерухомого майна», третя особа: Головне управління юстиції у м. Києві про визнання договору купівлі-продажу квартири недійсним. Суд, дослідивши матеріали справи, вирішив позов задовольнити: визнати договір купівлі-продажу квартири недійсним та застосувати наслідки його недійсності шляхом відновлення становища, яке існувало до порушення, зокрема, зобов'язати Комунальне підприємство «Київське міське бюро технічної інвентаризації та реєстрації права власності на об'єкти нерухомого майна» скасувати реєстрацію квартири, проведену за ОСОБА_2, та поновити державну реєстрацію права власності на квартиру за ОСОБА_1 [118]. Вбачається, що суд у цьому випадку також підмінив поняття реституції як наслідку визнання правочину недійсним відновленням становища, яке існувало до порушення. Крім того, застосовуючи наслідки недійсності договору купівлі-продажу квартири, суд пішов дещо іншим шляхом, ніж це вказано у ст. 216 ЦК України. Зокрема, він не зобов'язав сторони правочину повернути усе, що вони отримали на виконання його умов, або відшкодувати його вартість, а привести у відповідність стан державного реєстру шляхом поновлення державної реєстрації права власності на квартиру.

На нашу думку, формування такої суперечливої та неоднозначної

судової практики у справах про визнання правочинів недійсними та застосування наслідків їх недійсності перш за все зумовлене позицією Верховного Суду України, викладеною у Листі від 01.04.2014 року «Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України». Згідно з його положеннями визнання правочину недійсним як спосіб захисту цивільних прав і цивільних інтересів застосовується у випадках, коли необхідно відновити становище, що існувало до укладення правочину, з порушенням умов необхідних для чинності правочину (ст. 203 ЦК) [21]. Вважаємо, що здійснення характеристики певного способу захисту цивільних прав, наділеного законодавцем самостійністю, через інший спосіб захисту із аналогічним статусом не лише не сприяє формуванню єдиної судової практики застосування ст. 16 ЦК України, а й спричиняє низку інших негативних факторів, зокрема, неоднакове тлумачення законодавчих положень та неоднозначне розуміння окремих способів захисту цивільних прав, у тому числі й їх ототожнення, що є, безумовно, хибним з огляду на те, що кожен із закріплених у ст. 16 ЦК України способів захисту є самостійним та має властиві лише йому особливості та підстави застосування.

Отже, проаналізувавши наведені вище позиції, які обґрунтовують спорідненість відновлення становища, що існувало до порушення, і реституції, можна виділити такі підходи до їх співвідношення:

а) реституція як правовий наслідок недійсності правочину є різновидом відновлення становища, яке існувало до порушення, тобто конкретним випадком його застосування у процесі захисту цивільних прав;

б) реституція як правовий наслідок недійсності правочину є засобом відновлення становища, яке існувало до порушення, тобто інструментом досягнення мети його застосування;

в) поняття «реституція» є тотожним поняттю «відновленню становища, яке існувало до порушення», внаслідок чого вони сприймаються як взаємозамінні.

У процесі здійснення порівняльно-правової характеристики відновлення становища, що існувало до порушення, і наслідків визнання правочину

недійсними слід навести позиції й інших вчених, які наголошують на необхідності розмежування вказаних понять. Так, на думку Р. О. Стефанчука, для сприйняття визнання правочину недійсним як окремого випадку відновлення становища, яке існувало до порушення, немає достатніх підстав. З цього приводу вчений зазначає, що, безперечно, відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК України у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на його виконання, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послузі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Це ніби, з одного боку, і зближує вказані способи, а з другого – визнання правочину недійсним не так має на меті здійснити двосторонню реституцію (повернути сторони у попереднє становище), як передусім визнати його таким, що не породжує правових наслідків, тобто припинити протиправну дію правочину. Двостороння реституція – це лишень наслідок визнання правочину недійсним, наслідок усунення його неправомірності, наслідок припинення його протиправного існування. А це вже, швидше, споріднює такий спосіб захисту, як визнання правочину недійсним із припиненням протиправної дії, якою порушується право. Вказана логіка й обумовлює перебування зазначеного способу саме у класифікаційній групі, яка об'єднує ті способи захисту, що спрямовані на припинення порушення права [119, с. 201].

А. А. Маковська також наголошує на тому, що позов про відновлення становища, яке існувало до порушення, як спосіб захисту порушеного права необхідно відрізняти від відновлення становища як результату, до якого можуть призводити задоволення інших позовів, що спрямовані на захист такого права і в переважній більшості випадків тільки й можуть бути використані для його захисту [120, с. 117]. У свою чергу В. В. Тутиніна зазначає, що застосування наслідків недійсності правочину може відновити становище потерпілої сторони, однак повернення сторін у початкове становище – це лише один з наслідків задоволення конкретної вимоги, і воно не повинно підміняти собою

застосування відновлення становища, яке існувало до порушення права, як самостійного способу захисту права [37, с. 98–99].

На підставі аналізу наукових джерел доводиться констатувати, що хоча деякі дослідники і наголошують на хибності сприйняття відновлення становища, яке існувало до порушення і реституцію як взаємозамінних, переважна більшість все ж не розмежовує вказані категорії, що, на нашу думку, ускладнює розуміння їх сутності і правової природи, і більше того – об'єктивно суперечить положенням цивільного законодавства, адже згідно з п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України відновлення становища, що існувало до порушення, є самостійним способом захисту цивільних прав, а реституція за абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України – правовий наслідок визнання правочину недійсним. Якщо і справді ці категорії є тотожними, то в такому випадку з урахуванням положень ЦК України один із самостійних способів захисту є правовим наслідком застосування іншого самостійного способу захисту, що видається доволі дивним і вимагає внесення змін до кодифікованого акту. З цього приводу у юридичній літературі зазначається, що відновлення становища, яке існувало до порушення права, повинне сприйматися як самостійний, конкретний спосіб захисту цивільних прав, що не збігається ні з віндикацією, ні з реституцією, ні з іншими конкретними способами захисту цивільних прав, ні з цілями захисту права. Інше тлумачення призводить до знецінення системи способів захисту і до висновку про те, що законодавство закріпило в ст. 16 ЦК України в одному переліку і способи, і цілі захисту, що, очевидно, не відповідає дійсності [121, с. 40].

На нашу думку, законодавець недарма надав відновленню становища, яке існувало до порушення, самостійного статусу в системі способів захисту цивільних прав, адже воно має наслідком свого застосування не стільки повернення особи в те майнове становище, яке існувало до порушення, скільки відновлення у комплексі усіх – як матеріальних, так і юридичних – характеристик правовідносин таким чином, ніби порушення суб'єктивного права особи взагалі не існувало. На цьому наголошує й І. О. Назімов, на думку

якого відновлення становища, яке існувало до порушення права, встановлює той стан правовідносин, який був до порушення права в незмінному вигляді, або той стан правовідносин, який би мав місце при відсутності порушень з боку заподіювача шкоди [91, с. 28]. Водночас, як слушно зауважує І. В. Рущак, реституція, яка визначена у цивільному законодавстві як загальний наслідок недійсності правочинів, має дещо інші у порівнянні з відновленням становища, яке існувало до порушення, прояви: 1) повернення отриманого у натурі; 2) при неможливості повернення у натурі – відшкодування вартості того, що одержано за цінами, які існують на момент відшкодування [33, с. 255]. Зазначене, на нашу думку, свідчить про спрямування реституції на відновлення тільки майнового стану суб'єкта цивільних прав внаслідок нівелювання юридичного факту укладення правочину.

Вказану відмінність між наслідками застосування відновлення становища, що існувало до порушення, і реституції більш доцільно розглянути у площині судової практики. Так, цікавою у цьому контексті є справа № 295/16165/15-ц, що розглядалася Богунським районним судом м. Житомир, за позовом ОСОБА_4 до ОСОБА_2 про відновлення становища, яке існувало до порушення, шляхом знесення самовільної забудови. За наслідками вивчення матеріалів справи суд прийняв рішення задовольнити позовні вимоги ОСОБА_4 до ОСОБА_2 про відновлення становища, яке існувало до порушення, шляхом знесення самовільної забудови, зокрема, відновити становище, яке існувало до порушення права ОСОБА_4, шляхом знесення самовільно зведеної незакінченої будівлі по вул. Болгарській, 31 в м. Житомирі, визначеної в технічному паспорті на житловий будинок літерою «Д» – літня кухня за рахунок ОСОБА_4, з одночасним відшкодуванням ОСОБА_4 підтверджених витрат на знесення [122].

Доволі схожою за змістом судовою справою є справа № 758/2645/15-ц, що перебувала на розгляді Подільського районного суду міста Києва, за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про відновлення становища, яке існувало до порушення, шляхом зобов'язання знесення самовільно збудованої будівлі.

Вирішенням справи стало повне задоволення позову ОСОБА_1 до ОСОБА_2, згідно з чим суд зобов'язав ОСОБА_2 відновити становище, яке існувало до порушення, зокрема, за свій рахунок знести самовільно збудовану будівлю на місці тамбуру квартири АДРЕСА_1, а також відновити димохід та димову трубу садибного житлового будинку АДРЕСА_1 відповідно до вимог ДБНВ.2.5-67:2013 «Опалення, вентиляція та кондиціювання» [123].

Аналогічною за способом захисту, але протилежною за формулюванням змісту позовних вимог є справа 760/9866/15-ц, що була розглянута Солом'янським районним судом м. Києва, за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про відновлення становища, яке існувало до самовільного знесення паркану. Суд, дослідивши усі матеріали справи, прийняв рішення задовольнити позовні вимоги у повному обсязі, зокрема, відновити становище, яке існувало до порушення, шляхом зобов'язання ОСОБА_2 відновити паркан, який позначений на плані земельної ділянки по АДРЕСА_1, в межах та у розмірі, що існував до його знесення [124].

З правового аналізу цих справ можна зробити щонайменше два важливі висновки: 1) відновлення становища, яке існувало до порушення, як спосіб захисту цивільних прав може застосовуватися самостійно без додаткового звернення до інших способів захисту, визначених у ч. 2 ст. 16 ЦК України, що спростовує висновок В. В. Петруні про можливість застосовування відновлення становища, яке існувало до порушення, за природою тільки поряд з іншими способами захисту [55, с. 121] і свідчить про його здатність ефективно захистити порушене суб'єктивне цивільне право з урахуванням характеру спірних правовідносин та тих правових результатів, досягнення яких є бажаним і очікуваним для носія порушеного цивільного права; 2) задоволення судом матеріально-правової вимоги про відновлення становища, яке існувало до порушення, призводить не до повернення попереднього майнового стану особи-заявника, а до ліквідації того комплексу негативно-шкідливих наслідків, які були спричинені порушенням її права, в чому і проявляється відмінність досліджуваного способу захисту від реституції.

Варто звернути увагу й на ще одну справу, яка є вдалою демонстрацією специфіки застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, у процесі захисту цивільних прав. Йдеться про справу № 752/3179/13-ц, що розглядалася Голосіївським районним судом м. Києва, за позовом Заступника прокурора м. Києва до Київської міської ради, ОСОБА_2, ОСОБА_3, третя особа на стороні відповідача: Департамент земельних ресурсів виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) про визнання незаконним рішення, визнання недійсними державних актів на право власності на земельну ділянку, договору купівлі-продажу, відновлення становища, яке існувало до порушення. Не вдаючись до детального аналізу процесу розгляду справи, зазначимо, що суд вирішив задовольнити позовні вимоги в повному обсязі, зокрема, визнати незаконним та скасувати рішення Київської міської ради від 29.10.2009 р. № 661/2730 «Про передачу громадянину ОСОБА_2 у приватну власність земельної ділянки для будівництва та обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд на АДРЕСА_3», визнати недійсним виданий ОСОБА_2 державний акт на право власності на земельну ділянку, а також відновити становище, яке існувало до порушення, шляхом визнання права власності на земельну ділянку на АДРЕСА_3, за територіальною громадою міста Києва в особі Київської міської ради [125].

При цьому важливо зауважити, що Верховний Суд України, узагальнюючи судову практику, в цілому погоджується з позицією судів, відповідно до якої відновленням становища, яке існувало до порушення, є визнання недійсними свідоцтв про право власності та державного акта про право власності на земельну ділянку [21]. У цьому контексті О. О. Кот робить висновок, що недійсність як цивільно-правова категорія означає анулювання (заперечення) правових наслідків, тому наведені висновки Верховного Суду України можуть свідчити про те, що п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України передбачає серед іншого відновлення юридичного стану, який існував до порушення [10, с. 272]. Із вказаного можна прослідкувати надзвичайно важливу, на наш

погляд, особливість застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, а саме можливість повернення особи – носія порушеного цивільного права до початкового юридичного, а не тільки до матеріального стану правовідносин, на що реституція як наслідок недійсності правочинів не здатна. Отже, робимо висновок про значущу відмінність між відновленням становища, яке існувало до порушення, та реституцією як наслідком недійсності правочину, яка полягає у різному характері правових результатів застосування цих категорій у правозахисній практиці.

Ще однією доволі суттєвою відмінністю між відновленням становища, яке існувало до порушення, і реституцією, є те, що остання з огляду на встановлену в ст. 215 ЦК України виключну компетенцію суду визнавати недійсність правочину може бути реалізована тільки в судовому порядку, тобто шляхом звернення до юрисдикційної форми захисту, на відміну від відновлення становища, що існувало до порушення, яке, як вказувалось у попередніх підрозділах, може застосовуватися і при юрисдикційній, і при неюрисдикційній формах захисту. При цьому, як зазначає І. В. Спасибо-Фатєєва, на практиці склалися такі варіанти звернення особи до суду з вимогою про визнання правочину недійсним: а) в позовній заяві не міститься інших вимог, крім вимоги про визнання правочину недійсним; б) позивач вимагає повернення йому майна; в) позивач вимагає застосування наслідків недійсності правочинів – реституцію та відшкодування збитків [126].

З цього випливає, що визнання правочину недійсним не завжди має своїм наслідком реалізацію реституції у вигляді повернення сторонами одна одній усього одержаного на виконання цього правочину. Така ситуація можлива, наприклад, тоді, коли правочин, який визнається недійсним, був укладений, проте факт його виконання відсутній, з огляду на що немає потреби у відновленні майнового стану сторін правочину, але є потреба у припиненні в подальшому динаміки правовідносин між ними. Одним із прикладів цього є справа № 522/5134/15-ц, що розглядалася Приморським районним судом м. Одеси, за позовом ОСОБА_1 до ПАТ «Фідобанк» про

визнання недійсним договору про внесення змін до Договору кредиту № 015-в/47 від 27.05.2008 року, укладеного 04.06.2009 року між ПАТ «СЕБ Банк», правонаступником якого є ПАТ «ФІДОБАНК», та ОСОБА_1. За результатом розгляду справи суд прийняв рішення позов про визнання недійсним договору задовольнити, зокрема, визнати недійсним Договір про внесення змін до Договору кредиту № 015-в/47 від 27.05.2008 року, укладеного 04.06.2009 року між ПАТ «СЕБ Банк», правонаступником якого є ПАТ «ФІДОБАНК», та ОСОБА_1 [127]. Як вбачається, у цьому випадку правові наслідки недійсності не застосовувались з огляду на те, що позивач обмежився тільки матеріально-правовою вимогою про визнання правочину недійсним, а суд не вправі на власний розсуд застосовувати наслідки оспорюваного правочину, у чому отримують свій прояв спеціальні межі застосування реституції. Із зазначеного можемо констатувати, що відновлення початкового майнового стану сторін правочину супроводжує далеко не всі випадки визнання правочину недійсним як способу захисту цивільних прав, в той час як можливість відновлення первинного становища носія порушеного суб’єктивного права розглядається в кожному випадку звернення особи до компетентних органів із матеріально-правовою вимогою про використання цього способу захисту.

Із вказаним тісно пов’язана ще одна категорія, яка розмежовує відновлення становища, що існувало до порушення, і реституцію, а саме підстави їх застосування, тобто визначена вимогами закону сукупність юридичних та/або фактичних умов, дотримання яких дозволяє використати можливості, закладені у змісті порівнюваних понять, у процесі реалізації права на захист цивільних прав.

Як уже неодноразово зазначалось, реституція згідно з абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України є правовим наслідком визнання правочину недійсним, з огляду на що можна говорити про її похідний від визнання правочину недійсним характер, тобто передумовою її застосування є встановлення в судовому порядку факту недійсності правочину (визнання правочину недійсним або

констатація його недійсності внаслідок його нікчемності) з тих чи інших підстав. При чому юридичне значення визнання правочину недійсним полягає в необхідності першочергового встановлення дефектності правочину, його нездатності породжувати правові наслідки, і тільки на підставі цього можуть бути реалізовані визначені законом правові наслідки недійсності правочину у вигляді реституції, що свідчить про похідний характер. У свою чергу можливість звернення до суду з вимогою про відновлення становища, яке існувало до порушення права, не обумовлене необхідністю вчинення попередніх дій з боку носія суб'єктивного права, а єдиною підставою для застосування цього способу захисту, як і інших способів захисту, визначених у ч. 2 ст. 16 ЦК України, є порушення права, у тому числі зловживання ним, що обумовлює його самостійність.

Відмінності можна прослідкувати й у суб'єктах звернення з вимогами про застосування реституції і відновлення становища, яке існувало до порушення. Щодо можливості звернення до суду з вимогою про застосування такого способу захисту цивільних прав, як визнання правочину недійсним, то, як зазначав Верховний Суд України, ЦК України не містить застережень, що позивачем може бути лише сторона в правочині. Згідно із ч. 3 ст. 215 ЦК, якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин) [21]. З цього робимо висновок, що звернутися з позовом про визнання правочину недійсним може не тільки сторона правочину, а й інша заінтересована особа. Разом із тим з абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України вбачається, що суб'єктний склад правовідносин щодо застосування реституції є більш обмеженим у порівнянні із суб'єктним складом правовідносин щодо визнання правочину недійсним, адже реституція стосується виключно сторін недійсного правочину. Як з цього приводу вказують Я. М. Романюк та О. Л. Майстренко, реституція – той спеціальний спосіб захисту цивільних прав, який характеризується насамперед «прив'язкою» до суб'єктів правочину, його сторін,

адже в силу ст. 216 ЦК виключно сторони несуть юридичний тягар наслідків недійсності правочину у вигляді обов'язку з повернення одна одній усього одержаного за недійсним правочином. Реституція приводить сторони до первісного стану, її застосування прямо не залежить від наявності права власності (правового титулу) на предмет договору в тієї особи (сторони правочину чи заінтересованої особи), яка звертається з вимогою застосування реституції [113, с. 26].

Підсумовуючи, зазначимо, що відмінність між реституцією та відновленням становища, яке існувало до порушення, полягає насамперед у тому, що суб'єктом звернення із вимогою про застосування наслідків недійсності правочину можуть бути тільки його сторони, за винятком випадку недійсності нікчемного правочину, вимога про застосування наслідків якого за ч. 3 ст. 215 ЦК України може бути пред'явлена будь-якою заінтересованою особою. В той же час звернутися з матеріально-правовою вимогою про відновлення становища, яке існувало до порушення, вправі будь-яка особа, чиє право порушене, незалежно від суб'єктного складу правовідносин, до змісту яких входить це право.

Насамкінець важливо наголосити й на відмінностях у функціях, які виконують відновлення становища, що існувало до порушення, та реституція, у процесі захисту суб'єктивних цивільних прав. У юридичній літературі зазначається, що інститут недійсності правочинів розглядається як структурний елемент охоронювальної системи і загалом має на меті припинення поведінки, відхиленої від правових заборон. Припиняючий прийом визнання правочину недійсним спрямований на анулювання регулятивної сили юридичного факту – правочину [128, с. 44], з чим, на нашу думку, варто погодитись. Якщо говорити про реституцію, то дослідники наголошують на реалізації нею іншого у порівнянні з інститутом визнанням правочину недійсним впливу на правовідносини. Так, на думку Т. І. Ілларіонової, її сутність полягає у відновленні або еквівалентній компенсації початкового стану. Отож, вона є формою вираження таких загальних прийомів, як відновлення початкового

становища, а також еквівалентна компенсація порушеного інтересу [129, с. 16]. Схожої позиції дотримуються і Я. М. Романюк та О. Л. Майстренко, на переконання яких, реституція – це основний наслідок недійсності правочинів будь-яких видів та одночасно спеціальний зобов'язальний спосіб захисту права власності, в якому поєднуються відновлювальна та компенсаційна функції його захисту [113, с. 28].

На відміну від реституції, відновлення становища, яке існувало до порушення, як зазначалось раніше, належить до групи відновлювальних способів захисту цивільних прав з огляду на його спрямованість не лише на припинення порушення суб'єктивного цивільного права і на відновлення права, а й на усунення негативних наслідків такого порушення шляхом відновлення тих фактичного і юридичного станів правовідносин, які існували до порушення права. Отже, з урахуванням вказаного є всі підстави стверджувати, що ще одним критерієм відмежування відновлення становища, яке існувало до порушення, і реституції є специфіка функцій, які виконуються ними у процесі захисту цивільних прав.

Здійснивши порівняльно-правову характеристику відновлення становища, яке існувало до порушення, та реституції як правового наслідку визнання правочину недійсним, доцільно сформувати декілька важливих правових висновків. Перший з них полягає у тому, що з приводу співвідношення цих понять серед дослідників склалося декілька позицій, змістом яких є: а) сприйняття реституції як засобу відновлення становища, яке існувало до порушення; б) сприйняття реституції як окремого випадку застосування відновлення становища, яке існувало до порушення; в) ототожнення реституції та відновлення становища, яке існувало до порушення; г) чітке розмежування цих категорій як окремих, самостійних складових інституту захисту цивільних прав.

Аналіз вказаних позицій підштовхує до висновку про хибність тих із них, які вказують на необхідність як повного ототожнення, так і кардинального розмежування реституції та відновлення становища, яке

існувало до порушення. Так, на основі результатів здійсненого у підрозділі 1.1 історичного аналізу розвитку законодавства у частині правового закріплення відновлення становища, яке існувало до порушення, можемо стверджувати, що досліджуваний спосіб захисту та сучасна реституція об'єднані між собою спільним джерелом походження, яким був інститут класичного римського права «restitutio in integrum», що позбавляв сили факт, який призвів юридичні відносини до існуючого стану, і відновлював попереднє становище цих відносин. У ході історичного розвитку цивільного законодавства, з огляду на необхідність адаптації правових явищ та інститутів до нових умов розвитку суспільства «restitutio in integrum» трансформувався у дві самостійні незалежні категорії – реституцію та відновлення становища, яке існувало до порушення, які при цьому не втратили свого основного призначення – захисту цивільних прав.

На нашу думку, саме спільне джерело походження цих інститутів є ключовим фактором, що зумовлює їхню схожу правову природу та специфічні наслідки застосування, які мають своєю основою механізм реверсивного повернення особи у попередній стан, що існував до порушення їх прав чи інтересів. Разом із тим з огляду на наділення відновлення становища, яке існувало до порушення, статусом самостійного способу захисту цивільних прав, а реституції – лише правовим наслідком недійсного правочину, робимо висновок про більш широке застосування першого у процесі захисту цивільних прав. Крім того, на підставі проведеного порівняльно-правового аналізу цих категорій можемо виділити декілька основних критеріїв, які здатні розмежувати відновлення становища, яке існувало до порушення, та реституцію в їх сучасному розумінні. Вони відрізняються, зокрема, за:

1) різними правовими наслідками застосування, які полягають у тому, що відновлення становища, яке існувало до порушення, має наслідком свого застосування відновлення у комплексі усіх – як матеріальних, так і юридичних – характеристик правовідносин таким чином, ніби порушення

суб'єктивного права особи взагалі не існувало; наслідком ж застосування реституції є відновлення тільки майнового стану суб'єкта цивільних прав внаслідок нівелювання юридичного факту укладення правочину;

2) можливістю застосування у певних формах захисту, що проявляється у тому, що реституція може бути реалізована тільки в судовому порядку, тобто шляхом звернення до юрисдикційної форми захисту, на відміну від відновлення становища, яке існувало до порушення, що може застосовуватися і при юрисдикційній, і при неюрисдикційній формах захисту;

3) підставами застосування, що полягає у тому, що передумовою застосування реституції є встановлення в судовому порядку факту недійсності правочину. При чому юридичне значення визнання правочину недійсним полягає в необхідності першочергового встановлення дефектності правочину, його нездатності породжувати правові наслідки, і тільки на підставі цього можуть бути реалізовані визначені законом правові наслідки недійсності правочину у вигляді реституції, що свідчить про її похідний характер. Натомість єдиною підставою для застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, є порушення права, у тому числі зловживання ним;

4) суб'єктами звернення за захистом порушених прав: суб'єктом звернення із вимогою про застосування наслідків недійсності правочину можуть бути тільки його сторони, за винятком випадку недійсності нікчемного правочину, вимога про застосування наслідків якого за ч. 3 ст. 215 ЦК України може бути пред'явлена будь-якою заінтересованою особою; натомість звернутися з матеріально-правовою вимогою про відновлення становища, яке існувало до порушення, вправі будь-яка особа, чиє право порушене, незалежно від суб'єктного складу правовідносин, до змісту яких входить це право;

5) функціями: реституція виконує відновлювально-компенсаційну функцію, в той час як відновлення становища, яке існувало до порушення – лише відновлювальну [130, с. 325–326].

З урахуванням вказаного можемо зробити висновок, що, незважаючи на доволі схожу правову природу відновлення становища, яке існувало до порушення, та реституції, у сучасному розумінні, закладеному в положеннях цивільного законодавства, ці інститути характеризуються самостійністю та незалежністю у механізмі правового регулювання відносин, що виникають у сфері захисту суб'єктивних цивільних прав.

2.2 Відновлення становища, яке існувало до порушення, та припинення дії, яка порушує право

Наступний етап дисертаційного дослідження, на нашу думку, варто присвятити порівняльно-правовій характеристиці відновлення становища, яке існувало до порушення, і припинення дії, яка порушує право. Необхідність проведення компаративного аналізу цих способів захисту цивільних прав обумовлена низкою причин, одна з яких пов'язана із тим, що до прийняття ЦК України 2004 р. вітчизняний законодавець не надавав їм самостійного характеру, а навпаки об'єднував їх у ст. 6 ЦК УРСР 1963 р. в один спосіб захисту – відновлення становища, що існувало до порушення права, і припинення дій, які порушують право. Аналогічний підхід зберігається й у чинному цивільному законодавстві деяких зарубіжних країн, зокрема, у Цивільному кодексі Республіки Молдова, пункт b ч. 1 ст. 16 якого визначає що захист цивільних прав здійснюється відповідно до закону шляхом відновлення становища, яке існувало до порушення права, і припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення [131].

На відміну від цього, в положеннях чинного вітчизняного законодавства, зокрема, у пунктах 3 та 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України, вказані способи захисту розділені на два самостійних способи, однак у науковій літературі неодноразово обґрунтовувався їх нерозривний взаємозв'язок. Так, А. Л. Ільченко вказує, що відновлення становища є невід'ємною складовою частиною припинення дій, які порушують право. На думку дослідника, можливість застосування цього

способу захисту цивільних прав безпосередньо пов’язана саме з порушенням конкретного цивільного права або з погрозою його порушення. Тому і відповідачем у такому позові буде порушник конкретного права позивача [132, с. 20]. Інші дослідники також зазначають, що відновлення становища, яке існувало до порушення права, і припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення, є єдиним способом захисту, адже обидві ці позовні вимоги як відновлюють порушене право, так і припиняють правопорушення [133, с. 145]. На необхідності об’єднання цих способів захисту наголошує і З. В. Ромовська, яка вказує, що передбачені у цих двох способах дії (відновлення і припинення) повинні розглядатися в більшості випадків як двоєдиний процес, адже припинення протиправних дій ще не спроможне повністю захистити право, оскільки результати цих дій не усунуті. З іншого боку, відновлення становища, що раніше існувало, без припинення протиправних дій практично нездійсненне. Це правильно, однак лише для такої ситуації, де протиправні дії тривають до прийняття судового рішення. Якщо ж ці дії до зазначеного часу припинилися, суд ставить своїм завданням лише ліквідацію наслідків такої поведінки, тобто відновлення становища, що існувало до порушення права. При захисті права цим способом суд не встановлює наявність у потерпілої сторони відповідного права, наявність відповідного права не викликає сумніву в суду, не заперечує його існування і відповідач [134, с. 27].

У свою чергу, на думку В. П. Камишанського, М. М. Коршунова та В. І. Іванова, кожен із цих двох способів можна використовувати самостійно [135, с. 249–250]. У свою чергу М. А. Рожкова вважає, що їх застосування можливе як окремо, так і в сукупності, в залежності від розсуду конкретного суб’єкта захисту цивільних прав [136, с. 261–262]. Схожої думки дотримується й О. А. Кузнєцова, яка стверджує, що відновлення становища, яке існувало до порушення, і припинення дії, що порушує право, можуть використовуватися і одночасно, і разом з іншими способами захисту, але з цього не повинен слідувати однозначний висновок про їх монолітному єдність. Ці способи захисту нерідко знаходяться в діалектичному і причинно-

наслідковому зв’язку. Потерпілому для захисту свого цивільного права може знадобитися одночасно і припинити незаконну дію правопорушника, і відновити становище, яке існувало до порушення права. Однак вони мають і самостійний, відмінний один від одного, зміст [121, с. 40].

Враховуючи таку різноманітність наукових поглядів на співвідношення відновлення становища, яке існувало до порушення, та припинення дії, яка порушує право, доцільним є вироблення власної позиції з цього приводу, що видається можливим тільки на основі встановлення специфіки застосування припинення дії, яка порушує право, як способу захисту цивільних прав, і порівняння її з особливостями відновлення становища, яке існувало до порушення.

На думку О. В. Дзери, припинення дії, яка порушує право, пов’язане із вчиненням іншою особою незаконних дій, спрямованих на порушення права, належного особі. Так, зокрема, цей позов може подаватися у випадках, коли іншою особою чиняться перешкоди у здійсненні власником повноважень користування та розпорядження належним йому майном (негаторний позов); у разі неправомірного використання об’єкта права інтелектуальної власності (ст. 424, 432 ЦК) [137, с. 38].

У науковій літературі зазначається, що припинення дії, що порушує право, може застосовуватися в поєднанні з іншими способами захисту, наприклад, стягненням збитків або неустойки, або мати самостійне значення. В останньому випадку інтерес носія суб’єктивного права виражається в тому, щоб припинити порушення свого права на майбутнє. Наприклад, автор твору, який незаконно використовується (готується до випуску в світ без його відома, спотворюється, піддається переробці тощо) третіми особами, може вимагати припинити ці дії, не висуваючи ніяких інших, наприклад майнових, претензій [138, с. 115].

Доволі цікавою є позиція О. А. Кузнєцової, яка вважає, що припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення, є оперативною вимогою уповноваженої особи про негайне і остаточне

припинення здійснення дії, що порушує право або створює загрозу його порушення, яке реалізується з метою відновлення становища, яке існувало до порушення цивільного права, а також припинення самого порушення цивільного права [139, с. 62–63].

Із вказаного можна виділити декілька особливостей, пов'язаних із застосуванням припинення дії, що порушує право. По-перше, ключовою метою звернення до цього способу захисту цивільних прав є намір особи, суб'єктивне право якої зазнає порушення, зобов'язати порушника припинити протиправну поведінку, що у свою чергу забезпечить їй повноцінну реалізацію свого права. При цьому видається, що характер такого припинення повинен бути остаточним та постійним. У цьому проявляється основна відмінність припинення дії, що порушує право, від відновлення становища, яке існувало до порушення, основним завданням якого є ліквідація негативних наслідків, які спричинені порушенням права.

Другим не менш важливим аспектом, пов'язаним із застосуванням припинення дії, яка порушує право, є специфічна передумова, що уможливлює використання цього способу захисту, а саме триваючий, регулярний, систематичний характер здійснення такого порушення, що створює перешкоди для повноцінної реалізації особою правомочностей, які входять до змісту належного їй суб'єктивного цивільного права. На цьому ж наголошував і Вищий господарський суд України при прийнятті рішення у справі № 14/105пн, який зазначав, що припинення дій, що порушують право, як спосіб захисту полягає у припиненні триваючого цивільного правопорушення, яке впливає на суб'єктивні права, свободи та законні інтереси особи. За загальним правилом, триваючим визнається однократне порушення, що характеризується безперервністю його учинення протягом певного часу. Таке порушення безперервно зберігається невизначено тривалий час із початку його вчинення [140]. А виходячи із законодавчо закріпленого найменування цього способу захисту, а саме припинення дії, що порушує право, видається, що порушення повинно характеризуватися триваючою активною поведінкою

правопорушника. Про це ж стверджують і науковці. Так, на думку О. А. Кузнєцової, припинити можна тільки дію – до протиправної бездіяльності такий спосіб захисту не застосовується. Якщо відбувається протиправна бездіяльність, то сутність вимог потерпілої особи полягатиме у спонукання до вчинення будь-які дії. Для цього є відповідні способи захисту, наприклад позов про спонукання до виконання обов'язку в натурі або про усунення перешкод у вигляді забезпечення проходу, проїзду тощо [141].

Це доцільно проілюструвати на конкретних прикладах застосування припинення дії, що порушує право, взятих із матеріалів вітчизняної судової практики. Так, на розгляді Каланчацького районного суду Херсонської області перебувала справа № 2112/1511/2012 за позовом ОСОБА_1 до Товариства з обмеженою відповідальністю «Каланчацький водоканал» про припинення дії, яка порушує право, та відновлення становища, яке існувало до порушення права. Змістом справи було те, що позивач звернувся до суду з позовом, в якому просить визнати протиправними та припинити дії відповідача, що стосуються позбавлення його питної води та питного водопостачання, за місцем його проживання в ІНФОРМАЦІЯ_1, і зобов'язати відповідача відновити водопостачання до його помешкання.

Мотивуючи свої вимоги позивач вказує, що перебуває з відповідачем у договірних відносинах з приводу водопостачання до його помешкання. Відповідач надає послуги з постачання питної води, а він отримує їх та своєчасно здійснює оплату за надані послуги. Однак, не зважаючи на ці обставини, 03 жовтня 2012 року відповідач припинив водопостачання до його помешкання і на час розгляду справи не відновив подачу води, що є порушенням його прав та прав його сім'ї на отримання питної води. Позивач в судовому засіданні позов підтримав та просив задовольнити його, оскільки вважає дії відповідача протиправними [142].

Із вказаного вбачається, що позивач для захисту своїх прав просив суд застосувати припинення дії, що порушує право, проте по суті йшлося не про припинення противправних дій, а про припинення саме протиправної

бездіяльності. Окрім вказаного способу захисту, позивач також просив відновити становище, що існувало до порушення, тобто відновити водопостачання до його квартири.

Суд, заслухавши доводи сторін, оцінивши докази, що є у справі, дійшов висновку, що позов підлягає частковому задоволенню, зокрема, шляхом зобов'язання відповідача відновити водопостачання до помешкання ОСОБА_1. При цьому суд дійшов висновку, що припинення водопостачання до помешкання позивача є безпідставним, оскільки позивач заборгував товариству не за послуги з водопостачання, а за проведенні ремонті роботи, що взагалі не є підставою для припинення водопостачання питної води. Визнавши припинення водопостачання безпідставним, суд все ж відмовив позивачеві у задоволенні позовних вимог у частині припинення дії, яка порушує право.

На нашу думку, вказане рішення цілком відповідає специфіці цього способу захисту, адже в рамках його застосування припиненню підлягає саме активна протиправна поведінка, а не протиправна бездіяльність. Разом з тим, зобов'язавши відповідача відновити становище, яке існувало до порушення, суд тим самим задовольнив ключову та найбільш значущу в цій ситуації вимогу про відновлення водопостачання. Отже, видається, що позивач у частині припинення дії, що порушує право, обрав неправильний спосіб захисту.

На користь такого висновку може свідчити інша судова справа, а саме справа № 1618/3089/2012, що розглядалася Лубенським міськрайонним судом Полтавської області, за позовом ОСОБА_1 до КП «Лубни водоканал» про визнання дій неправомірними, зобов'язання вчинити певні дії та відшкодування моральної шкоди. Так, ОСОБА_1 звернувся до суду з позовом до КП «Лубни водоканал» про визнання дій неправомірними, зобов'язання вчинити певні дії та відшкодування моральної шкоди, мотивуючи тим, що він є власником житлового будинку за адресою м. Лубни Полтавської області, вул. І. Франка, № 48, та споживачем послуг з водопостачання, які надає відповідач по справі КП «Лубни водоканал». 18.07.2012 року його будинок було відключено від водопостачання. Тому позивач прохав суд визнати дії КП

«Лубни водоканал» стосовно припинення водопостачання житлового будинку № 48 по вул. І. Франка в м. Лубни неправомірними, зобов'язати КП «Лубни водоканал» поновити водопостачання житлового будинку № 48 по вул І. Франка в м. Лубни, зобов'язати КП «Лубни водоканал» надати йому акт про відключення від централізованого водопостачання, а згодом збільшив позовні вимоги та просив суд стягнути з КП «Лубни водоканал» на його користь 10 000 грн. моральної шкоди. У свою чергу суд, вивчивши матеріали справи, прийняв рішення позов ОСОБА_1 до КП «Лубни водоканал» про визнання дій неправомірними, зобов'язання вчинити певні дії та відшкодування моральної шкоди задовольнити частково, зокрема, визнати дії КП «Лубни водоканал» стосовно припинення водопостачання житлового будинку №48 по вул. І. Франка в м. Лубни, який належить на праві власності ОСОБА_1 неправомірними, зобов'язати КП «Лубни водоканал» поновити водопостачання житлового будинку № 48 по вул. І. Франка в м. Лубни, який належить на праві власності ОСОБА_1 [143]. Проаналізувавши вказану справу, на нашу думку, є усі підстави стверджувати про істинність наукових позицій щодо можливості застосовувати припинення дії, що порушує право, з метою протидії лише протиправним діям, а не бездіяльності.

Крім цього, слід зауважити, що у науковій літературі висувається ціла низка вимог до протиправних дій як підстави застосування припинення дії, що порушує право. Наприклад, щодо дій, які обумовлюють подання негаторного позову, науковці відносять наступні: 1) це повинно бути діяння у формі виключно дії; 2) фактичний, а не юридичний характер дії; 3) фактична дія повинна бути протиправною; 4) протиправна дія повинна носити триваючий характер, тобто повинна бути виражена у формі протиправного стану; 5) порушення, яке є підставою для пред'явлення негаторного позову, не повинно бути пов'язаним із позбавленням володіння, тобто річ, що є предметом спору, повинна знаходитись у володінні позивача; 6) порушення права не спричинило припинення права власності чи іншого речового права на майно; 7) порушення пов'язане зі створенням перешкод у здійснення

правомочності користування [144, с. 73].

У контексті цього слушною видається думка В. К. Мамутова, який зауважував, що цей спосіб є тим шляхом захисту, до якого слід звертатися перш за все. Чим раніше будуть припинені незаконні дії порушників, тим меншою буде завдана порушеннями шкода [145, с. 41]. Отже, з урахуванням вказаного можемо виокремити ще одну особливість припинення дії, що порушує право, яка полягає у тому, що обсяг завданих порушенням цивільного права збитків безпосередньо залежить від оперативності реагування на протиправну поведінку та застосування уповноваженим суб'єктом цього способу захисту.

У вказаному вбачається чергова відмінність від відновлення становища, яке існувало до порушення, можливість застосування якого не залежить від того, чи триває на момент пред'явлення такої матеріально-правової вимоги порушення цивільного права, чи воно припинилось. Інакше кажучи, особливість порушення суб'єктивного права може полягати як у триваючому характері (наприклад, процес самочинного будівництва на чужій земельній ділянці), так і в одноразовій дії (скажімо, незаконне списання грошових коштів з банківського рахунку) тощо. Крім того, навряд чи взагалі доцільно говорити про необхідність формування цілого переліку критеріїв, яким повинні відповідати дії, що стали підставою для застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, за винятком, мабуть, об'єктивної протиправності та шкідливих наслідків, які негативно вплинули на стан правовідносин та вимагають свого усунення.

Якщо звернутися до позиції Верховного Суду України з приводу узагальнення практики вирішення спорів у категорії справ щодо застосування припинення дії, яка порушує право, то вона є наступною. Покладення обов'язку припинити дію, яка порушує право, як спосіб захисту цивільного права чи інтересу можливе щодо триваючого правопорушення, вчиненого іншою особою, яким створюються перешкоди у здійсненні суб'єктивного права. Зокрема, застосовується у справах за позовами про усунення перешкод

власнику в користуванні своїм майном (ст. 391 ЦК), неправомірне використання об’єкта права інтелектуальної власності (ст. 424, 432 ЦК), як запобіжний захід для забезпечення позову тощо [21]. Отже, вбачається, що Верховний Суд України узагальнив найбільш поширені категорії справ, предметом розгляду яких є матеріально-правова вимога про припинення дії, що порушує право. Чільне місце серед таких категорій справ, на нашу думку, займають справи за позовами про усунення перешкод власнику в користуванні своїм майном, інакше кажучи негаторними позовами.

Відповідно до ст. 391 ЦК власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядження майном. Як вказують Я. М. Романюк та О. Є. Бурлай, предметом негаторного позову може бути вимога про усунення об’єктивно створених (фактичних) перешкод, а також про утримання від вчинення дій, що можуть призвести до вчинення таких перешкод. Наприклад, суд вправі заборонити відповідачу створювати перешкоди в користуванні майном, зобов’язати знести паркан тощо [146, с. 39].

Наприклад, у справі № 261/5677/13-ц, що розглядалася Петровським районним судом м. Донецька, позивач звернувся до суду із позовною заявою про усунення перешкод у здійснені права користування та розпорядження майном – квартирою № 3 в будинку № 10 по вул. Новосадовій в Петровському районі м. Донецька. Позовні вимоги мотивовані тим, що вказана квартира на праві приватної власності належить позивачеві. В квартирі також зареєстрована відповідач, яка у ній не мешкає. З наведених підстав позивач просить суд усунути перешкоди у здійснені права користування та розпорядження майном шляхом визнання відповідача такою, що втратила право користування приміщенням. В судовому засіданні встановлено, що на підставі нотаріально посвідченого договору купівлі-продажу від 14 червня 2011 р. позивач є власником квартири АДРЕСА_1 в Петровському районі м. Донецька. Вивчивши матеріали справи, суд прийняв рішення задовольнити позовні вимоги у повному обсязі і визнати ОСОБА_2 такою, що втратила право користування житловим приміщенням – квартирою № 3 в будинку № 10

по вул. Новосадовій в Петровському районі м. Донецька [147].

З аналізу судової справи вбачається ще одна специфіка застосування негаторного позову, яка проявляється в тому, що однією з основних передумов можливості використання цього способу захисту порушених цивільних прав є наявність законної підстави володіння майном. Інакше кажучи, особа, яка звертається до суду із негаторним позовом, повинна володіти відповідним правовим титулом щодо майна, що не викликає подиву, адже у цьому випадку йдеться про захист права власності чи іншого речового права. У той же час застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, обумовлено насамперед спричиненими порушенням права негативними наслідками, що вплинули на фактичний та/або юридичний стан правовідносин, та дійсною можливістю усунення цих наслідків порушення. Проте коли відновлення становища, що існувало до порушення, застосовується у випадку захисту речового права, вбачається, що позивач також повинен підтвердити наявність правового титулу щодо майна.

У контексті важливості дійсної можливості усунення наслідків порушення цивільних прав шляхом відновлення становища, що існувало до порушення, хотілося б зауважити, що, як зазначається в юридичній літературі, цей спосіб захисту застосовується при посяганнях на такі особисті немайнові права, як честь, гідність. У цьому випадку способом відновлення становища, що існувало до порушення права, є спростування. Однак навряд чи можна погодитися з тим, що в разі, наприклад, розголошення адвокатської, банківської, медичної таємниці можна за допомогою цього способу захисту відновити становище, яке існувало до порушення права. І справа тут не в тому, яким повинен бути спосіб захисту, а скоріше у тому, що повністю відновити становище, яке існувало до порушення, взагалі неможливо, оскільки конфіденційна інформація вже піддана розголошенню. Тому тут потрібно говорити про можливість тільки припинення дій, що порушують право. Припинення дій, що порушують право – найбільш результативний спосіб захисту таємниць особистого життя людини [148, с. 267].

Розглянемо зазначене у практичній площині. Так, цікавою видається справа № 202/2249/15-ц, що розглядалася Індустріальним районним судом міста Дніпропетровська, за позовом ОСОБА_2 до ОСОБА_3 про захист особистих немайнових прав та відшкодування моральної шкоди. Звернувшись до суду, позивач просив зобов'язати відповідача припинити публічний показ та вилучити усі фото- та відеоматеріали, пов'язані з ним та його партнерами, відшкодувати моральну шкоду в розмірі 20000 грн., завдану незаконним поширенням фотографій у соціальних мережах, та судові витрати.

Позовні вимоги були обґрунтовані тим, що він є приватним підприємцем. У грудні 2014 року домовився з відповідачем, що він бере його за власний рахунок у поїздку до Китаю, де той повинен був продемонструвати, на що здатен, а наприкінці січня 2015 року прийняв його на роботу в якості інженера-радіоелектронщика. По приїзді з Китаю у перший робочий день ОСОБА_3 покинув робоче місце. У вечорі того ж дня в Інтернеті на його обліковому записі в мережі Інстаграм побачив чимало фото зі своїм зображенням та зображенням своїх партнерів по бізнесу, фото і відео з ділових перемовин. Проте ані він, ані його партнери не надавали згоди на фотозйомку. Вважає, що незаконним розміщенням фотографій в мережі Інтернет порушені його особисті немайнові права. Суд, вивчивши матеріали справи, встановив, що згідно ст. 275 ЦК України фізична особа має право на захист свого особистого немайнового права від протиправних посягань інших осіб. Захист особистого немайнового права здійснюється способами, встановленими главою 3 цього Кодексу. Захист особистого немайнового права може здійснюватися також іншим способом відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення. Зокрема, способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути у відповідності до ст. 16 ЦК України припинення дії, яка порушує право, та відшкодування моральної (немайнової) шкоди [149].

Отже, фактично суд визнав припинення дії, що порушує право, у контексті спірних правовідносин належним та ефективним способом захисту. Судом було

встановлено, що відповідач неправомірно розмістив у соціальній мережі «Інстаграм» фото- та відеоматеріали з зображенням позивача ОСОБА_2, чим здійснив їх публічний показ без згоди останнього. Зазначене підтверджується як матеріалами, долученими до справи, так і показаннями допитаних у судовому засіданні в якості свідків ОСОБА_4 та ОСОБА_5, які стверджували, що бачили у ОСОБА_3 в Інстаграмі багато фотографій із зображенням ОСОБА_2, що знаходилися у відкритому доступі. На підставі цього суд прийняв рішення задовольнити позовні вимоги частково та зобов'язати ОСОБА_3 припинити публічний показ у соціальній мережі «Інстаграм» фото- та відеоматеріалів із зображенням ОСОБА_2 шляхом їх видалення, а також стягнути з ОСОБА_3 на користь ОСОБА_2 моральну шкоду в розмірі 6000 грн., а також витрати по сплаті судового збору в розмірі 243 грн. 60 коп.

Вважаємо, що вказана справа є вдалою демонстрацією ситуації, коли порушення суб'єктивних цивільних прав особи спричинило для неї негативні наслідки, які слід усунути, проте усунення цих наслідків не вбачається можливим з огляду на характер правопорушення та специфіку об'єкта правової охорони, зокрема, поширення інформації, яка міститься на фотоматеріалах, що спричинило протиправне оприлюднення зовнішності інших осіб та показ її невизначеному колу осіб. Чи не єдиним способом захисту порушених цивільних прав за таких обставин є зобов'язання саме припинити таке порушення, тобто присікти незаконну демонстрацію фотографій і зупинити подальше збільшення негативних наслідків. Безумовно, ми не можемо говорити про взаємозамінність відновлення становища, яке існувало до порушення, та припинення дії, що порушує право, однак, на нашу думку, у цьому випадку знаходить свій прояв деякий функціональний зв'язок, елементи взаємодопомоги між цими способами захисту, коли усунути негативні наслідки порушення неможливо, проте можливо зменшити їх масштаб у майбутньому.

Разом із тим, у цьому випадку також прослідковуються принципові відмінності у механізмах правового впливу на відносини щодо відновлення

порушених прав: для відновлення становища, що існувало до порушення, цей механізм є ретроспективним, тобто таким, що повертає правовідносини у стан, який існував у минулому, до порушення права; на відміну від цього, припинення дії, що порушує право, характеризується перспективним впливом, що проявляється, зокрема, у спрямованості на зменшення наслідків порушення цивільних прав у майбутньому.

У цьому контексті слід навести ще одну справу, яка розглядалася Білоцерківським міськрайонним судом Київської області. Так, позивач звернувся до суду з позовом, який обґрунтовував тим, що у його користуванні знаходився капітальний цегляний гараж, який він побудував і яким він користувався. У вересні місяці 2012 року відповідач ОСОБА_4 самовільно навісила на його гараж свої замки і без будь-яких правових підстав стала ним користуватись, чим чинить позивачу перешкоди. Тому позивач був змушений звернутись до суду з вимогою усунути перешкоди в користуванні капітальним гаражем шляхом зобов’язання відповідача не чинити йому перешкод у користуванні капітальним гаражем. Суд, вивчивши матеріали справи, вирішив позов задовольнити, зокрема, усунути перешкоди в користуванні капітальним гаражем та зобов’язати ОСОБА_4 не чинити ОСОБА_3 перешкод в його користуванні ним [150].

Аналіз судового рішення, прийнятого за результатами вирішення вищезазначеної справи, ще раз вказує на відмінність між досліджуваними способами захисту у частині здатності припинення дії, що порушує право, присікти подальші протиправні дії і таким чином забезпечити захист порушуваних прав у майбутньому. Вбачається, що позивач міг обрати й інший спосіб захисту порушеного права, зокрема, відновлення становища, яке існувало до порушення, проте у випадку задоволення позову суд зобов’язав би відповідача тільки усунути наслідки порушення права, тобто зняти навісні замки, однак убезпечити позивача від майбутнього аналогічного порушення його прав відповідачем він би не зміг. У цьому й проявляється ретроспективний характер відновлення попереднього становища.

З урахуванням проаналізованих вище матеріалів судової практики самостійність відновлення становища, яке існувало до порушення, та припинення дії, що порушує право, не викликає жодних сумнівів. Проте, як уже зазначалось чимало вчених висловлюються на користь доцільності одночасного та сумісного застосування цих способів захисту цивільних прав. Так, Н. В. Коробцова наголошує, що доцільно вказані способи розглядати та застосовувати разом, оскільки припинення протиправних дій ще не в змозі повністю відновити порушене право, адже ще існують негативні наслідки цих дій. Водночас відновити існуюче раніше становище без припинення протиправних дій практично неможливо [151]. З цього приводу вважаємо за необхідне зазначити, що в цілому позиція дослідниці може бути сприйнята як слушна, проте з деякими застереженнями, які полягають у тому, що, з одного боку, не у всіх випадках порушення права спричиняє негативні наслідки, які слід ліквідувати; з іншого боку, застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, не є достатнім для захисту цивільного права і потребує додаткового припинення дій, що порушують право, лише у випадку, якщо такі порушення систематичні, повторювані або триваючі. Якщо ж порушення носило одноразовий характер, то матеріально-правова вимога про застосування припинення дії, що порушує право, є об’єктивно зайвою.

Варто зауважити, що Верховний Суд України, узагальнюючи судову практику застосування відновлення становища, що існувало до порушення, також наголошує, що цей спосіб захисту досить часто в позовних вимогах поєднується з припиненням дії, яка порушує право, та може знаходити свій прояв у вимогах про виселення особи з незаконно зайнятого нею приміщення; про усунення перешкод у здійсненні права власності, про повернення власнику його майна із чужого незаконного володіння; про застосування наслідків недійсного правочину, про заборону використання твору без дозволу автора [21].

Прикладом такого поєднання є справа № 344/2164/13-ц, що розглядалася Івано-Франківським міським судом Івано-Франківської області.

ОСОБА_4 звернулась в суд з позовом до ОСОБА_5 про визнання незаконними дій відповідача щодо проведення будівельних робіт з реконструкції даху 18-ти квартирного житлового будинку без належної документації та з істотними порушеннями будівельних норм і правил; усунення перешкоди в користуванні їй горищем, входом до належної йому мансардної квартири шляхом зобов'язання відповідача припинити будь-які дії стосовно приміщень будинку, розташованих вище мансардного 6-го поверху, а також з подальшим незаконним володінням, користуванням чи розпорядженням вказаними приміщеннями; зобов'язання відповідача відновити становище, яке існувало до порушення прав позивача, шляхом приведення незаконно реконструйованого даху та суміжних з ним приміщеннями будинку у відповідність до попереднього стану.

На основі вивчення матеріалів справи суд встановив, що відповідач своїми незаконними діями створив перешкоди в користуванні позивачем горищем, входом до належної йому мансардної квартири, сходовою кліткою, перехідними шлюзами. Позивача позбавлено належних йому на праві спільної сумісної власності правомочностей щодо володіння, користування, розпорядження приміщеннями, призначеними для забезпечення експлуатації будинку та побутового обслуговування його мешканців-співвласників. Крім того, доведено, що реконструкція будинку без належно затвердженої проектної документації, без погоджень та дозволів органів Держархбудконтролю та органів державного пожежного нагляду, носить характер самочинного будівництва і порушує права та інтереси позивача та членів його сім'ї щодо безпечного користування належним їм житлом.

З огляду на викладене суд визнав, що порушені права позивача підлягають захисту, в тому числі такими способами, як припинення дій, які порушують права та відновлення становища, яке існувало до порушення цих прав. За наведених обставин суд дійшов висновку про наявність правових підстав для повного задоволення позовних вимог, зокрема, зобов'язав відповідача: а) усунути перешкоди в користуванні ОСОБА_4 горищем,

входом до належної йому мансардної квартири шляхом зобов’язання ОСОБА_5 припинити будь-які дії стосовно приміщень будинку, в тому числі будь-які дії, пов’язані з реконструкцією горища будинку; б) відновити становище, яке існувало до порушення прав ОСОБА_4, шляхом приведення незаконно реконструйованого даху та суміжних з ним приміщенням будинку у відповідність до попереднього стану з дотриманням державних будівельних норм та проекту будинку, згідно якого він був збудований та введений в експлуатацію [152].

Ще одним прикладом одночасного застосування відновлення становища, що існувало до порушення, і припинення дії, що порушує право, є справа № 460/2446/15-ц, яка розглядалася Яворівським районним судом Львівської області. Позивачі звернулися до суду з позовом до ОСОБА_4 про зобов`язання відповідача відновити належну їм земельну ділянку площею 0,1457 га, відшкодувати завдані шляхом пошкодження і знищення огорожі земельної ділянки збитки в розмірі 2000 грн. та відновити пошкоджену і знищену огорожу до попереднього стану, а також заборонити відповідачу в майбутньому вчиняти будь-які дії щодо пошкодження і знищення належного позивачам майна огорожі земельної ділянки. Зі змісту справи стало відомо, що відповідачу належить земельна ділянка, суміжна ділянці позивача. Останнім була облаштована огорожа по периметру належної йому на праві власності земельної ділянки, однак у червні 2009 р. ним було виявлено, що зі сторони відповідача огорожа зруйнована. 30.05.2015 року відповідач знову зруйнував частину огорожі, що підтверджується відеозаписом. Станом на момент подання позову він і надалі перешкоджав позивачам у користуванні земельною ділянкою та встановленні огорожі, мотивуючи тим, що йому належить частина їхньої земельної ділянки. Тому суд, вивчивши матеріали справи, прийняв рішення позовні вимоги задовольнити, у тому числі зобов’язати ОСОБА_4 відновити становище, яке існувало до порушення шляхом відновлення в натурі на місцевості межі земельної ділянки, а також припинити дії, що порушують право, шляхом зобов’язання ОСОБА_4 не

чинити перешкод позивачам у володінні та користуванні належною їм на праві власності земельною ділянкою [153].

З аналізу вищезазначених судових справ, що стосуються одночасного застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, та припинення дії, що порушує право, вбачається, що поєднання цих способів захисту цивільних прав у правозастосовчій практиці справді є дієвим та доволі ефективним алгоритмом дій із відновлення порушених прав. На нашу думку, це перш за все обумовлено різною цільовою спрямованістю досліджуваних способів захисту, з огляду на що створюється можливість здійснення більш широкого правового впливу на різні аспекти правопорушення, зокрема, шляхом його безпосереднього припинення, якщо воно носить триваючий характер, або запобігання, якщо таке порушення є систематичним, а також усунення його негативних наслідків таким чином, ніби порушення не відбувалось взагалі.

З урахуванням конкретних обставин, зокрема, специфіки порушеного права, характеру порушення, його шкідливих наслідків тощо, що складають індивідуальні межі застосування способів захисту, передбачених п. 3, 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України, вважаємо, що у площині правозастосовчої практики поєднання припинення дії, яка порушує право, та відновлення становища, що існувало до порушення, є ефективним інструментом усунення негативних факторів, що виникли внаслідок порушенням права, і його відновлення шляхом забезпечення безперешкодної реалізації усіх правомочностей, що входять до його змісту.

Відновлення становища, яке існувало до порушення, та припинення дії, що порушує право, незважаючи на їх самостійність, характеризуються деякими спільними рисами, серед яких можна виділити наступні:

1) направленість власне на відновлення порушеного права;

2) спільна передумова застосування, яка полягає у тому, що право, яке підлягає захисту, не повинно припинити свого існування внаслідок порушення, і може бути відновлене;

3) схожі сфери застосування (порушення права власності та інших речових прав, порушення у сфері права інтелектуальної власності, порушення корпоративних прав тощо).

До основних відмінних рис відновлення становища, яке існувало до порушення, та припинення дії, що порушує право, слід віднести наступні:

1) різний характер наслідків застосування: наслідком припинення дії, що порушує право, є остаточне усунення перешкод у реалізації правомочностей, що входять до змісту порушеного права, а наслідком відновлення становища, що існувало до порушення, є повернення юридичного та фактичного станів правовідносин з приводу реалізації суб'єктивного права, які передували його порушенню;

2) передумовою застосування припинення дії, що порушує право, є триваючий або систематичний характер порушення права, а відновлення становища, яке існувало до порушення, можливо застосувати тільки до закінченого правопорушення, яке спричинило негативні наслідки;

3) різні механізми правового впливу на відносини щодо відновлення порушених прав: для відновлення становища, яке існувало до порушення, цей механізм є ретроспективним, тобто таким, що повертає правовідносини у стан, який існував у минулому, до порушення права; на відміну від цього, припинення дії, що порушує право, характеризується перспективним впливом, що проявляється, зокрема, у спрямованості на зменшення наслідків порушення цивільних прав у майбутньому;

4) підставою застосування припинення дії, що порушує право, є виключно активна протиправна поведінка особи, яка порушує право; для можливості застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, неважливо, у якій формі відбувається порушення – шляхом вчинення дії чи внаслідок бездіяльності;

5) різні межі застосування способів захисту: відновлення становища, що існувало до порушення, можна застосувати лише за умови можливості реального усунення негативних наслідків порушення; для припинення дії, що

порушує право, можливість чи неможливість усунення наслідків правопорушення не має значення.

Підсумовуючи вищезазначене, вважаємо, що є усі підстави стверджувати про самостійність відновлення становища, яке існувало до порушення, та припинення дії, що порушує право, у системі способів захисту суб'єктивних цивільних прав та можливість їх застосування у процесі захисту як окремо, так і в поєднанні один з одним, а також з іншими способами захисту цивільних прав, визначеними у ч. 2 ст. 16 ЦК України.

2.3 Відновлення становища, яке існувало до порушення, та примусове виконання обов'язку в натурі

У контексті проведення порівняльно-правової характеристики відновлення становища, що існувало до порушення, та інших способів захисту цивільних прав, на нашу думку, окрему увагу слід приділити і співставленню досліджуваного способу захисту із примусовим виконанням обов'язку в натурі, які на перший погляд є доволі схожими за наслідками їх застосування. Більше того, якщо звернутися до цивільного законодавства Німеччини, то відновлення становища, що існувало до порушення, та примус до виконання зобов'язання в натурі належать до однієї групи способів захисту цивільних прав – групи примусового виконання зобов'язання [154, с. 390].

Примусове виконання обов'язку в натурі є одним із універсальних способів захисту, що закріплений у п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України. В. Д. Андрійцьо, здійснюючи правовий аналіз примусового виконання обов'язку в натурі як способу захисту цивільних прав, зауважував деякі відмінності в законодавчому закріпленні цього способу захисту цивільних прав у ЦК УРСР 1963 р., в якому примусове виконання обов'язку в натурі визначалося як присудження до виконання обов'язку в натурі, та ЦК України, який визначає його, як примусове виконання обов'язку в натурі. Аналізуючи два поняття, дослідник констатував, що поняття, наведене в ЦК України, є за своїм змістом ширше, ніж визначене в

ЦК УРСР. Зокрема, говорячи про присудження до виконання обов'язку в натурі, можна стверджувати лише про судовий порядок реалізації такого способу захисту цивільних прав та обов'язків. Щодо визначення його як примусового виконання, то тут можна говорити про можливість застосування заходів примусу не лише в судовому порядку, але й у позасудовому (наприклад, виконавчий напис нотаріуса) [84, с. 7].

Стосовно правової природи примусового виконання обов'язку в натурі хотілося б зауважити, що воно є одним зі способів захисту цивільних прав та обов'язків. Як зазначає О. В. Дзера, він застосовується у тих випадках, коли відповідач зобов'язаний був вчинити певні дії щодо позивача, але відмовився або уникає можливості виконати свій обов'язок. Тобто цей спосіб захисту застосовується за наявності зобов'язальних правовідносин між позивачем та відповідачем. Він може мати місце при невиконанні обов'язку сплатити кошти за виконану роботу (за договором підряду), передати річ кредитору (за договорами купівлі-продажу, міни, поставки, дарування з обов'язком передати річ у майбутньому), виконати роботи чи надати послуги (за договорами про виконання робіт та надання послуг) [137, с. 40]. Законодавчо закріпленим проявом примусового виконання обов'язку в натурі є положення ч. 1 ст. 620 ЦК України, що визначає правило, відповідно до якого у разі невиконання боржником обов'язку передати кредиторові у власність або у користування річ, визначену індивідуальними ознаками, кредитор має право витребувати цю річ у боржника та вимагати її передання відповідно до умов зобов'язання.

На думку І. В. Болокан, примус боржника виконати свій обов'язок у натурі є договірним способом захисту. Дослідниця зауважує, що примус боржника виконати свій обов'язок у натурі застосовується потерпілою стороною тоді, коли виконання зобов'язання має принципове значення. У його застосуванні є обмеження – предмет договору повинен зберегтися у натурі. При цьому І. В. Болокан вказує, що цей спосіб захисту не універсальний, оскільки його застосування не завжди можливе. Він може мати різні форми залежно від того, про який договір і про яке зобов'язання йдеться. Це може

бути вимога потерпілої сторони про безоплатне усунення недоліків товару, про заміну некомплектного товару на комплектний та ін. Також дослідниця вважає, що у договірних зобов'язаннях кредитор може захистити свої порушені права таким чином: 1) примус боржника виконати обов'язок у натурі; 2) шляхом розірвання договору; 3) застосування мір відповідальності, які передбачені договором [155, с. 6–7]. При цьому в юридичній літературі слушно зазначається, що в усіх цих випадках застосування санкцій покликане спричинити для боржника такі негативні наслідки, які б спонукали його до виконання договірного зобов'язання і, що найголовніше – забезпечити відновлення порушеного права кредитора [156, с. 122].

Верховний Суд України при узагальненні судової практики щодо застосування примусового виконання обов'язку в натурі також вказував, що цей спосіб захисту застосовується в зобов'язальних правовідносинах у випадках, коли особа зобов'язана вчинити певні дії щодо позивача, але відмовляється від виконання цього обов'язку чи уникає його. Стосується він, зокрема, невиконання обов'язку сплатити кошти за виконану роботу, надані послуги, передати річ кредитору (за договорами купівлі-продажу, міни, дарування з обов'язком передати річ у майбутньому), виконати роботи чи надати послугу за відповідним договором. Настання терміну виконання зобов'язання або кінцевого строку дії договору не означає звільнення боржника від виконання обов'язку в натурі, тому підтримується думка про те, що кредитор повинен мати право вимагати виконання обов'язку в натурі впродовж того часу, коли існує зобов'язання, а не лише впродовж строку виконання зобов'язання або строку дії договору [21].

Беручи до уваги вищевказане, можемо виокремити одну зі специфічних рис примусового виконання обов'язку в натурі, яка полягає у тому, що цей спосіб захисту зазвичай застосовується у випадку порушення суб'єктивних цивільних прав, що є змістом зобов'язальних правовідносин. Вважаємо, що він функціонально взаємопов'язаний і водночас обумовлений одним із принципів виконання цивільно-правових зобов'язань, а саме принципом

реального виконання зобов'язань. З цього приводу С. М. Бервено зауважує, що зміст принципу реального виконання зобов'язання полягає у тому, що мають бути вчинені відповідні дії боржником на користь кредитора щодо предмета договору, як-то: передача продавцем покупцеві товару, виконання відповідної роботи, надання послуги тощо [157, с. 97]. Інакше кажучи, принцип реального виконання зобов'язання передбачає виконання його в натурі. Прикладом цього є положення ч. 1 ст. 622 ЦК України, відповідно до яких боржник, який сплатив неустойку і відшкодував збитки, завдані порушенням зобов'язання, не звільняється від обов'язку виконати зобов'язання в натурі, якщо інше не встановлено договором або законом. Одразу ж зазначимо, що в цьому випадку слід розмежовувати заходи цивільно-правової відповідальності у вигляді сплати штрафних санкцій і відшкодування шкоди та основного обов'язку, що опосередкований зобов'язанням та повинен бути виконаний згідно з принципом реального виконання цивільно-правових зобов'язань.

З цього приводу А. М. Савицька, підкреслюючи, що обов'язок і відповідальність взаємопов'язані, правильно відзначала, що цей явний взаємозв'язок не може бути підставою для ототожнення їх у разі примусового виконання обов'язку, в основі якого лежить мета – реальне виконання зобов'язання. За допомогою примусу боржник вчиняє дії, які він добровільно не виконав, і таким чином досягається мета, яка ставилася при виникненні зобов'язання. Цивільна відповідальність виступає як засіб спонукання, стимулювання боржника добровільно виконати свій обов'язок. І якщо порівняти відповідальність і примусове здійснення добровільно невиконаного обов'язку, то останнє виступає як мета, а відповідальність – як засіб [158, с. 5–6]. Підтвердженням ефективності цього механізму є включення його до положень Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА, відповідно до ст. 7.2.4 яких штраф може бути призначений судом, але тільки разом з рішенням про виконання основного зобов'язання [159]. Отже, вбачаємо за доцільне підтримати позицію щодо сприйняття примусового

виконання обов'язку в натурі не як заходу цивільно-правової відповідальності, а як самостійного специфічного способу захисту цивільних прав.

Варто погодитись із думкою про те, що в новітній юридичній літературі зроблена спроба нівелювати значення принципу реального виконання зобов'язання в ринковій економіці, в умовах якої сплата кредиторові неустойки та відшкодування збитків, завданих невиконанням боржником зобов'язання в натурі, може задовольнити його інтерес у повному обсязі. Саме тому ЦК України начебто у ст. 622 обмежує сферу дії цього принципу, передбачаючи звільнення боржника від виконання зобов'язання в натурі, якщо це передбачено у договорі або законі, зокрема, у разі відмови кредитора від прийняття виконання, яке внаслідок прострочення втратило для нього інтерес (ст. 612 ЦК) [156, с. 119].

Разом із тим необхідно констатувати, що ані перехід до ринкової системи економіки, ані докорінна у порівнянні з радянським періодом зміна соціально-економічних умов суспільного розвитку не зумовили виключення примусового виконання обов'язку в натурі із закріпленої у ст. 16 ЦК України системи способів захисту цивільних прав, що не викликає подиву і є доречним з огляду на створення таким чином додаткових гарантій захисту прав кредиторів у цивільно-правових зобов'язаннях та їх відновлення у випадку порушення, зокрема, тоді, коли виконання обов'язку, що стосується предмета зобов'язання, є принципово важливим для кредитора. Йдеться, наприклад, про передання речі, визначеної індивідуальними ознаками, коли кредитор зацікавлений в отриманні за договором саме її, і відшкодування вартості цієї речі не здатне буде задовольнити в повному обсязі його законних інтересів. Як слушно з цього приводу зазначав Й. О. Покровський, вимога кредитора про передання йому в натурі придбаної речі, якщо вона знаходиться у боржника, чи передання йому зданої квартири, якщо вона ще ніким не зайнята, спирається на його зобов'язальне право, з огляду на яке боржник зобов'язаний до такого передання. До яких засобів звернеться право для примушування виконання – це питання не сутності зобов'язання, а

практичної доцільності. Теоретично найбільш вдалим засобом буде такий, який надасть кредитору саме те, що становить зміст зобов'язання, і там, де це можливо з технічної точки зору, для права немає жодних підстав відмовитися від виконання в натурі. Лише там, де це неможливо чи недоцільно, доводиться задовольнятися непрямими засобами [160, с. 239–241].

На нашу думку, забезпечення за допомогою державного примусу можливості реального виконання обов'язку, опосередковуваного цивільно-правовим зобов'язанням, є яскравим проявом декларування цінності останнього та відповідно важливості найбільш повного задоволення потреб суб'єктів цивільного права, що лежать в основі цього зобов'язання, становлять його мету та зумовили його виникнення.

На думку А. А. Павлова, присудження до виконання обов'язку в натурі є самостійним юрисдикційним способом захисту, що покликаний забезпечити відновлення майнового стану потерпілого (кредитора) в його натурально-матеріальному стані, і що володіє універсальною сферою застосування [161, с. 56]. І. В. Ільченко у свою чергу зазначає, що за конкретною цільовою спрямованістю примусове виконання обов'язку в натурі відноситься до числа відновлювальних способів захисту. Це обумовлене тим, що застосування цієї міри спрямоване безпосередньо на ліквідацію негативних наслідків порушення законних прав та інтересів суб'єктів цивільного права [162, с. 132]. Зазначене підштовхує до висновку про неабияку схожість примусового виконання обов'язку в натурі із відновленням становища, що існувало до порушення, щонайменше за двома позиціями: а) належність до групи відновлювальних способів захисту цивільних прав; б) цільова спрямованість на ліквідацію негативних наслідків, спричинених порушенням суб'єктивного права. З огляду на це необхідність чіткого розмежування порівнюваних у цьому підрозділі способів захисту набуває надважливого значення.

Першою із розмежувальних ознак відновлення становища, яке існувало до порушення, та примусового виконання обов'язку в натурі можна було б визначити сферу застосування цих способів захисту, адже, як зауважувалось

раніше, примусове виконання обов'язку в натурі дослідники традиційно відносять до групи зобов'язальних способів захисту, тобто тих, які застосовуються у разі порушення цивільних прав, що виникають із зобов'язальних правовідносин. При цьому щодо відновлення становища, яке існувало до порушення, немає таких застережень, тому воно може застосовуватися для захисту цивільних прав, є змістом не тільки зобов'язальних, а й речово-правових відносин.

Разом із тим, цікавою та слушною є думка А. Г. Карапєтова, який справедливо зауважує, що не можна обмежувати сферу застосування відповідного позову лише договірними зобов'язаннями, оскільки в законі немає обмежень на застосування цього способу захисту в інших цивільно-правових зобов'язаннях [163, с. 54]. Це підтверджується й матеріалам судової практики, прикладом чого є справа № 2-1618/08, що розглядалася Корольовським районним судом м. Житомира за позовом ОСОБА_1 до Комунального підприємства «Житомирське обласне міжміське бюро технічної інвентаризації» Житомирської обласної ради про примусове виконання обов'язку в натурі. Позивач звернувся до суду з позовом до КП «Житомирське обласне міжміське бюро технічної інвентаризації», де вказав, що він звертався до БТІ з вимогою про реєстрацію права власності на 70/100 частки в будівлі газонаповнювальної компресорної станції, що знаходиться за адресою: АДРЕСА_1, на підставі правовстановлюючих документів. Відповідач листом відмовив йому в реєстрації права власності, оскільки заявлене право вже зареєстроване.

Суд, вивчивши всі наявні у справі докази, прийшов до висновку про необхідність задоволення позову, зокрема, шляхом зобов'язання Комунальне підприємство «Житомирське обласне міжміське бюро технічної інвентаризації» Житомирської обласної ради зареєструвати за ОСОБА_1 право власності на 70/100 частки в будівлі газонаповнювальної компресорної станції [164].

На нашу думку, наведена справа є підтвердженням можливості застосування примусового виконання обов'язку в натурі для захисту прав та

інтересів, що виникають не лише з цивільних зобов'язань, а й з інших правових підстав, що у свою чергу спростовує категоричність поглядів дослідників та позиції Верховного Суду України, які вказують на виняткове використання цього способу захисту у сфері зобов'язальних правовідносин. Разом із тим все ж варто погодитися з О. О. Котом, який констатує, що переважну сферу застосування цього способу захисту становлять саме договірні зобов'язання [10, с. 324]. При цьому, на нашу думку, в основу цієї позиції слід ставити не наявність чи відсутність законодавчих застережень щодо можливості використання примусового виконання обов'язку в натурі в тій чи іншій сфері суспільних відносин, а власне практичний аспект, пов'язаний із доцільністю та ефективністю застосування цього способу у процесі захисту певної категорії цивільних прав, а також можливістю забезпечити носію порушеного права повного його відновлення.

У контексті цього слід вказати й на положення ст. 621 ЦК України, відповідно до яких у разі невиконання боржником для кредитора певної роботи чи ненадання йому послуги кредитор має право виконати цю роботу власними силами або доручити її виконання чи надання послуги третій особі і вимагати від боржника відшкодування збитків, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не випливає із суті зобов'язання. Аналіз цієї норми наштовхує на висновок про недопустимість застосування примусового виконання обов'язку в натурі для захисту прав, що випливають із зобов'язань із надання послуг та виконання робіт. З цього приводу В. Д. Андрійцьо зазначає, що хоча законодавство не виключає, а в деяких випадках прямо допускає застосування у цих відносинах примусового виконання обов'язку в натурі, однак воно можливе лише у випадках, якщо це прямо передбачено нормами матеріального права [165, с. 74].

Яскравим прикладом недоцільності застосування примусового виконання обов'язку в натурі в зобов'язаннях із виконання робіт є справа № 2-344/07, що розглядалася Бориспільським міськрайонним судом Київської області, за позовом ОСОБА_1 про відшкодування збитків заподіяних

невиконаннями зобов'язань за договором підряду та стягнення моральної шкоди. Позивач звернувся до суду з цим позовом з тих підстав, що 22.09.2006 року між ним та відповідачем ОСОБА_2 був укладений договір на виготовлення та встановлення металопластикових вікон. За вказаним договором відповідач взяв на себе зобов'язання впродовж шістнадцяти днів виконати замовлення по виготовленню вікон, а позивач сплатила відповідачу суму попередньої оплати (авансу) за виконану роботу в розмірі 9300 грн. Відповідач взятих на себе зобов'язань не виконав і отриманий аванс позивачу не повернув. З цих підстав позивач ОСОБА_1 просить суд стягнути з ОСОБА_2 на свою користь понесені збитки у вигляді: суми сплаченого та неповернутого авансу – 9300 грн., суму моральної шкоди – 5000 грн., яка полягала в душевних хвилюваннях з приводу невиконання відповідачем взятих зобов'язань та привласнення відповідачем коштів та судові витрати – 123 грн. А всього позивач просив суд стягнути з відповідача на свою користь – 14423 грн. збитків, понесених внаслідок невиконання зобов'язань. Суд, вивчивши матеріали справи, вирішив позов задовольнити і захистити порушені права позивача шляхом стягнення з ОСОБА_2 на користь ОСОБА_1 понесених матеріальних збитків, завданих невиконанням зобов'язання в сумі 9300 грн.; завданої моральної шкоди в розмірі 5000 грн. та понесених судових витрат в сумі 123 грн. [166].

В цілому погоджуючись із вищезазначеними позиціями, вважаємо, що застосування примусового виконання обов'язку в натурі є утрудненим у зобов'язаннях, які опосередковують правовідносини з виконання робіт чи надання послуг, оскільки, по-перше, можливість його застосування не передбачена спеціальними нормами ЦК України, які регулюють зобов'язальні відносини з надання послуг та виконання робіт, а, по-друге, застосування цього способу захисту у вказаних правовідносинах є об'єктивно недоцільним та не відповідає характеру порушених прав. Більше того, цілком слушною є позиція англійських судів, сформована на основі узагальнення практики вирішення спорів у категорії справ про застосування примусового виконання

обов’язку в натурі. Так, вони сформували досить великий перелік випадків, в яких виконання в натурі розглядається як неналежний спосіб захисту кредитора. Так, в позові буде відмовлено, якщо: а) виконання носить особистісний характер; б) процес виконання вимагає постійного контролю; в) умови договору не дозволяють однозначно встановити порядок виконання; г) виконання випливає з договору підряду; ґ) кредитор не здійснює зустрічного надання; д) виконання стало неможливим [167, с. 72–73].

З огляду на вказане стає очевидно, що примусовому виконанню обов’язку в натурі здебільшого властивий спеціальний, а не універсальний характер. На основі цього можемо виділити одну з розмежувальних ознак відновлення становища, яке існувало до порушення, та примусового виконання обов’язку в натурі, яка полягає у спеціальному характері останнього з огляду на переважне застосування примусового виконання обов’язку в натурі у сфері зобов’язальних правовідносин, за винятком сфери виконання робіт та надання послуг; відновлення ж становища, що існувало до порушення, застосовується для захисту прав, що опосередковуються не лише зобов’язальними, а й речово-правовими відносинами. З цього робимо висновок про швидше спеціальний, ніж універсальний характер примусового виконання обов’язку в натурі, адже практична доцільність його застосування обмежена здебільшого сферою зобов’язальних правовідносин.

Наступне, на що варто звернути увагу в процесі порівняльно-правової характеристики досліджуваних способів захисту цивільних прав, це підстави їх застосування. Якщо проаналізувати специфіку використання примусового виконання обов’язку в натурі, то очевидним є той факт, що воно доцільне та можливе у випадку невиконання чи неналежного виконання обов’язку, що випливає із зобов’язальних правовідносин. Інакше кажучи, основним підґрунтям для застосування цього способу захисту є порушення зобов’язання однією з його сторін, яке може виражатися у формі бездіяльності у випадку невчинення необхідних дій, що входять до змісту обов’язку боржника, або дій, які хоч і вчиняються на виконання обов’язку,

проте не призводять до бажаного для кредитора результату, обумовленого умовами зобов'язання, у чому знаходить свій прояв неналежне виконання. Вбачається, що з погляду характеру протиправних діянь, що є підставою до застосування відповідного способу захисту, примусове виконання обов'язку в натурі та відновлення становища, яке існувало до порушення, є схожими, адже, як зазначалося у попередньому підрозділі, підставою застосування останнього може бути як вчинення протиправних дій, так і протиправна бездіяльність. Водночас з огляду на спеціальний характер примусового виконання обов'язку в натурі підставою для його застосування є невиконання чи неналежне виконання обов'язку, опосередкованого саме цивільно-правовим зобов'язанням. У свою чергу підставою застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, є порушення суб'єктивного права його носія, що може існувати і поза межами зобов'язальних правовідносин, у чому й проявляється універсальність цього способу захисту.

З цієї відмінності випливає й інша, яка стосується специфіки суб'єктного складу правозахисних відносин, що виникають з приводу подання матеріально-правової вимоги про застосування того чи іншого способу захисту. З огляду на те, що зобов'язальним правовідносинам властива така ознака, як відносність, їх суб'єктний склад завжди чітко визначений. Саме тому суб'єктом звернення до суду з вимогою про примусове виконання обов'язку в натурі є завжди кредитор за цивільно-правовим зобов'язанням, тобто особа, праву якої кореспондує обов'язок боржника. У свою чергу суб'єктом подання вимоги про застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, може бути будь-який носій цивільного права, що зазнав порушень. Аналогічно особою, до якої звертається вимога про застосування цього способу захисту, також може бути будь-який суб'єкт, який вчинив діяння, що спричинило порушення цивільного права заявника.

Наступною і чи не найважливішою розмежувальною ознакою відновлення становища, яке існувало до порушення, і примусового виконання обов'язку в натурі є механізм відновлення порушених прав внаслідок їх

застосування. Як раніше зазначалось, обидва досліджувані способи захисту належать до групи відновлювальних способів, адже спрямовані на ліквідацію негативних наслідків порушення цивільного права. Тому видається, що їх застосування дозволяє досягнути одного і того ж результату: зобов'язати порушника вчинити дії з відновлення майнового стану носія порушеного права. Крім того, як слушно зазначається в юридичній літературі, схожість обох способів проявляється в характері дій, які необхідно здійснити для досягнення мети. Йдеться саме про вчинення активних дій зобов'язаною особою. Примусити утриматися від вчинення дій за допомогою примусового виконання обов'язку в натурі неможливо, оскільки вчинення до моменту виникнення спору боржником заборонених дій позбавить будь-якого сенсу в його використанні [37, с. 128]. З цього робимо висновок, що безпосередня реалізація порівнюваних способів захисту супроводжується зобов'язанням порушника до вчинення активних дій із відновлення цивільного права.

Проте, якщо більш детально проаналізувати ці способи захисту, то вбачається низка принципових відмінностей, зумовлених специфікою їх правової природи. По-перше, на відміну від відновлення становища, яке існувало до порушення, що спрямоване на поновлення як юридичного, так і фактичного станів правовідносин у комплексі, примусове виконання обов'язку в натурі має своєю метою відновлення лише майнового становища кредитора, яке зазнало негативних змін внаслідок порушення його прав.

По-друге, як зазначається в літературі, праву кредитора вимагати виконання обов'язку в натурі притаманні такі три ознаки: 1) це невід'ємна властивість зобов'язального матеріального права кредитора; 2) це право виникло безпосередньо з договору при його укладенні і не залежить від факту порушення боржником свого обов'язку або інших передумов; 3) змістом цієї вимоги є саме отримання кредитором обіцяного за договором [167, с. 56–57]. На нашу думку, саме остання ознака має особливо важливе значення у процесі розмежування відновлення становища, яке існувало до порушення, і примусового виконання обов'язку в натурі. Вона полягає в тому,

що наслідком застосування останнього є спонукання боржника до здійснення конкретних, чітких, обумовлених предметом зобов'язання дій, що складають зміст його обов'язку. Наприклад, якщо продавець за договором купівлі-продажу не передав покупцеві річ, визначену індивідуальними ознаками, він може бути примушений судом виконати свій основний обов'язок щодо передачі саме цієї, а не іншої схожої речі. Тобто при застосуванні примусового виконання обов'язку в натурі відсутня альтернативність дій, які б призвели до відновлення порушеного права його носія. З цього випливає, що ключовим у механізмі відновлення суб'єктивного права при застосуванні примусового виконання обов'язку в натурі є виконання боржником конкретного, чітко визначеного зобов'язальним правовідношенням невиконаного раніше обов'язку. Натомість при відновленні становища, яке існувало до порушення, першочергове значення має саме усунення негативних наслідків порушення, а не вчинення певної дії, при чому таке усунення може бути здійснене різними способами. У цьому й знаходить свій прояв, на наш погляд, принципова відмінність між досліджуваними способами захисту.

Ще одним критерієм розмежування відновлення становища, що існувало до порушення, та примусового виконання обов'язку в натурі, є форма захисту, в межах якої застосовуються вказані способи захисту. Як неодноразово наголошувалося, відновлення становища, яке існувало до порушення, може використовуватись як в юрисдикційній формі шляхом звернення до компетентних державних органів, так і в позасудовому порядку, наприклад, за допомогою звернення до порушника з вимогою добровільно ліквідувати негативні наслідки порушення цивільного права і, таким чином, відновити попереднє становище носія суб'єктивного права. У випадку невиконання такої вимоги наступним етапом захисту порушеного права буде подання до суду позову з відповідною матеріально-правовою вимогою.

Що стосується примусового виконання обов'язку в натурі, то в юридичній літературі неодноразово наголошується, що цей спосіб захисту

належить до групи юрисдикційних (процесуальних) способів захисту цивільних прав, реалізація яких відбувається обов'язково за участю державних органів примусу [84, с. 11]. О. О. Кот також вказує, що примусове виконання обов'язку в натурі застосовується через прийняття судового рішення про зобов'язання відповідача вчинити певні дії. Особливістю цього способу захисту є те, що під час виконання такого судового рішення держава не в праві застосовувати фізичний примус (насильство) над боржником для забезпечення виконання ним свого обов'язку, проте може стимулювати виконання за допомогою застосування штрафних грошових стягнень до боржника та, за наявності передбачених законом умов, переслідувати боржника в межах кримінально-правових відносин за невиконання судового рішення [10, с. 328]. З цього приводу висловив свою позицію і Вищий господарський суд України у справі № 14/75-10, який також вказав, що спосіб захисту, передбачений п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України у судовій практиці реалізується через позов про присудження, рішення за яким можуть виконуватися у примусовому порядку [168].

Вказані позиції не викликають жодних сумнівів та заперечень, адже сама назва способу захисту «примусове виконання обов'язку в натурі» свідчить про необхідність застосування примусу для відновлення порушеного права шляхом спонукання правопорушника відповідними правовими засобами виконати взятий на себе обов'язок, обумовлений предметом зобов'язання. Цілком зрозуміло, що носій порушеного суб'єктивного права обмежений у застосуванні до порушника методів примусу, у тому числі фізичного, адже підґрунтям для реалізації способів захисту, визначених у ст. 16 ЦК України, є наділення суб'єкта необхідним обсягом повноважень для застосування методів державного примусу, які при цьому повинні мати правовий характер, в чому і знаходить свій прояв компетенція судових органів, що полягає у застосуванні до учасників спірних відносин різнорідного юридичного впливу. Саме тому примусове виконання обов'язку в натурі може бути реалізованим виключно у юрисдикційній формі.

Підсумовуючи вищевказане, є усі підстави стверджувати, що відновлення становища, яке існувало до порушення, та примусове виконання обов'язку в натурі хоча й характеризуються самостійністю в системі способів захисту цивільних прав, проте є доволі схожими за своєю правовою природою.

До основних спільних рис цих способів захисту слід віднести наступні:

1) належність до групи відновлювальних способів захисту цивільних прав;

2) цільова спрямованість на ліквідацію негативних наслідків, спричинених порушенням суб'єктивного права;

3) правопорушення, що призводять до необхідності застосування цих способів захисту, можуть проявлятися у формі як активних протиправних дій, так і протиправної бездіяльності;

4) безпосередня реалізація обох способів захисту супроводжується зобов'язанням порушника до вчинення активних дій із відновлення цивільного права.

Разом із тим як відновлення становища, яке існувало до порушення, так і примусове виконання обов'язку в натурі характеризуються низкою властивих тільки їм особливостей, що зумовлені специфікою їх правової природи та призначення у системі захисту цивільних прав.

До розмежувальних ознак цих способів захисту слід віднести наступні:

1) різні сфери застосування: примусове виконання обов'язку в натурі є спеціальним способом захисту цивільних прав з огляду на обмеженість доцільності його застосування сферою зобов'язальних правовідносин; відновлення ж становища, що існувало до порушення, є універсальним способом захисту та застосовується для захисту прав, що опосередковуються не лише зобов'язальними, а й речово-правовими відносинами;

2) різні правові підстави застосування: підставою для застосування примусового виконання обов'язку в натурі є невиконання чи неналежне виконання обов'язку, опосередкованого цивільно-правовим зобов'язанням. У свою чергу підставою застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, є порушення суб'єктивного права його носія, що може існувати і

поза межами зобов'язальних правовідносин;

3) різна специфіка суб'єктного складу правоохоронних відносин, що виникають на підставі застосування цих способів захисту: з огляду на відносний характер зобов'язальних правовідносин суб'єктний склад правовідносин щодо застосування примусового виконання обов'язку в натурі є завжди чітко визначений; при цьому суб'єктом звернення до суду з такою вимогою є кредитор за цивільно-правовим зобов'язанням. У свою чергу суб'єктом подання вимоги про застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, може бути будь-який носій цивільного права, що зазнав порушень. Аналогічно особою, до якої звертається вимога про застосування цього способу захисту, також може бути будь-який суб'єкт, який вчинив діяння, що спричинило порушення цивільного права заявника;

4) застосування у різних формах захисту: примусове виконання обов'язку в натурі слід застосовувати виключно в юрисдикційній формі; натомість відновлення становища, яке існувало до порушення, може бути реалізоване як в юрисдикційній формі шляхом звернення до компетентних державних органів, так і в позасудовому порядку;

5) різні механізми відновлення прав у процесі застосування способів захисту: ключовим при реалізації примусового виконання обов'язку в натурі є виконання боржником конкретного, чітко визначеного зобов'язальним правовідношенням невиконаного раніше обов'язку; натомість при відновленні становища, яке існувало до порушення, першочергове значення має саме усунення негативних наслідків порушення, а не вчинення певної дії, при чому таке усунення може бути здійснене різними способами.

2.4 Відновлення становища, яке існувало до порушення, і витребування майна з чужого незаконного володіння

Наступним і завершальним етапом дослідження у межах цього розділу є порівняльно-правовий аналіз відновлення становища, яке існувало до

порушення, і такого спеціального способу захисту цивільних прав, як витребування майна з чужого незаконного володіння. Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених дослідженню правової природи віндикації, на сьогодні у вітчизняній цивілістиці ще не склалося єдиного підходу до співвідношення цих способів захисту, з огляду на що очевидною є необхідність аналізу цього питання більш детально та вироблення власного бачення щодо доцільності чи недоцільності їх розмежування.

Як і відновлення становища, що існувало до порушення, віндикація розпочала свою історію ще з часів Древнього Риму, де була одним із головних позовів для захисту права власності. Її назва пішла від латинського «vim dicere» − «оголошую про застосування сили» (тобто витребую річ примусово) [169, с. 146]. Як і за часів римського права, так і сьогодні віндикація полягає у тому, що власник речі міг пред'явити вимогу (позов) про витребування речі з чужого незаконного володіння. Тобто сутність такого позову полягає у тому, що не володіючий власник ставить вимогу про повернення майна до володіючого не власника [170]. Римляни, застосовуючи віндикацію, не визнавали будь-яких обмежень для цього, тобто віндикація мала абсолютний характер. Власник міг віндикувати свою річ у будь-кого, у кого її знайде, хоч би вона перейшла через десятки рук на формально законних підставах. Проте, як вказувалося в юридичній літературі: «...ніякий юридичний стан не міг допустити безумовного, неухильного застосування цих правил» [171, с. 137]. У праві Юстиніана віндикаційний позов допускався не за ознакою володіння річчю, а як особистий, проти так званих фіктивних власників. Основною метою позову було повернення речі (restitutio) в належному стані, з усіма плодами і приростами (rem cum omni causa), з обов'язком відшкодування шкоди від загибелі чи пошкодження, а також надання забезпечення на випадок можливого збитку (cautio). Однак при поверненні речі позивачеві суддя зобов'язував останнього відшкодувати сумлінному відповідачу витрати, понесені ним на річ. Разом із тим, відповідач при віндикації міг бути присуджений до сплати позивачу певної грошової суми, а

не до видачі самої речі. Таким чином, створювалася конструкція процесуального продажу об'єкта віндикації позивачем відповідачу, щоб виправдати збереження останнім об'єкта спору за собою [172, с. 58].

Як свідчать джерела, віндикація була не просто тісно пов'язаною з реституцією (restitution in integrum), яка у свою чергу вважається історичним прототипом відновлення становища, що існувало до порушення, а й фактично слугувала інструментом, правовим засобом реалізації останньої. Так, Д. В. Лоренц зазначає, що реституція у римському праві полягала в анулюванні правових наслідків правочинів, виходячи з уявлень про справедливість. Для повернення ж майна, переданого за недійсним правочином, застосовувався віндикаційний і кондикційний позови [173, с. 112]. У свою чергу К. І. Скловський вказує, що підставою застосування restitutio in integrum була перш за все допомога неповнолітнім, які завдавали собі збитки через брак життєвого досвіду, бо, як казав Гай, «претор приходив на допомогу особам молодше двадцяти п'яти років, щоб вони не терпіли збитки через помилки». Оскільки у деяких може виникнути помилкове враження, що вимога про реституцію в римському праві безпосередньо було вимогою про повернення речі, слід зазначити, що, хоча мета реституції полягає у відновленні того стану речей, який існував до того часу, коли особа зазнала шкоди, безпосередньо речі відшукувались після того, як реституційна вимога була задоволена відповідними цивільними позовами (віндикаційним, кондикційним) [174, с. 117].

Отже, із зазначеного можна дійти висновку, що як і реституція, віндикація є інститутом класичного римського права, проте, на відміну від реституції, зміст та призначення віндикації у системі захисту цивільних прав з моменту свого зародження і до сьогодні в загальному не змінилися – вона є матеріально-правовою вимогою законного власника про витребування майна з чужого незаконного володіння. Проте, очевидно, з огляду на те, що у період розквіту римського права віндикаційний позов здебільшого застосовувався для досягнення цілей реституції, будучи фактично юридичним інструментом

останньої, сучасні підходи до співвідношення віндикації та відновлення становища, яке існувало до порушення, характеризуються максимальним зближенням цих понять та відповідно розмиванням меж їх розуміння і практичного застосування.

Загальні правила використання віндикації у процесі захисту цивільних прав визначаються ст. 387–390 ЦК України. Так, згідно ст. 387 ЦК України власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним. Ст. 389 ЦК України закріплює правило, згідно з яким, якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача лише у разі, якщо майно: 1) було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння; 2) було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння; 3) вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом. Частина друга цієї статті забороняє витребовувати майно в порядку віндикації у випадку, якщо воно було продане у порядку, встановленому для виконання судових рішень. У свою чергу частина третя встановлює беззастережну можливість власника застосувати цей спосіб захисту, якщо майно було набуте безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати.

Провівши аналіз вищевказаних законодавчих положень, Я. М. Романюк та Л. О. Майстренко роблять висновок, що віндикація – це передбачений законом основний речово-правовий спосіб захисту цивільних прав та інтересів власника майна чи особи, що має речове право на майно (титульного володільця), який полягає у відновленні становища, що існувало до порушення, шляхом повернення об’єкта права власності у володіння власника (титульного володільця) з метою відновлення права використання власником усього комплексу його правомочностей [113, с. 29]. Отже, на думку дослідників, віндикація є окремим способом захисту права власності, змістом якого є інший спосіб захисту – відновлення становища, яке існувало

до порушення, а метою – безпосереднє відновлення можливості реалізації правомочностей, що входять до поняття «право власності». З огляду на вказане можемо узагальнити, що віндикація сприймається зазначеними авторами як практичний прояв, окремий різновид відновлення становища, яке існувало до порушення.

Практично аналогічною є позиція І. А. Назімова, на переконання якого реалізація віндикації веде до відновлення становища потерпілого, яке існувало до порушення його права. При цьому метою витребування майна з чужого незаконного володіння виступає відновлення порушеного права [175]. М. Лещинська-Вьонцек як і Р. В. Панькевич також дотримуються позиції про розуміння віндикації як окремого способу захисту права, а саме відновлення його становища, яке існувало до порушення, проте жодним чином не аргументують її [170, с. 49; 51, с. 62]. У свою чергу Є. В. Бернада у своїй науковій праці досліджує особливості застосування віндикації як окремого способу захисту, спрямованого на відновлення становища, яке існувало до порушення, тим самим надаючи останньому значення загальної мети захисту цивільних прав [26, с. 149].

Також у правовій літературі знаходимо тезу й В. С. Бєлих, який, розмежовуючи спосіб захисту і процесуальну форму, вказує, що способом захисту є відновлення становище, яке існувало до порушення (віндикація), а процесуальною формою його застосування є віндикаційний позов [176, с. 156]. Тобто фактично дослідник ототожнює ці два способи захисту цивільних прав, ставлячи між ними знак рівності.

Щодо позиції судових органів з приводу співвідношення досліджуваних способів захисту необхідно зауважити, що вона також є не досить чіткою та однозначною. Так, Верховним Судом України у Листі від 01.04.2014 р. «Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України» зазначено, що можна погодитись із позицією, що відновленням становища, яке існувало до порушення, є також визнання недійсними свідоцтв про право власності, державного акта про право власності на земельну ділянку. У зв’язку із цим

виникало питання про способи захисту права власності щодо майна, яке підлягає державній реєстрації, у разі його оплатного відчуження особою, яка не мала на це права. Правильною, на думку Верховного Суду України, була позиція тих судів, які вважали, що до державної реєстрації договору він є неукладеним (ст. 640 ЦК), тому власник може захистити порушене право із застосуванням способу захисту, передбаченого п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК, зокрема, у випадках, зазначених у ст. 388 ЦК, за позовом про витребування майна із чужого незаконного володіння [21].

Проаналізувавши вищевказане, доходимо до висновку, що позиція Верховного Суду України в цілому відповідає усталеному доктринальному підходу до співвідношення понять «відновлення становища, яке існувало до порушення» та «віндикація» як загального та спеціального. Якщо виходити з того, що відновлення становища, яке існувало до порушення, є універсальним способом захисту, а, на думку вищої судової інстанції, віндикаційний позов є процесуальним засобом реалізації матеріально-правової вимоги про відновлення становища, яке існувало до порушення, то вбачається, що витребування майна з чужого незаконного володіння, передбачене ст. 387–390 ЦК України, є спеціальним випадком застосування відновлення становища, яке існувало до порушення.

Проте знаходимо й інші позиції з приводу співвідношення досліджуваних понять. Так, Ю. А. Зайцев, розмежовуючи інститути віндикації та реституції, зауважує, що не слід їх ототожнювати, оскільки мета віндикації – повернути майно власникові або законному володільцеві, а мета реституції за нікчемним або оспорюваним правочином – відновити положення, що існувало до вчинення недійсного правочину [169, с. 155]. Не вдаючись до аналізу позиції автора з приводу мети реституції, оскільки в одному з попередніх підрозділів нами обґрунтовано самостійність реституції та відновлення становища, яке існувало до порушення, у системі способів захисту цивільних прав, загалом відзначимо, що висловлена дослідником думка викликає неабиякий інтерес, адже фактично вказує на необхідність

розмежування витребування майна з чужого незаконного володіння та відновлення становища, яке існувало до порушення.

Схожої позиції дотримується й О. А. Кузнєцова, яка наголошує, що відновлення становища, яке існувало до порушення права, слід розуміти як самостійний, конкретний спосіб захисту цивільних прав, що не збігається ні з віндикацією, ні з іншими способами захисту цивільних прав, ні з цілями захисту права. Інше тлумачення неодмінно призводить до знецінення зазначеного способу захисту [177, с. 40]. Крім того, на переконання дослідниці, висновок про те, що віндикація є «наслідком» із відновлення становища, яке існувало до порушення права, означає лише те, що витребування власником свого майна з чужого незаконного володіння переслідує його в якості загальних цілей захисту [177, с. 38].

З огляду на дискусійний характер питання про необхідність чи недоцільність розмежування досліджуваних способів захисту, на нашу думку, об'єктивною є потреба у проведенні порівняльно-правового аналізу їх специфічних ознак, що у свою чергу дозволить окреслити спеціальні межі застосування відновлення становища, що існувало до порушення, та віндикації та зрештою встановити їх істинне співвідношення.

Перш за все зазначимо, що важливим у процесі здійснення порівняльно-правової характеристики досліджуваних понять є встановлення їх місця у системі класифікацій цивільно-правових способів захисту прав та інтересів. Як уже вказувалось, одним із найбільш поширених у науці є поділ способів захисту за критерієм цільової спрямованості на превентивні, припинювальні, відновлювальні та компенсаційні. Якщо віднесення відновлення становища, яке існувало до порушення, до відновлювальних способів захисту не викликає жодних сумнівів та заперечень, то відповідь на питання щодо місця віндикації є не настільки очевидним. Йдеться про те, що, з однієї сторони, витребування майна з чужого незаконного володіння полягає у припиненні порушення права власності, з огляду на що може бути віднесене до припинювальних способів захисту цивільних прав. Проте, з

іншої сторони, шляхом застосування віндикації особа може відновити свою законну правомочність щодо володіння майном, що може свідчити про належність цього способу захисту до групи відновлювальних.

Цієї позиції дотримується З. В. Ромовська, яка зазначає, що віндикація – це примусове відновлення права володіння річчю. Стосовно рухомої речі вона полягає у її вилученні, тобто у відібранні від незаконного володільця. Стосовно нерухомої речі віндикація полягає у виселенні набувача з будинку (квартири), у відновленні доступу до іншої будівлі, споруди, до земельної ділянки [178, с. 6]. І. Е. Берестова, В. І. Бобрик також наголошують на відновлювальному характері віндикації, зазначаючи, що віндикаційний позов – це позов неволодіючого власника до незаконно володіючого невласника з метою відновлення порушеного володіння річчю шляхом вилучення її з натури [179, с. 38]. Ми також підтримуємо позицію про відновлювальний характер віндикації з огляду на те, що основною підставою застосування цього способу захисту є втрата власником майна можливості реалізувати правомочність із володіння, що входить до структури права власності. Тому основною метою, яку переслідує носій порушеного суб'єктивного права при поданні віндикаційного позову, є відновлення перебування майна у своєму володінні. Отже, віндикація, як і відновлення становища, яке існувало до порушення, належать до групи відновлювальних способів захисту, що вказує на їхню спорідненість.

Крім того, важливо зауважити й на ще одному аспекті, який може свідчити на користь спорідненості цих способів захисту, а саме на специфіці відновлення порушеного права, який при застосуванні як відновлення становища, що існувало до порушення, так і при витребуванні майна з чужого незаконного володіння носить ретроспективний характер. Як з цього приводу зазначається в юридичній літературі, ретроспективний захист має на меті відновити становище позивача як носія суб'єктивного майнового права, яке було порушено, шляхом надання йому грошового еквівалента або зобов'язання відповідача до такої поведінки, яка в прямій формі відновить статус-кво [180,

с. 116]. Ретроспективність як характерна ознака віндикації знаходить свій прояв у поверненні власникові майна, яке вибуло з його законного володіння, тобто у відновленні можливості повною мірою реалізувати ті правомочності з права власності, які існували до порушення останнього. Із вказаного можна виокремити ще одну спільну рису досліджуваних способів захисту – ретроспективний характер відновлення порушеного права.

Разом із тим варто звернути увагу й на обставини, що вказують на принципові відмінності між відновленням становища, яке існувало до порушення, і витребуванням майна з чужого незаконного володіння. Так, як слушно вказує О. О. Кот, в сучасній доктрині приватного права усталеним можна визнати підхід, відповідно до якого цивільно-правові способи захисту права власності поділяються на речові та зобов'язальні. Якщо перші спрямовані на захист суб'єктивного права власності як абсолютного цивільного права суб'єктів, що на момент порушення права не перебувають у договірних чи інших зобов'язальних відносинах з порушником, то другі мають на меті захист інтересів власника як учасника зобов'язальних відносин. Цей підхід був сприйнятий і судовою практикою. Зокрема, під час розгляду однієї зі справ Верховний Суд України відзначив, що одна з умов застосування віндикаційного позову – відсутність між позивачем і відповідачем договірних відносин, оскільки в такому разі здійснюється захист порушеного права власності за допомогою зобов'язально-правових способів [10, с. 307]. З цього робимо висновок, що витребування майна з чужого незаконного володіння належить винятково до речово-правових способів захисту, адже наявність між сторонами спору зобов'язального зв'язку унеможливлює використання віндикації та вказує на необхідність захисту порушених прав іншими способами, зокрема, шляхом визнання правочину недійсним і застосування реституції. На відміну від віндикації, відновлення становища, яке існувало до порушення, може належати як до речово-правових, так і зобов'язальних способів захисту цивільних прав, в чому і прослідковується перша відмінність між цими поняттями.

Наступним моментом, на який слід звернути увагу при здійсненні порівняльно-правового аналізу досліджуваних способів захисту цивільних прав, є класифікація цивільно-правових способів захисту на підставі критерію нормативного закріплення на загальні та спеціальні. Як зазначається з цього приводу в юридичній літературі, на відміну від норм ст. 16 ЦК, положення глави 29 ЦК України є спеціальними. У них закріплено основні способи захисту права власності, що можуть застосовуватися власником майна, зокрема з метою повернення майна в натурі (наприклад, віндикація) [170, с. 51]. Отже, варто акцентувати увагу на спеціальному характері витребування майна з чужого незаконного володіння, яке слід застосовувати тільки для захисту порушення права власності. На відміну від цього, відновлення становища, яке існувало до порушення, носить універсальний характер і теоретично може бути використане у процесі захисту порушених прав, що виникають із різних видів цивільних правовідносин.

Наголосимо також і на обов'язковості дотримання юрисдикційної форми захисту у процесі подання віндикаційної вимоги з огляду на те, що, як слушно зазначається в літературі, тільки в судовому порядку за наявності достатніх законодавчих підстав та доказів можна довести, що право власності порушено, і витребувати майно з чужого незаконного володіння [181, с. 96].

Крім того, чимало науковців наголошують на наявності певних передумов, що уможливлюють звернення особи до суду з віндикаційним позовом. Серед них виокремлюються наступні: 1) предметом віндикації можуть бути лише індивідуально визначені речі; 2) така вимога може бути пред'явлена щодо речі, власником якої є особа, яка пред'являє таку вимогу, і ця річ перебуває у чужому незаконному володінні; 3) власник може вимагати повернення свого майна за цим позовом лише у тому разі, якщо інша особа володіє його майном незаконно [170, с. 51].

Можливість витребування майна за допомогою віндикаційного позову залежить від добросовісності чи недобросовісності набувача речі (на момент пред'явлення позову – її володільця). Щодо недобросовісного набувача, то тут

закон є категоричним – така особа зобов'язана негайно повернути майно особі, яка має на нього право власності або інше право відповідно до договору або закону, або яка є добросовісним володільцем цього майна. У разі невиконання недобросовісним володільцем цього обов'язку заінтересована особа має право пред'явити позов про витребування цього майна (ст. 400 ЦК). На відміну від однозначної позиції у випадку із недобросовісним набувачем, у разі добросовісності набувача (ним визнається особа, яка не знала і не могла знати про те, що відчужувач майна не має права здійснювати відповідні дії з передачі такого майна) законодавець розмежував можливість витребування майна від такої особи залежно від «платності набуття». Так, якщо майно було набуто безвідплатно від особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати його від добросовісного набувача у всіх випадках (ч. 3 ст. 388 ЦК). Якщо ж майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати, власник має право витребувати це майно від набувача лише у випадках, визначених нормою ст. 388 ЦК України [182, с. 22].

Усе вищевказане, по-перше, вказує на наявність цілої низки передумов для звернення до суду з матеріально-правовою вимогою про витребування майна з чужого незаконного володіння, що зумовлено особливим правовим режимом права власності та порядком його реалізації, а по-друге, свідчить про специфічний суб'єктний склад правовідносин, що виникають внаслідок порушення права власності. Як з цього приводу зазначається в юридичній літературі, право вимоги належить виключно тій особі, яка має речове право на майно (власнику майна чи титульному володільцю) [113, с. 29]. Свої особливості має також характеристика суб'єкта, до якого заявлена вимога, що випливає безпосередньо з норми ст. 388 ЦК України. Ця особливість проявляється в тому, що у відносинах віндикації закон допускає певне обмеження права власника майна на його витребування, кореспондуючи це право додатковому захисту прав деяких набувачів майна шляхом нормативного закріплення таких понять, як добросовісність/недобросовісність незаконного

набуття майна [113, с. 30].

Із вказаного робимо висновок про ще одні принципові відмінності відновлення становища, яке існувало до порушення, та витребування майна з чужого незаконного володіння, які зумовлені речово-правовим характером останнього. На відміну від відновлення становища, яке існувало до порушення, основними передумовами застосування якого є порушення суб'єктивного цивільного права та наявність спричинених таким порушенням негативних наслідків, звернення з віндикаційним позовом вимагає дотримання цілої низки умов, серед яких варто виділити наступні: а) предметом позову повинна бути індивідуально визначена річ; б) позивачем може бути тільки власник майна або титульний володілець, який повинен підтвердити наявність у нього речового права на спірне майно; в) можливість звернення вимоги про витребування майна з чужого незаконного володіння обумовлене добросовісністю чи недобросовісністю особи, яка на момент подання позову володіє цим майном.

При цьому хотілося б зауважити, що усі вказані вище відмінності ще не здатні повною мірою обґрунтувати необхідність розмежування досліджуваних способів захисту та заперечити доцільність сприйняття відновлення становища, яке існувало до порушення, та віндикації як загального і спеціального. Саме тому слід звернути увагу на ще один важливий аспект, який сприятиме формуванню остаточної позиції з цього приводу. Йдеться про правові наслідки застосування цих способів захисту цивільних прав, які безпосередньо проявляються у механізмі відновлення порушених прав.

Як вказувалось вище, і відновлення становища, яке існувало до порушення, і примусове виконання обов'язку в натурі належать до відновлювальних способів захисту, адже вони спрямовані на відновлення порушеного суб'єктивного права шляхом зобов'язання порушника вчинити активні дії з повернення носію права можливості безперешкодно реалізувати правомочності, що входять до його змісту. Проте специфікою застосування віндикації є те, що як і при реституції, відновленню підлягає тільки майновий

стан потерпілого, що проявляється у поверненні йому можливості фізично володіти майном, яке незаконно вибуло з-під його відання. Проте зазначимо, що саме цим і обмежується відновлювальна функція віндикації, адже до вчинення жодних інших дій у межах її застосування порушника зобов'язати неможливо. На противагу цьому відновлення становища, яке існувало до порушення, може мати своїм наслідком зобов'язання щодо вчинення будь-яких дій правового характеру, здатних ліквідувати негативний ефект від порушення суб'єктивного права і повернути його носію як фактичний, так і юридичний стани правовідносин, що існували до порушення, таким чином, ніби такого порушення не відбувалось взагалі. Інакше кажучи, спектр негативних наслідків, спричинених порушенням права, які можуть бути усунені шляхом застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, ширший, ніж при віндикації, що свідчить про доцільність їх розмежування.

Підтвердження цього знаходимо в матеріалах судової практики, зокрема, у справі № 211/659/16-ц за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_4, ОСОБА_3, треті особи приватний нотаріус ОСОБА_6, сектор патрульної поліції Криворізького відділу поліції Головного управління Національної поліції у Дніпропетровській області, про витребування майна з чужого незаконного володіння та відновлення становища, яке існувало до порушення, що розглядалась Довгинцівським районним судом м. Кривий Ріг Дніпропетровської області. Не вдаючись до детального аналізу судової справи, зосередимо увагу на рішенні, прийнятому за результатами її розгляду. Так, суд вирішив позовні вимоги задовольнити у повному обсязі, зокрема, визнати довіреність від 25.09.2014 року, посвідчену Приватним нотаріусом Одеського міського нотаріального округу ОСОБА_6, виданої ОСОБА_1 на ім'я ОСОБА_3, недійсною; витребувати від ОСОБА_4 як у добросовісного набувача автомобіль TOYOTA CAMRY, 2008 року випуску, номер кузова JTNBK40K403036229, номер двигуна НОМЕР_1, чорного кольору та повернути його у власність ОСОБА_1; відновити становище, яке існувало до порушення, та визнати за ОСОБА_1 право власності на транспортний засіб,

автомобіль TOYOTA CAMRY, 2008 року випуску, номер кузова JTNBK40K403036229, номер двигуна НОМЕР_1, чорного кольору [183].

Ще однією показовою у контексті розмежування досліджуваних способів захисту є справа № 2-566\11 за позовом приватного акціонерного товариства «Бізнес-Центр «ОСОБА_2» до ОСОБА_3 Мохамада про витребування майна з чужого незаконного володіння та відновлення становища, що існувало до порушення, яка перебувала на розгляді Фрунзенського районного суду м. Харкова. Позивач звернулася до суду з позовом до відповідача, яким просила суд витребувати частину нежитлового приміщення загальною площею 79,8 кв. м., яка належала на праві власності ПАТ «Бізнес - Центр «Лідер Клас», із чужого незаконного володіння відповідача; відновити становище, яке існувало до порушення, шляхом знесення за рахунок відповідача стіни довжиною 56 м. та стіни довжиною 23,46 м, які знаходяться на території нежитлового приміщення № 101 та розділяють нежитлове приміщення № 101 д та нежитлове приміщення № 101, що розташовані за адресою у м. Харкові, по вул. Киргизькій, 19. За результатами розгляду справи суд вирішив задовольнити позов за всіма вимогами заявника [184].

Аналіз вищенаведених судових справ підштовхує до наступних важливих висновків: а) у процесі захисту цивільних прав відновлення становища, яке існувало до порушення, і витребування майна з чужого незаконного володіння можуть застосовуватися одночасно і комплексно, переслідуючи єдину мету – відновлення порушених прав їх носія, однак механізм впливу на процес їх відновлення у кожного зі способів захисту є специфічним і передбачає зобов’язання порушника до вчинення різних за своїм змістом дій; б) при віндикації ця дія завжди полягає у витребуванні майна від незаконного володільця на противагу відновленню становища, що існувало до порушення, застосування якого не обмежує носія порушеного суб’єктивного права у формулюванні змісту матеріально-правових вимог (це можуть бути вимоги про зобов’язання порушника до вчинення як фактичних,

так і юридичних дій), проте необхідною є їх максимальна конкретизація.

З урахуванням усього вищевказаного можемо підсумувати, що відновлення становища, яке існувало до порушення, та витребування майна з чужого незаконного володіння є, на перший погляд, доволі схожими способами захисту цивільних прав, що наділені низкою спільних рис: а) належністю до групи відновлювальних способів захисту; б) їх практична реалізація спонукає порушника до відповідної активної правової поведінки; в) механізм відновлення порушених цивільних прав обох способів захисту носить ретроспективний характер, що проявляється в усуненні шляхом їх застосування негативних наслідків правопорушення.

Разом із тим необхідно виділити й принципові відмінності віндикації від відновлення становища, яке існувало до порушення, серед яких: а) специфічний предмет віндикаційного позову, яким є річ, визначена індивідуальними ознаками; б) належність віндикації виключно до речово-правових способів захисту цивільних прав; в) специфічний суб'єктний склад правозахисних відносин, опосередковуваних застосуванням витребування майна з чужого незаконного володіння: позивачем може бути тільки власник майна або титульний володілець, який повинен підтвердити наявність у нього речового права на спірне майно, а сама можливість звернення до суду з вимогою про витребування майна з чужого незаконного володіння обумовлена добросовісністю чи недобросовісністю особи, яка на момент подання позову володіє цим майном; г) віндикація може бути застосована тільки в рамках юрисдикційної форми захисту цивільних прав; ґ) при віндикації відновленню підлягає тільки майновий стан потерпілого, що проявляється у поверненні йому можливості фізично володіти майном, яке незаконно вибуло з-під його відання. На противагу цьому відновлення становища, яке існувало до порушення, може мати своїм наслідком зобов'язання щодо вчинення будь-яких дій правового характеру, здатних ліквідувати негативний ефект від порушення суб'єктивного права і повернути його носію як фактичний, так і юридичний стани правовідносин, що існували до порушення.

З урахуванням вищевказаного, на нашу думку, є усі підстави стверджувати про самостійний характер досліджуваних способів захисту та об’єктивну необхідність їх розмежування.

Висновки до другого розділу

1. Встановлено, що в ході історичного розвитку цивільного законодавства, з огляду на необхідність адаптації правових явищ та інститутів до нових умов розвитку суспільства restitutio in integrum трансформувався у дві самостійні незалежні категорії – реституцію та відновлення становища, яке існувало до порушення, які при цьому не втратили свого основного призначення – захисту цивільних прав.

2. Зроблено припущення, що спільне джерело походження цих інститутів є ключовим фактором, що зумовлює їхню схожу правову природу та специфічні наслідки застосування, які мають своєю основою механізм реверсивного повернення особи у попередній стан, що існував до порушення їх прав чи інтересів. Разом із тим з огляду на наділення відновлення становища, яке існувало до порушення, статусом самостійного способу захисту цивільних прав, а реституції – лише правовим наслідком недійсного правочину, зроблено висновок про більш широке застосування першого у процесі захисту цивільних прав.

3. Аналіз наукових праць свідчить про розмивання меж між відновленням становища, яке існувало до порушення, як самостійним способом захисту цивільних прав і реституцією як наслідками застосування визнання правочину недійсним, що не сприяє формуванню однозначної адекватної позиції щодо співвідношення цих понять.

4. Виділено наступні підходи до співвідношення відновлення становища, яке існувало до порушення, і реституції:

а) реституція як правовий наслідок недійсності правочину є різновидом відновлення становища, яке існувало до порушення, тобто конкретним

випадком його застосування у процесі захисту цивільних прав;

б) реституція як правовий наслідок недійсності правочину є засобом відновлення становища, яке існувало до порушення, тобто інструментом досягнення мети його застосування;

в) поняття «реституція» є тотожним поняттю «відновленню становища, яке існувало до порушення», внаслідок чого вони сприймаються як взаємозамінні;

5. Доведено, що задоволення судом матеріально-правової вимоги про відновлення становища, яке існувало до порушення, призводить не стільки до повернення попереднього майнового стану особи-заявника, скільки до ліквідації того комплексу негативно-шкідливих наслідків, які були спричинені порушенням її права, в чому і проявляється відмінність досліджуваного способу захисту від реституції.

6. Встановлено, що передумовою застосування реституції є встановлення в судовому порядку факту недійсності правочину з тих чи інших підстав. При чому юридичне значення визнання правочину недійсним полягає в необхідності першочергового встановлення дефектності правочину, його нездатності породжувати правові наслідки, і тільки на підставі цього можуть бути реалізовані визначені законом правові наслідки недійсності правочину у вигляді реституції, що свідчить про її похідний характер.

7. Відмінність між реституцією та відновленням становища, яке існувало до порушення, полягає в тому, що суб’єктом звернення із вимогою про застосування наслідків недійсності правочину можуть тільки його сторони, за винятком випадку недійсності нікчемного правочину. В той же час звернутися з матеріально-правовою вимогою про відновлення становища, яке існувало до порушення, вправі будь-яка особа, чиє право порушене, незалежно від суб’єктного складу правовідносин, до змісту яких входить це право.

8. Доведено відмінність відновлення становища, що існувало до порушення, та реституції за критерієм правових наслідків застосування, яка полягає у тому, що відновлення становища, яке існувало до порушення, має

наслідком свого застосування відновлення у комплексі усіх – як матеріальних, так і юридичних – характеристик правовідносин таким чином, ніби порушення суб'єктивного права особи взагалі не існувало; наслідком ж застосування реституції є відновлення тільки майнового стану суб'єкта цивільних прав внаслідок нівелювання юридичного факту укладення правочину.

9. Виділено особливості, пов'язані із застосуванням припинення дії, що порушує право, які полягають у тому, що ключовою метою звернення до цього способу захисту цивільних прав є намір особи, суб'єктивне право якої зазнає порушення, зобов'язати порушника припинити протиправну поведінку, що у свою чергу забезпечить їй повноцінну реалізацію свого права. При цьому видається, що характер такого припинення повинен бути остаточним та постійним. У цьому проявляється основна відмінність припинення дії, що порушує право, від відновлення становища, яке існувало до порушення, основним завданням якого є ліквідація негативних наслідків, які спричинені порушенням права.

10. Встановлено, що обсяг завданих порушенням цивільного права збитків безпосередньо залежить від оперативності реагування на протиправну поведінку та застосування уповноваженим суб'єктом припинення дії, що порушує право. У вказаному вбачається чергова відмінність від відновлення становища, яке існувало до порушення, можливість застосування якого не залежить від того, чи триває на момент пред'явлення такої матеріально-правової вимоги порушення цивільного права, чи воно припинилось.

11. Для відновлення становища, що існувало до порушення, механізм впливу на відносини щодо відновлення порушених прав є ретроспективним, тобто таким, що повертає правовідносини у стан, який існував у минулому, до порушення права; на відміну від цього, припинення дії, що порушує право, характеризується перспективним впливом, що проявляється, зокрема, у спрямованості на зменшення наслідків порушення цивільних прав у майбутньому.

12. Встановлено, що у площині правозастосовчої практики поєднання припинення дії, яка порушує право, та відновлення становища, що існувало до порушення, є ефективним інструментом усунення негативних факторів, що виникли внаслідок порушенням права, і його відновлення шляхом забезпечення безперешкодної реалізації усіх правомочностей, що входять до його змісту.

13. Висловлено позицію, що забезпечення за допомогою державного примусу можливості реального виконання обов'язку, опосередковуваного цивільно-правовим зобов'язанням, є яскравим проявом декларування цінності останнього та відповідно важливості найбільш повного задоволення потреб суб'єктів цивільного права, що лежать в основі цього зобов'язання, становлять його мету та зумовили його виникнення.

14. Встановлено схожість примусового виконання обов'язку в натурі із відновленням становища, що існувало до порушення, щонайменше за двома позиціями: а) належність до групи відновлювальних способів захисту цивільних прав; б) цільова спрямованість на ліквідацію негативних наслідків, спричинених порушенням суб'єктивного права.

15. Доведено, що при застосуванні примусового виконання обов'язку в натурі відсутня альтернативність дій, які б призвели до відновлення порушеного права його носія. З цього випливає, що ключовим у механізмі відновлення суб'єктивного права при застосуванні примусового виконання обов'язку в натурі є виконання боржником конкретного, чітко визначеного зобов'язальним правовідношенням невиконаного раніше обов'язку. Натомість при відновленні становища, яке існувало до порушення, першочергове значення має саме усунення негативних наслідків порушення, а не вчинення певної дії, при чому таке усунення може бути здійснене різними способами.

16. Як і реституція, віндикація є інститутом класичного римського права, проте, на відміну від реституції, зміст та призначення віндикації у системі захисту цивільних прав з моменту свого зародження і до сьогодні в

загальному не змінилися – вона є матеріально-правовою вимогою законного власника про витребування майна з чужого незаконного володіння. Проте, очевидно, з огляду на те, що у період розквіту римського права віндикаційний позов здебільшого застосовувався для досягнення цілей реституції, будучи фактично юридичним інструментом останньої, сучасні підходи до співвідношення віндикації та відновлення становища, яке існувало до порушення, характеризуються максимальним зближенням цих понять та відповідно розмиванням меж їх розуміння і практичного застосування.

17. Ретроспективність як характерна ознака віндикації знаходить свій прояв у поверненні власникові майна, яке вибуло з його законного володіння, тобто у відновленні можливості повною мірою реалізувати ті правомочності з права власності, які існували до порушення останнього. Із вказаного виокремлено одну зі спільних рис досліджуваних способів захисту – ретроспективний характер відновлення порушеного права.

18. Виділено принципові відмінності відновлення становища, яке існувало до порушення, та витребування майна з чужого незаконного володіння, які зумовлені речово-правовим характером останнього. На відміну від відновлення становища, яке існувало до порушення, основними передумовами застосування якого є порушення суб'єктивного цивільного права та наявність спричинених таким порушенням негативних наслідків, звернення з віндикаційним позовом вимагає дотримання цілої низки умов, серед яких варто виділити наступні: а) предметом позову повинна бути індивідуально визначена річ; б) позивачем може бути тільки власник майна або титульний володілець, який повинен підтвердити наявність у нього речового права на спірне майно; в) можливість звернення вимоги про витребування майна з чужого незаконного володіння обумовлене добросовісністю чи недобросовісністю особи, яка на момент подання позову володіє цим майном.

19. Специфікою застосування віндикації є те, що як і при реституції, відновленню підлягає тільки майновий стан потерпілого, що проявляється у

поверненні йому можливості фізично володіти майном, яке незаконно вибуло з-під його відання. Проте саме цим і обмежується відновлювальна функція віндикації, адже до вчинення жодних інших дій у межах її застосування порушника зобов'язати неможливо. На противагу цьому відновлення становища, яке існувало до порушення, може мати своїм наслідком зобов'язання щодо вчинення будь-яких дій правового характеру, здатних ліквідувати негативний ефект від порушення суб'єктивного права і повернути його носію як фактичний, так і юридичний стани правовідносин, що існували до порушення, таким чином, ніби такого порушення не відбувалось взагалі. Інакше кажучи, спектр негативних наслідків, спричинених порушенням права, які можуть бути усунені шляхом застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, ширший, ніж при віндикації, що свідчить про доцільність їх розмежування.

20. У процесі захисту цивільних прав відновлення становища, яке існувало до порушення, і витребування майна з чужого незаконного володіння можуть застосовуватися одночасно і комплексно, переслідуючи єдину мету – відновлення порушених прав їх носія, однак механізм впливу на процес їх відновлення у кожного зі способів захисту є специфічним і передбачає зобов'язання порушника до вчинення різних за своїм змістом дій; при віндикації ця дія завжди полягає у витребуванні майна від незаконного володільця на противагу відновленню становища, що існувало до порушення, застосування якого не обмежує носія порушеного суб'єктивного права у формулюванні змісту матеріально-правових вимог (це можуть бути вимоги про зобов'язання порушника до вчинення як фактичних, так і юридичних дій), проте необхідною є їх максимальна конкретизація.

РОЗДІЛ 3
ЗАСТОСУВАННЯ ВІДНОВЛЕННЯ СТАНОВИЩА, ЯКЕ ІСНУВАЛО ДО ПОРУШЕННЯ, ЯК СПОСОБУ ЗАХИСТУ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

3.1 Застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту прав на об’єкти інтелектуальної власності

Надзвичайно важливим етапом дисертаційного дослідження, присвяченого визначенню правової природи відновлення становища, яке існувало до порушення, є встановлення специфіки застосування цього способу у процесі захисту конкретних видів цивільних прав з урахуванням їх змісту, характеру порушення та наслідків, спричинених таким порушенням, що у своїй сукупності, як зазначалось раніше, формують категорію «індивідуальні межі застосування відновлення становища, яке існувало до порушення». Важливість визначення меж такого застосування обумовлюється необхідністю вироблення уніфікованого підходу до питання доцільності використання цього способу захисту у конкретних випадках порушення цивільних прав, а також визначення його ефективності у контексті здатності повноцінно відновити можливість особи реалізувати правомочності, що входять до складу його порушеного чи оспорюваного суб’єктивного права. З огляду на вказане спробуємо встановити особливості індивідуальних меж застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту окремих різновидів цивільних прав, зокрема, прав на результати інтелектуальної власності.

Недарма з цього приводу в юридичній літературі наголошується, що зростання ролі й значення інтелектуальної діяльності та інтелектуальної власності зумовлює необхідність посилення ефективності їх правової охорони і захисту. Зараз уже ніхто не заперечуватиме, що інтелектуальна діяльність та її результати все більше набувають пріоритетного значення в

усьому світі. Досвід показує, що творча інтелектуальна діяльність стає визначальною і вирішальною рушійною силою будь-якого розвитку. Саме вони встановлюють стратегію і тактику соціально-економічного прогресу будь-якої країни, у тому числі й України [185, с. 11]. З огляду на надважливу роль та значення об'єктів інтелектуальної власності для розвитку сучасного суспільства питання щодо необхідності забезпечення належної та дієвої системи захисту прав на ці об'єкти не викликає жодних сумнівів.

Насамперед зазначимо, що права на результати інтелектуальної власності є особливими у системі цивільних прав, що обумовлено специфікою об'єктів, щодо яких вони виникають. Як зазначала Я. М. Шевченко, фундаментом права інтелектуальної власності є не власність як така, а сукупність виключних прав на результати діяльності, і саме з цих позицій має відбуватись правове регулювання права інтелектуальної власності. Авторський твір, технічне нововведення є продуктами людського інтелекту, виникають і виступають як результати інтелектуальної діяльності. Вони виражають інформацію, що подається в будь-якій об'єктивній формі, яка саме і дає змогу відтворити результат творчої діяльності автора. По суті, це нематеріальний об'єкт, який має об'єктивну форму. В цьому і полягає докорінна відмінність права інтелектуальної власності від права власності, яке є речовим [186, с. 49].

Загальні засади правового регулювання відносин, що виникають у сфері інтелектуальної власності, закріплені у Книзі четвертій ЦК України, ст. 420 якої надає невичерпний перелік об'єктів права інтелектуальної власності, серед яких: літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних); виконання; фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування напівпровідникових виробів; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; комерційні таємниці. Більш розширений перелік

об’єктів права інтелектуальної власності надається у положеннях Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. [187], Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15.12.1993 р. [188] та ін. З огляду на вказане можемо констатувати існування доволі широкого спектру об’єктів інтелектуальної власності, створення та використання яких зумовлює виникнення надзвичайно різноманітних за своєю природою правовідносин.

Як вказують дослідники, незважаючи на те, що об’єкти права інтелектуальної власності мають свої специфічні ознаки і характеристики, різнорідні за своїм призначенням, засобами та методами правової охорони та захисту, їх об’єднують спільні сутнісні ознаки. Усі об’єкти, що підлягають захисту, є результатами або проявами творчої розумової праці людей; містять нові, оригінальні ідеї, знання, інформацію; знаходять відображення в об’єктивній формі, доступній для людського сприйняття; мають вартісну оцінку як і інші результати людської праці; розміщуються на матеріальних носіях, які можуть тиражуватись і одночасно використовуватися багатьма особами; захищаються законом [189, с. 136]. При цьому слід зауважити, що правовому регулюванню відносин щодо захисту прав на об’єкти інтелектуальної власності присвячені норми не лише Цивільного, Господарського, Кримінального кодексів України та Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також спеціальних законів України у сфері інтелектуальної власності.

Загалом під захистом права інтелектуальної власності у юридичній літературі розуміють систему правових засобів, які вживаються спеціально уповноваженими на це державними органами (органи виконавчої влади, адміністративні органи, суди) для захисту суб’єктивних прав на об’єкти інтелектуальної власності [190, с. 33]. Основи судового захисту прав у сфері інтелектуальної власності визначені у ст. 432 ЦК України, ч. 1 якої містить відсильну норму про те, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності відповідно до ст. 16 цього

Кодексу. Отже, кожна особа у випадку порушення, невизнання чи оспорювання належних їй прав на об’єкти інтелектуальної власності має можливість протидіяти цьому шляхом застосування будь-якого із закріплених у ст. 16 ЦК України універсальних способів захисту цивільних прав.

Крім того, ч. 2 ст. 432 ЦК України передбачає й низку спеціальних способів захисту права інтелектуальної власності, серед яких: 1) застосування негайних заходів щодо запобігання порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів; 2) зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорт чи експорт яких здійснюється з порушенням права інтелектуальної власності; 3) вилучення з цивільного обороту товарів, виготовлених або введених у цивільний оборот з порушенням права інтелектуальної власності та знищення таких товарів; 4) вилучення з цивільного обороту матеріалів та знарядь, які використовувалися переважно для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності або вилучення та знищення таких матеріалів та знарядь; 5) застосування разового грошового стягнення замість відшкодування збитків за неправомірне використання об’єкта права інтелектуальної власності; 6) опублікування в засобах масової інформації відомостей про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення. Крім того, цілу низку способів захисту закріплюють і положення спеціальних законів, присвячені правовому регулюванню відносин у сфері створення та використання окремих об’єктів права інтелектуальної власності, зокрема, ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права», ст. 35 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», ст. 21 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [191] та ін.

З урахуванням вищевказаних законодавчих норм можемо говорити про існування розгалуженої системи цивільно-правових способів захисту прав у сфері інтелектуальної власності, що характеризується трирівневою структурою: першим (базовим) рівнем є універсальні способи захисту цивільних прав,

передбачені ст. 16 ЦК України; другим рівнем є спеціальні способи захисту, передбачені ст. 432 ЦК України; третім рівнем є способи захисту, передбачені спеціальним законодавством, що регулює відносини з приводу створення та використання конкретних об'єктів права інтелектуальної власності.

Щодо застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, для захисту суб'єктивних цивільних прав у сфері інтелектуальної власності, зазначимо, що, виходячи з положення ч. 1 ст. 432 ЦК України, є усі правові підстави для використання цього способу захисту у випадку порушень прав на результати інтелектуальної діяльності. На цьому неодноразово наголошується й у науковій літературі. Так, на думку Ю. Н. Андреєва, відновлення становища, яке існувало раніше, охоплює широке коло дій, вчинення яких вимагається від порушника прав інтелектуальної власності [106, с. 30].

А. Штефан також розглядає відновлення становища, яке існувало до порушення, як один зі способів захисту прав інтелектуальної власності, однак, на переконання дослідниці, цей спосіб не може розглядатися як універсальний. В низці випадків відновлення становища, яке існувало до порушення, може бути метою захисту, яка досягається шляхом застосування інших способів захисту: наприклад, припинення дії, яка порушує авторське право, призводить до відновлення становища, яке існувало до порушення цього права. В інших випадках відновлення становища, яке існувало до порушення, буде способом захисту авторського права, наприклад, коли носій майнового авторського права просить у позовній заяві відновити становище шляхом вилучення твору в особи, яка користується твором без згоди на відповідне використання [192, с. 44]. На противагу цьому В. В. Тутиніна наголошує на універсальному характері відновлення становища, яке існувало до порушення, і вказує, що шляхом його застосування можуть бути захищені будь-які майнові та немайнові права інтелектуальної власності, зокрема, виключні права на результати інтелектуальної діяльності та засоби індивідуалізації (наприклад, у разі незаконного використання товарного

знаку) [37, с. 138].

Більше того, на думку деяких дослідників, відновлення становища, яке існувало до порушення, є основним та найбільш ефективним способом захисту прав інтелектуальної власності, оскільки завдяки йому ліквідуються негативні наслідки правопорушення. Воно може проявлятися, наприклад, у спростуванні, тобто доведенні до відома осіб, серед яких відомості були поширені, про визнану судом невідповідність їх дійсності [193, с. 52; 194, с. 204]. Отже, незважаючи на деякі доктринальні розбіжності у позиціях щодо універсального чи спеціального характеру відновлення становища, яке існувало до порушення, можливість його застосування у процесі захисту прав інтелектуальної власності не викликає у науці жодних сумнівів та заперечень.

Більше того, аналіз низки іноземних законодавчих положень, присвячених правовому регулюванню відносин у сфері інтелектуальної власності, свідчить про те, що можливість застосування досліджуваного способу захисту цивільних прав у вказаній сфері прямо передбачена зарубіжними правопорядками. Так, відновлення становища, яке існувало до порушення, визначене одним зі способів захисту авторських і суміжних прав у п. 2 ч. 1 ст. 49 Закону Республіки Казахстан «Про авторське право і суміжні права» [195], у ч. 1 ст. 49 Закону Киргизької Республіки «Про авторське право і суміжні права» [196], п. «b» ч. 1 ст. 38 Закону Республіки Молдова «Про авторське право і суміжні права» [197], п. «б» ч. 2 ст. 66 Закону Республіки Вірменія «Про авторське право і суміжні права» [198] та ін.

У контексті цього доцільно проаналізувати положення й аналогічного вітчизняного законодавчого акту, а саме Закону України «Про авторське право і суміжні права». Отже, способи цивільно-правового захисту авторського права і суміжних прав закріплені у ч. 1 ст. 52, відповідно до якої при порушеннях будь-якою особою авторського права і (або) суміжних прав суб’єкти авторського права і (або) суміжних прав мають право: а) вимагати визнання та поновлення своїх прав, у тому числі забороняти дії, що порушують авторське право і (або) суміжні права чи створюють загрозу їх

порушення; б) звертатися до суду з позовом про поновлення порушених прав та (або) припинення дій, що порушують авторське право та (або) суміжні права чи створюють загрозу їх порушення; в) подавати позови до суду про відшкодування моральної (немайнової) шкоди; г) подавати позови до суду про відшкодування збитків (матеріальної шкоди), включаючи упущену вигоду, або стягнення доходу, отриманого порушником внаслідок порушення ним авторського права і (або) суміжних прав, або виплату компенсацій; д) вимагати припинення підготовчих дій до порушення авторського права і (або) суміжних прав, у тому числі призупинення митних процедур, якщо є підозра, що можуть бути пропущені на митну територію України чи з її митної території контрафактні примірники творів, фонограм, відеограм, засоби обходу технічних засобів захисту; е) брати участь в інспектуванні виробничих приміщень, складів, технологічних процесів і господарських операцій, пов'язаних з виготовленням примірників творів, фонограм і відеограм, щодо яких є підстави для підозри про порушення чи загрозу порушення авторського права і (або) суміжних прав, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України; є) вимагати, в тому числі у судовому порядку, публікації в засобах масової інформації даних про допущені порушення авторського права і (або) суміжних прав та судові рішення щодо цих порушень; ж) вимагати від осіб, які порушують авторське право і (або) суміжні права позивача, надання інформації про третіх осіб, задіяних у виробництві та розповсюдженні контрафактних примірників творів і об'єктів суміжних прав, а також засобів обходу технічних засобів захисту, та про канали їх розповсюдження; з) вимагати прийняття інших передбачених законодавством заходів, пов'язаних із захистом авторського права та суміжних прав.

З аналізу зазначеної норми вбачається, що, на відміну від вказаних вище іноземних законодавчих актів, у положеннях Закону України «Про авторське право і суміжні права» закріплення відновлення становища, яке існувало до порушення, як окремого способу захисту авторських прав

відсутнє. Не передбачене воно й іншими нормативно-правовими актами, що регулюють відносини у сфері використання окремих об’єктів права інтелектуальної власності. Разом із тим вітчизняні дослідники висловлюють власні позиції з цього приводу. Так, на переконання І. В. Зайцевої-Калаур, відновлення становища, яке існувало до порушення, Законом України «Про авторське право і суміжні права» все-таки передбачено, проте цей спосіб захисту закріплений під іншою назвою, а саме «поновлення права» (пункти а, б ч. 1 ст. 52) [199, с. 78]. Схожої думки дотримуються й С. Дяченко та Д. Ліхтанська, які у своїй праці «Проблематика відновлення становища, яке існувало до порушення права у сфері інтелектуальної власності» також зазначають, що відновлення становища, яке існувало до порушення, передбачене положеннями Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» та іншими нормативно-правовими актами, які діють на території України [200, с. 123]. При цьому автори не конкретизують, якими саме статтями перелічених законодавчих актів закріплено цей спосіб захисту, з огляду на що не зовсім зрозуміло, про що йдеться. Проте подальше ознайомлення з дослідженням дозволяє зробити однозначний висновок про те, що під відновленням становища, яке існувало до порушення, знову ж таки мається на увазі поновлення прав як спосіб захисту, передбачений пунктами «а», «б» ч. 1 ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права». До такого висновку доходимо, з огляду на наступне. Так, дослідники зазначають: «Відновлення становища, яке існувало до порушення права, може застосовуватися лише при порушенні самого права інтелектуальної власності, тобто, якщо існує факт невизнання чи оспорювання права інтелектуальної власності, то відновлення становища, яке існувало раніше, як спосіб захисту не застосовується… Виходячи з положень ст. 276 ЦК України, поновлення права як спосіб захисту авторського права може застосовуватися за сукупності наступних умов: 1) право повинно бути порушеним у випадку загрози порушення, невизнання чи оспорювання права цей спосіб

застосовуватися не може; 2) порушення права відбулося внаслідок рішення, дії або бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи. Тож ми бачимо, що такий спосіб захисту, як відновлення становища, яке існувало до порушення за своєю природою, не тільки поновлює порушені права суб'єкта права інтелектуальної власності, а й може вирішувати ще декілька задач, такі, як відновлення правового становища відповідного суб'єкта, відновлення порушених прав та інтересів, припинення дій, які порушували право, примусове виконання зобов'язання, компенсація втрачених благ майнового і немайнового характеру, тобто відшкодування матеріальної та моральної шкоди та багато інших» [200, с. 124].

Крім того, важливо зауважити, що автори підміняють законодавчий термін «відновлення становища, яке існувало до порушення» ще одним доволі схожим за формулюванням терміном «відновлення права, яке існувало раніше» [200, с. 123]. Таким чином, С. Дяченко та Д. Ліхтанська вважають, що поняття «відновлення становища, що існувало до порушення», «відновлення права, що існувало раніше» та «поновлення права» є синонімічними та взаємозамінними, що, на нашу думку, є хибним і таким, що не відповідає дійсності.

По-перше, зазначимо, що раніше нами обґрунтовувалась необхідність відмежування відновлення становища, яке існувало до порушення, як самостійного способу захисту цивільних прав та відновлення права як загальної мети такого захисту. Незважаючи на тісний функціональний зв'язок між цими категоріями, який полягає у тому, що відновлення становища, яке існувало до порушення, є інструментом повернення особі можливості здійснювати своє суб'єктивне право, що в цілому відповідає загальноприйнятій у цивілістиці концепції розуміння відновлення права як однієї з цілей інституту захисту цивільних прав, їх ототожнення є щонайменше неправильним як з погляду необхідності врахування теоретичних надбань юридичної науки, так і з погляду необхідності уникнення неоднакових підходів

у правозастосовчій практиці вітчизняних судів.

По-друге, крім значення загальної мети цивільно-правового захисту, відновлення, або поновлення права у контексті положень Закону України «Про авторське право і суміжні права» та інших законодавчих актів, присвячених правовому регулюванню відносин у сфері створення та використання об'єктів інтелектуальної власності, як уже вказувалось, визначене одним зі спеціальних способів захисту прав на такі об'єкти. Як з цього приводу вказується в науковій літературі, потреба в поновленні права може виникнути тоді, коли в силу вчиненого правопорушення право частково чи повністю припиняється, власник авторського права втрачає можливість користуватися своїм правом, а шляхом поновлення права відбувається повернення юридичної можливості діяти в своєму інтересі [201, с. 110]. Отже, вбачається, що основна відмінність між поновленням права та відновлення становища, яке існувало до порушення, полягає в правових передумовах застосування цих способів захисту: при поновленні права порушене право повинно припинитись, у той час, як відновлення становища, яке існувало до порушення, застосовується тоді, коли порушене суб'єктивне право особи все ще існує.

З цього приводу варто погодитися з А. Штефан, яка зазначає, що поновлення порушеного права є не власне способом захисту авторського права, а його метою, коли пред'явлені у сукупності позовні вимоги спрямовані на поновлення права і усунення наслідків його порушення. В судовій практиці застосування цього способу захисту не є поширеним, а деякі приклади судових справ показують, що іноді позовна вимога про поновлення права пред'являється тоді, коли внаслідок порушення право не припинило свого існування і потреби у його поновленні немає [192, с. 45].

Проаналізувавши судову практику у цій категорії справ, знаходимо чимало підтверджень вказаній позиції дослідниці. Одним із прикладів є справа № 369/3617/15-ц, що розглядалася Києво-Святошинським районним судом Київської області, за позовом ОСОБА_1 до фізичної особи-підприємця

ОСОБА_2 про захист авторських виключних прав на твір. У квітні 2015 року ОСОБА_1 (далі – позивач) звернулась до суду в порядку цивільного судочинства з позовом до Фізичної особи підприємця ОСОБА_2 (далі – відповідач) про захист авторських виключних прав на твір. Свої позовні вимоги позивач обґрунтовував тим, що у 2008 році ОСОБА_1 було створено твір образотворчого мистецтва картину під назвою «Утро в Париже», яка є включеною до офіційного каталогу автора під назвою «Gapchinska. Поставщик счастья №1». 07.10.2014 року в належному фізичній особі підприємцю ОСОБА_2 у пункті роздрібної торгівлі, що знаходиться за адресою: м.Київ, та території ТРЦ «Магелан» було зафіксовано факт розповсюдження товару, а саме магніту на якому незаконно зображена одна з робіт позивача під назвою «Утро в Париже», що є об'єктом авторського права позивача. Враховуючи вищевикладене, а саме те, що відповідачем без відома та згоди позивача було публічно розміщено контрафактну продукцію та розповсюджено об'єкт авторського права, що в свою чергу є порушенням немайнових прав позивача, з метою поновлення яких останній просив стягнути з відповідача грошову компенсацію за фактом реалізації в розмірі 12180,00 грн., та крім того стягнути грошову компенсацію за фактом публічного показу об'єкту авторського права в розмірі 12180,00 грн. Суд, керуючись положеннями ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права», прийняв рішення позовні вимоги задовольнити у повному обсязі і стягнути з фізичної особи–підприємця ОСОБА_2 на користь ОСОБА_1 грошову компенсацію у розмірі 24360,00 грн. та судові витрати [202].

Аналіз цієї справи дозволяє зробити декілька висновків. По-перше, авторське право позивача внаслідок його порушення не припинило свого існування в цілому, що свідчить про відсутність потреби у його поновленні. По-друге, захист авторського права шляхом його поновлення здійснено у спосіб стягнення грошової компенсації, що загалом відповідає положенням ст. 432 ЦК України та ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права», проте фактично не поновлює виключне авторське право позивача, а

притягує відповідача до майнової відповідальності за неправомірне використання об’єкта права інтелектуальної власності. Це, у свою чергу, свідчить не про усунення негативних наслідків, завданих порушенням авторського права, а про реалізацію забезпеченої державою можливості реагувати на таке порушення і вимагати грошової компенсації безпосередньо за вчинене посягання на недоторканний об’єкт права інтелектуальної власності, з огляду на що про ототожнення поновлення права та відновлення становища, яке існувало до порушення, йтися не може, адже сутністю останнього є саме усунення негативних наслідків, завданих порушенням суб’єктивного права. Завершуючи аналіз зазначеної судової справи, насамкінець зауважимо, що фактично способом захисту порушеного авторського права у цьому випадку є не поновлення права, а стягнення компенсації за неправомірне використання об’єкта інтелектуальної власності, а поновлення права є загальною метою захисту, що визначає спрямованість останнього і характеризується значним рівнем абстрактності.

Висловлюючи власну позицію щодо співвідношення відновлення становища, яке існувало до порушення, і поновлення права, зазначимо, що неможливо не погодитися зі співзвучністю вказаних термінів, що мимоволі змушує сприймати їх як синонімічні. Проте, на нашу думку, між вказаними способами захисту прав інтелектуальної власності пролягає тонка межа, розуміння якої сприятиме формуванню уніфікованої позиції як у теоретичній, так і практичній площинах.

Насамперед слід звернути увагу на відмінності в об’єктах, на які спрямовується процес відновлення: в одному випадку йдеться про відновлення становища, в іншому ж – про відновлення права. Під становищем у тлумачних словниках розуміють ті чи інші обставини, умови, в яких хто-, що-небудь перебуває [59]. На нашу думку, в контексті тематики дослідження становище слід сприймати як сукупність обставин, які виникають та змінюються у процесі реалізації прав, що входять до змісту відносин у сфері інтелектуальної власності, і характеризують їх. У свою чергу право – це, як відомо, гарантована

державою міра можливої поведінки учасника правовідносин.

Отже, відновлення становища, яке існувало до порушення, у контексті реалізації захисту прав інтелектуальної власності є комплексним поверненням їх носія у ті фактичний і юридичний стани правовідносин, які існували до порушення суб'єктивних прав так, ніби цього порушення не відбувалось взагалі, тобто усуненням усіх негативних наслідків порушення права. Водночас під поновленням же права як способом захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності слід розуміти повернення їх носіям можливості реалізовувати правомочності з цього права, які були відібрані внаслідок його порушення. Крім того, цілком очевидним є той факт, що не всяке відновлення права інтелектуальної власності потребує примусового вжиття заходів, спрямованих на відновлення первинного стану правовідносин, зокрема тоді, коли порушення такого права не спричинило конкретних негативних наслідків, які слід усунути. Водночас, як уже неодноразово наголошувалось, відновлення становища, яке існувало до порушення, спрямоване не лише на припинення порушення суб'єктивного цивільного права і на його відновлення, а й, що є ключовим, на усунення негативних наслідків такого порушення.

Отже, робимо висновок про необхідність розмежування поновлення права та відновлення становища, яке існувало до порушення, з огляду на те, що: а) підставою для застосування поновлення права як способу захисту прав у сфері інтелектуальної власності є його часткове або повне припинення, на відміну від відновлення становища, яке існувало до порушення, яке застосовується, коли порушене право внаслідок його порушення все ще існує; б) наслідком застосування поновлення права є повернення носію порушеного суб'єктивного права інтелектуальної власності можливості реалізовувати правомочності з цього права, які були відібрані внаслідок такого порушення; на відміну від цього, основним наслідком відновлення становища, яке існувало до порушення, є вжиття комплексу заходів, спрямованих перш за все на ліквідацію негативних наслідків, причинених порушенням права

інтелектуальної власності [203, с. 76].

З огляду на вказане з метою формування чіткого підходу щодо необхідності розмежування поновлення права та відновлення становища, яке існувало до порушення, як у доктрині цивілістики, так і в правозастосовчій практиці, пропонуємо внести зміни до пунктів «а», «б» ч. 1 ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права» та викласти їх у наступній редакції:

«При порушеннях будь-якою особою авторського права і (або) суміжних прав, передбачених статтею 50 цього Закону, недотриманні передбачених договором умов використання творів і (або) об'єктів суміжних прав, використанні творів і об'єктів суміжних прав з обходом технічних засобів захисту чи з підробленням інформації і (або) документів про управління правами чи створенні загрози неправомірного використання об'єктів авторського права і (або) суміжних прав та інших порушеннях особистих немайнових прав і майнових прав суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав суб'єкти авторського права і (або) суміжних прав мають право:

а) вимагати визнання та поновлення своїх прав, відновлення становища, яке існувало до порушення, у тому числі забороняти дії, що порушують авторське право і (або) суміжні права чи створюють загрозу їх порушення;

б) звертатися до суду з позовом про поновлення порушених прав, відновлення становища, яке існувало до порушення, та (або) припинення дій, що порушують авторське право та (або) суміжні права чи створюють загрозу їх порушення».

Щодо особливостей застосування відновлення становища, яке існувало до порушення авторського права, у юридичній літературі зазначається, що цей спосіб захисту може застосовуватися лише тоді, коли порушене право не припиняє свого існування та може бути реально відновлене шляхом усунення наслідків правопорушення. Наприклад, якщо при підготовці твору до опублікування із твору без згоди автора були вилучені певні частини або внесені якісь інші зміни, автор може вимагати

відновлення твору в його первісному вигляді. Але якщо твір зі змінами, внесеними без згоди автора, вже оприлюднений та став відомим невизначеному колу осіб, відновлення становища, яке існувало до порушення, в повному обсязі стає неможливим [192, с. 44].

Цілком погоджуючись із зазначеним, можемо виокремити одну з особливостей застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, у процесі захисту суб'єктивних прав інтелектуальної власності, яка полягає у тому, що передумовою застосування цього способу захисту є не тільки спричинення негативних наслідків порушення суб'єктивного права, а й можливість їх ліквідації, що знаходить свій прояв у процесі захисту усіх видів цивільних прав. Як зазначалось раніше, у випадку неможливості усунути наслідки правопорушення слід застосовувати інші способи захисту, зокрема, здійснення публікації в засобах масової інформації про допущені порушення.

А. О. Овчатова-Редько зазначає, що особливістю цього способу захисту є факт незавершення самого правопорушення, тобто суб'єктивне право автора не було припинене і його можна відновити шляхом усунення негативних наслідків правопорушення [204, с. 62]. Якщо із триваючим характером порушеного права ми погоджуємось, то незавершеність правопорушення як підстава до застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, викликає значні сумніви, адже раніше нами обґрунтовувалось, що триваючий або систематичний характер порушення права є передумовою застосування припинення дії, що порушує право, а відновлення становища, яке існувало до порушення, можливо застосувати тільки до закінченого правопорушення, яке спричинило негативні наслідки. Тому вказана дослідницею особливість відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту прав у сфері інтелектуальної власності не відповідає дійсності.

Разом із тим, слушною є позиція авторки з приводу неможливості шляхом застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, майнового заміщення вартості особистого немайнового авторського права,

яке було порушене [204, с. 62]. В цілому погоджуючись із вказаним, на нашу думку, при застосуванні цього способу захисту не йдеться про майнове заміщення й порушеного майнового права інтелектуальної власності, адже для особи, яка звертається до суду з такою матеріально-правовою вимогою, принциповим є саме відновлення конкретного стану правовідносин у тому вигляді, в якому вони існували до порушення, наприклад, шляхом вилучення з цивільного обігу товарів, виготовлених з порушенням права інтелектуальної власності та знищення таких товарів. У разі майнового заміщення порушеного права слід говорити про такий спосіб захисту, як відшкодування завданих збитків.

В цілому відновлення становища, яке існувало до порушення, може охоплювати широкий спектр дій, вчинення яких має право вимагати автор чи інший носій прав інтелектуальної власності. Це доцільно продемонструвати на прикладі матеріалів окремих судових справ, зокрема, справи № 2-960/09, що розглядалася Білгород-Дністровським міськрайонним судом Одеської області, за позовом ОСОБА_1 до відповідача Закритого акціонерного товариства «Ізмаїльський вин завод»; треті особи: «Товариство з обмеженою відповідальністю «Бізнес Вин», і товариство з обмеженою відповідальністю «Торгово-промислова спілка» про захист порушення авторського права, про припинення підготовчих дій в порушенні авторського права, та стягнення компенсації в розмірі 5250 гривень, про захист від недостовірної інформації, про заборону використання етикеток «Українське Вино», про знищення зображення позначення «Українське Вино», та усунення його з будь яких об’єктів. З-поміж значної кількості позовних вимог слід виділити ті, що безпосередньо пов’язані з тематикою дослідження цього підрозділу, а саме вимогу про відновлення становище, яке існувало до порушення права, шляхом знищення виготовлених зображень з колереткою « УКРАЇНСЬКЕ ВИНО» та усунення її з будь-яких об’єктів, що знаходяться у власності ЗАТ «Ізмаїльський винзавд» або у його дистриб’ютора ТОВ «Торгово-промислова спілка», або інших дистриб’юторів. Результатом розгляду справи стало

задоволення позовних вимог у повному обсязі, у тому числі у частині відновлення становища, яке існувало до порушення, шляхом зміни колеретки з позначенням «УКРАЇНСЬКЕ ВИНО» ЗАТ «Ізмаїльський винзавод», і ТОВ «Торгово-промислова спілка», на таку, яка не може бути ідентифікована до ступеня змішаності або яка може вводити споживача в оману з колереткою алкогольної продукції, яку використовує третя особа ТОВ «Бізнес Вин» на низці вин, а також шляхом зміни на етикетках ЗАТ «Ізмаїльський вин завод», шрифту слова «Каберне» [205].

Ще однією показовою у цій категорії судовою справою є справа № 760/20574/14-ц, що розглядалася Солом`янським районним судом м. Києва, за позовом про визнання недійсними повністю свідоцтв на знак для товарів і послуг та відновлення становища, яке існувало до порушення. Так, позивач звернувся до суду із вищезазначеним позовом, в якому просив суд визнати недійсним повністю Свідоцтво на знак для товарів і послуг «ІНФОРМАЦІЯ_1» за НОМЕР_1 від 26.04.2010 року та Свідоцтво на знак для товарів і послуг «ІНФОРМАЦІЯ_2» за НОМЕР_2 від 26.04.2010 року, відновити становище, яке існувало до порушення, зокрема, зобов`язати Державну службу інтелектуальної власності України внести відомості про визнання недійсними повністю вищезазначених свідоцтв до відповідного Державного реєстру та опублікувати такі відомості в офіційному бюлетені «Промислова власність». Суд вирішив позовні вимоги задовольнити, у тому числі зобов’язати Державну службу інтелектуальної власності України внести відомості про визнання недійсним повністю свідоцтва на знак для товарів та послуг «ІНФОРМАЦІЯ_1» та «ІНФОРМАЦІЯ_2» та опублікувати такі відомості в офіційному бюлетені «Промислова власність» [206].

На нашу думку, аналізу вказаних вище судових справ цілком достатньо, щоб підтвердити здатність такого способу захисту, як відновлення становища, що існувало до порушення, ефективно протидіяти порушенню прав, що виникають у сфері інтелектуальної власності. При цьому слід ще раз наголосити, що його застосування передбачає вжиття різноманітних заходів

як юридичного, так і фактичного характеру, спрямованих на усунення негативних наслідків порушення права інтелектуальної власності та повернення його носія у початковий стан правовідносин таким чином, ніби це порушення не мало місце взагалі.

Насамкінець зазначимо, що відновлення становища, яке існувало до порушення, є самостійним способом захисту прав у сфері інтелектуальної власності, передбаченим у п. 4 ч. 2 ст. 16 та ч. 1 ст. 432 ЦК України, та відмінним від такого спеціального способу захисту прав, як поновлення права, передбаченого пунктами «а» та «б» ст. 52 Закону України «Про авторське право та суміжні права», з огляду на: а) різні підстави застосування; б) різні правові наслідки застосування.

Межам відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту прав інтелектуальної власності властиві ті ж ознаки, якими характеризуються межі цього способу у процесі захисту й інших видів цивільних прав, однак з урахуванням специфіки об’єктів права інтелектуальності власності, що у свою чергу обумовлює особливий характер заходів, які вживаються внаслідок застосуванням відновлення становища, що існувало до порушення, у цій сфері.

3.2 Застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту корпоративних прав

У контексті тематики цього розділу доцільним і доволі актуальним є дослідження та встановлення особливостей меж застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, у сфері захисту корпоративних прав. У глобальному сенсі це обумовлено динамічними темпами розвитку вітчизняної економіки на основі ринкової моделі, що у свою чергу є передумовою значного розширення сфери діяльності юридичних осіб корпоративного типу та відповідно зростання кількості випадків порушень корпоративних прав, що потребують належного та ефективного захисту. Крім

того, як слушно з цього приводу зазначає О. В. Бігняк, питання захисту корпоративних прав потребує на сьогодні наукового переосмислення у зв'язку з тим, що відбувається зближення різних галузевих засобів, способів та форм захисту корпоративних прав та інтересів. Актуальність дослідження захисту корпоративного права пов'язана і з необхідністю забезпечення ефективних форм та способів захисту, неправильність обрання яких перешкоджає відновленню порушених прав [77, с. 116].

Потреба встановлення особливостей застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, у сфері захисту корпоративних прав зумовлена ще й тим, що, незважаючи на відсутність закріплення цього способу захисту у спеціальних законах, які спрямовані на впорядкування корпоративних правовідносин, він доволі активно використовується для захисту саме порушених прав учасників юридичних осіб корпоративного типу та має у цій сфері свої специфічні прояви.

Як слушно зазначає В. А. Васильєва, корпоративні права посідають самостійне місце в системі суб'єктивних цивільних прав. Їхня природа є цивільно-правовою, а самі корпоративні права мають зобов'язальний характер, але при цьому усі дослідники погоджуються з тим, що частку в корпоративних відносинах становлять так звані організаційні відносини, в основі яких лежать організаційні права. Звідси і багатогранність способів захисту корпоративних прав, де частина майнових позовів є незначною. Серед способів захисту порушеного корпоративного права слід назвати оспорювання правочинів, притягнення осіб, що обіймають керівні посади до відповідальності, визнання рішень органів корпорації недійсними, і позов про відновлення корпоративного контролю. Кожен із перелічених способів заслуговує на спеціальне дослідження його дії в системі захисту корпоративних прав. Проте нині актуальність досліджень у цій сфері полягає в тому, щоб вивчити проблему захисту корпоративних прав як системне правове явище і, окрім цього, виявити таку проблематику способів захисту корпоративних прав, яка притаманна тільки корпоративним правам [207, с. 141–142].

У цілому питанню систематизації та класифікації способів захисту корпоративних прав присвячено чимало наукових праць, однак єдиної позиції щодо цього на сьогодні не склалось. Так, наприклад, Н. І. Костова поділяє способи захисту, які застосовуються в корпоративному праві, на дві категорії: універсальні, які застосовуються для захисту цивільних прав (відшкодування шкоди, припинення правовідношення, відновлення становища, яке існувало до порушення тощо), а також спеціальні, які застосовуються у корпоративних відносинах [208, с. 166]. Цю позицію поділяє й О. В. Бігняк, який вказує, що перелік способів захисту корпоративних прав містить як загальні способи (наприклад, визнання недійсними правочинів), так і спеціальні способи захисту (наприклад, примусове виключення зі складу учасників, витребування акцій з незаконного володіння), які передбачені в окремих правових нормах та відображають специфіку корпоративних прав, що безумовно пов'язані з правом на частку, між тим мають різні об'єкти та реалізуються в різних правовідносинах [77, с. 161].

О. І. Длугош, досліджуючи специфіку захисту прав акціонерів, поділяє способи захисту корпоративних прав у залежності від мети захисту на такі категорії: 1) способи захисту, застосування яких дає змогу підтвердити або задовольнити право, яке захищається, змінити (припинити) зобов'язання: визнання права на акцію, присудження до виконання акціонерним товариством зобов'язань засновників у зв'язку із заснуванням акціонерного товариства тощо; 2) способи захисту, застосування яких дає можливість попередити або припинити порушення корпоративних прав: припинення дій, які порушують право акціонера або загрожують його порушення; визнання недійсною відмови реєстроутримувача внести запис у реєстр акціонерів; визнання недійсним рішення загальних зборів товариства; 3) способи захисту, застосування яких переслідує ціль поновлення порушеного права акціонера та надання йому компенсації за понесені з цим збитки: відновлення становища, яке існувало до порушення права (внесення запису в реєстр акціонерів), переведення на акціонера приватного акціонерного товариства

прав та обов'язків покупця, визнання випуску акцій недійсними; визнання правочину на відчуження або придбання акцій недійсними, відшкодування моральної шкоди [209, с. 194].

І. М. Галіян, досліджуючи специфіку захисту корпоративних прав учасників господарських товариств, обґрунтовує доцільність класифікації спеціальних способів захисту корпоративних прав за критерієм об'єкту захисту на: а) способи захисту, що випливають з участі в управлінні товариством; б) способи захисту, що випливають з неправомірного припинення участі в товаристві; в) способи захисту прав на придбання (відчуження) частки у статутному (складеному) капіталі (акцій); г) способи захисту, що застосовуються у випадку неправомірного припинення корпоративних прав [210, с. 24].

Як вбачається, наведені класифікації способів захисту корпоративних прав відповідають усталеним у доктрині підходам до поділу способів захисту цивільних прав у цілому. При цьому, як вказується у юридичній літературі, вибір способів захисту буде залежати від природи корпоративних прав шляхом визнання права або відмови від визнання права, відновлення становища, яке існувало до порушення, припинення дій, що порушують корпоративні права, поновлення правового статусу, примусового виконання обов'язку, примусового припинення правовідносин, незалежно від того, що ми отримали оновлену позицію законодавця щодо можливості обрання способу захисту судовою інституцією [77, с. 176].

Відновлення становища, яке існувало до порушення, у системі захисту корпоративних прав є універсальним способом захисту, який має у цій сфері особливі, характерні лише їй прояви. І. О. Назімов зазначає, що порушення права учасника корпорації на частку в корпорації служить підставою для використання способів захисту, спрямованих на відновлення його становища як учасника корпорації. До таких способів захисту дослідник відносить реституцію, визнання права на незаконно втрачену частку участі в корпорації, відновлення корпоративного контролю, перевід на себе прав і обов'язків покупця у разі

порушення права переважної купівлі частки в корпорації [91, с. 38].

Зважаючи на те, що автор є прихильником позиції щодо сприйняття відновлення становища, яке існувало до порушення, не як способу захисту, а як його загальної мети, вказаний підхід не викликає подиву. Разом із тим, у ході дисертаційного дослідження нами неодноразового обґрунтовувалась позиція щодо самостійного та універсального характеру цього способу захисту суб'єктивних прав та необхідність сприйняття його саме як способу захисту, з огляду на що ми не поділяємо думку щодо розуміння реституції та визнання права на частку як проявів відновлення становища, яке існувало до порушення. Проте правова природа відновлення корпоративного контролю як спеціального способу захисту корпоративних прав викликає чималий інтерес, адже у правовій доктрині неодноразово наголошується на його схожості з відновленням становища, яке існувало до порушення, з урахуванням чого вважаємо за доцільне встановити їх співвідношення.

У широкому сенсі корпоративний контроль – це вся сукупність можливостей отримати вигоду від діяльності корпорації, яка тісно пов'язана з таким поняттям, як «корпоративний інтерес». Корпоративне управління спрямовано на забезпечення корпоративних інтересів і знаходить своє вираження у відносинах корпоративного контролю [211, с. 37]. У більш вузькому значенні під корпоративним контролем пропонується розуміти юридично закріплену можливість учасника господарського товариства впливати на прийняті товариством рішення. Наявність у особи права корпоративного контролю визначається його членством (участю) в господарському товаристві. Виникнення таких правовідносин пов'язується з фактом набуття частки в статутному капіталі товариства та її розміром [212, с. 156]. Із вказаного вбачається, що корпоративний контроль за своєю природою є доволі абстрактною категорією із конкретним змістом, який полягає у тому, що учасники юридичних осіб корпоративного типу, володіючи корпоративними правами, мають можливість впливати на діяльність корпорації шляхом безперешкодної реалізації цих прав. Тобто

фактично підґрунтям для здійснення корпоративного контролю є передбачена ч. 1 ст. 167 ГК України правомочність щодо управління корпорацією, що входить до змісту корпоративних прав.

На думку І. А. Селіванової, недосконаліть чинного законодавства і правозастосовчої практики робить можливим загарбання корпоративного контролю за допомогою легальних або напівлегальних методів, що спричиняють позбавлення власника корпоративних прав або істотно обмежують можливість їх реалізації [213, с. 36]. Як зазначається з цього приводу в юридичній літературі, втрата корпоративного контролю можлива або в результаті недобросовісних дій органів управління господарських товариств чи учасників товариства, або в результаті неправомірних дій третіх осіб. Судова практика розкриває різні способи втрати корпоративного контролю. Так, в результаті реорганізації господарського товариства акціонер (учасник) може виявитися власником меншої кількості акцій (часток) або власником акцій (часток) їх меншої номінальної вартості, або взагалі перестати бути власником будь-яких акцій (часток). Наприклад, втрачені в результаті неправомірних дій акції (частки) можуть перестати існувати в юридичному сенсі («розмиті» шляхом збільшення статутного капіталу і перерозподілу; в результаті конвертації акцій в частки або акцій однієї особи в акції іншого тощо) [214].

Із вказаного робимо висновок про те, що втрата корпоративного контролю є протиправним позбавленням учасника юридичної особи корпоративного типу належної (належних) йому частки (акцій) у статутному капіталі товариства, внаслідок чого він втрачає можливість здійснювати вплив на діяльність корпорації. Тобто передумовою втрати корпоративного контролю є позбавлення особи права власності на частку (акції) або зменшення їх розміру таким чином, щоб унеможливити прийняття особою принципово важливих рішень у межах діяльності корпорації, наприклад, щодо формування її органів управління, внесення змін до установчих документів тощо. Вбачається, що втрата корпоративного контролю носить

протиправний характер, адже позбавлення особи корпоративних прав у цьому випадку відбувається без її безпосереднього волевиявлення і, як правило, таємно. При цьому особа, що вчинила низку неправомірних дій, внаслідок яких потерпілий втратив належну йому частку в корпорації, отримує можливість здійснювати правомочності з незаконно набутих корпоративних прав. Цілком очевидно, що в цьому випадку потерпілий прагне ефективно та найбільш повно відновити свої порушені права, у зв'язку з чим застосовує ті способи захисту, що спрямовані на відновлення права на частку у статутному капіталі товариства.

Тобто залежно від конкретних обставин і причин, які спричини втрату частки у статутному капіталі товариства, корпоративні права такої особи можуть бути відновлені за допомогою застосування різних способів захисту: 1) шляхом подання позову про визнання права власності на частку; 2) шляхом подання позову про оскарження рішення загальних зборів учасників товариства про виключення учасника у зв'язку з несплатою частки; 3) шляхом подання позову про відновлення корпоративного контролю над товариством [215, с. 13].

Якщо перші два способи захисту знаходять своє відображення у чинному законодавстві України, то такий спосіб захисту, як відновлення корпоративного контролю, у жодному з нормативно-правових актів не закріплено, з огляду на що викликає чималий інтерес, особливо у контексті тематики цього підрозділу. Справа в тому, що в юридичній літературі під відновленням корпоративного контролю розуміють спосіб захисту, передбачений п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України, а саме відновлення становища, яке існувало до порушення. Наприклад, Н. А. Сліпенчук з цього приводу наголошує, що, встановивши незаконність позбавлення акціонера права корпоративного контролю, суд зобов'язаний відновити його права, застосовуючи загальні способи захисту прав [216, с. 162], а Н. С. Нецька зазначає, що вимога про відновлення корпоративного контролю не потребує багатостадійного, послідовного застосування сукупності інших способів захисту, а тому значно полегшує судовий захист прав учасників

товариства [217, с. 71].

Так, у сфері корпоративних відносин реалізація цього способу захисту прав може виражатися у вигляді присудження позивачеві відповідної частки в статутному капіталі господарського товариства, виходячи з того, що він має право на таку участь в господарському товаристві, яке він мав би при дотриманні вимог чинного законодавства. Викладена позиція може бути застосована до ситуацій, коли після втрати особою частки в статутному капіталі відбувається збільшення статутного капіталу, укладаються договори з частками, і в кінцевому підсумку стає складно визначити, на чию користь перейшла втрачена частка. Фактично зміна розміру статутного капіталу та співвідношення часток учасників призводить до того, що спірна частка в статутному капіталі товариства, що раніше належала позивачеві, перестає існувати в первинному вигляді, у зв'язку з чим застосування реституції шляхом повернення частки є неможливим. Безперечно, потерпілий міг би стягнути компенсацію вартості такої частки, але, як відомо, цінність частки здебільшого полягає не в її дійсній вартості, а у володінні корпоративними правами, бізнес-можливостях та інших благах. У такій ситуації, наголошується в юридичній літературі, належним способом захисту є відновлення корпоративного контролю у вигляді повернення такого стану правовідносин, який існував би за відсутності порушення прав особи, частка якої вибула, тобто позивачу повинна бути повернута частка, ідентична втраченій у відсотковому співвідношенні [215, с. 14].

На наш погляд, правильність вищенаведених позиції викликає сумніви з декількох причин. По-перше, як уже неодноразово зауважувалось, застосування відновлення становища, яке існувало до порушення права, є можливим за умови, якщо суб'єктивне право не припиняє свого існування після порушення і може бути реально відновленим шляхом усунення негативних наслідків правопорушення, і цей висновок знаходить своє відображення в узагальненнях вищих судових інстанцій. Оскільки втрата корпоративного контролю є наслідком позбавлення особи певного обсягу корпоративних прав, тобто право

власності на ці права у їх носія припиняється, очевидно, що відновити його шляхом лише відновлення становища, яке існувало до порушення, не вдасться. Наведений висновок цілком підтверджується висловленою в юридичній літературі тезою про недоцільність застосування закріпленого у п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України загального способу захисту (відновлення становища, яке існувало до порушення) до правовідносин з відновлення корпоративного контролю, в яких самого відновлення становища, яке існувало до порушення права, недостатньо для захисту корпоративних прав учасника товариства. Натомість застосування такого спеціального способу захисту припинених корпоративних прав, як відновлення корпоративного контролю, сприятиме поверненню можливості прийняття корпоративних рішень [210, с. 26]. Зазначене доцільно проілюструвати на прикладі матеріалів із вітчизняною судової практики.

Показовою в цьому контексті є справа № 908/922/17, що розглядалася Господарським судом Запорізької області. Товариство з обмеженою відповідальністю «Ріелті Сіті» (далі – Позивач) звернулось до господарського суду з позовом до Товариства з додатковою відповідальністю «Фенікс» (далі – Відповідач) про поновлення корпоративного контролю Позивача у Закритому акціонерному товаристві «Гвідон» (далі – Товариство-1), з метою чого просило суд:

– визнати протиправним рішення загальних зборів Товариства-1, оформлене протоколом загальних зборів акціонерів Товариства-1 від 27.10.2010 р., про реорганізацію Товариства-1 у Товариство з додатковою відповідальністю «Гвідон» (далі – Товариство-2) (далі – Рішення-1);

– визнати протиправним рішення загальних зборів Товариства-1, оформлене протоколом загальних зборів акціонерів Товариства-1 від 12.03.2011, про припинення Товариства-1 (далі – Рішення-2);

– визнати протиправним рішення установчих зборів учасників Товариства-2, оформлене протоколом установчих зборів учасників Товариства-2 № 1 від 12.03.2011 р., про утворення та затвердження статуту Товариства-2 (далі – Рішення-3);

– скасувати державну реєстрацію Товариства-2 – запис про вчинення реєстраційної дії № 11031450000029280 від 18.04.2011 р.;

– скасувати державну реєстрацію припинення Товариства-1 – запис про вчинення реєстраційної дії № 11031120010006232 від 15.04.2011 р.;

– поновити державну реєстрацію випуску акцій Товариства-1 відповідно до свідоцтва про реєстрацію випуску акцій №39/08/1/02 від 17.10.2002 р., виданого Запорізьким територіальним управлінням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку;

– визнати право власності Позивача на 2322 акції Товариства-1, що складає 50,955 % від загальної кількості акцій Товариства-1.

Позов мотивований тим, що Рішення-1 і Рішення-2 прийняті за відсутності кворуму без участі Позивача як власника 50,955% від загальної кількості акцій Товариства-1, у зв'язку з чим є недійсними як Рішення-1 і Рішення-2, так і Рішення-3. Рішенням Господарського суду Запорізької області від 18.10.2017 р. позовні вимоги задоволено в повному обсязі. Рішення мотивовано встановленням обставин прийняття Рішення-1 і Рішення-2 за відсутності кворуму, адже на відповідних загальних зборах акціонерів Товариства-1 не був присутній Позивач, що був власником 50,955 % від загальної кількості акцій Товариства-1. При цьому суд дійшов висновку, що оспорюваними рішеннями порушені саме корпоративні, а як наслідок і майнові, інтереси Позивача [218].

Як вбачається із матеріалів справи, позовні вимоги про поновлення корпоративного контролю включали в себе кілька самостійних способів захисту порушених корпоративних прав, зокрема, визнання протиправними рішення загальних зборів, визнання права власності, а також відновлення становища, яке існувало до порушення (скасування записів у державному реєстрі, поновлення державної реєстрації випуску акцій), що не викликає подиву, адже корпоративні права, які опосередковують виникнення в особи корпоративного контролю у межах діяльності юридичної особи корпоративного типу, є особливими об'єктами цивільного права, обіг яких

супроводжується вчиненням цілої низки додаткових дій, у тому числі й у сфері державної реєстрації. Саме тому, на нашу думку, у випадку протиправного позбавлення особи належних їй частки чи акцій у статутному капіталі корпорації одного способу захисту недостатньо для того, щоб повноцінно відновити порушені корпоративні права, адже поряд із необхідністю повернення їх особі шляхом застосування віндикації чи визнання права власності на корпоративні права виникає потреба й в усуненні негативних наслідків порушення, наприклад, у частині скасування змін до установчих документів та державної реєстрації змін щодо складу учасників, вчинених внаслідок протиправного переоформлення права власності на корпоративні права.

З приводу доцільності застосування такого способу захисту, як відновлення корпоративного контролю, низка цивілістів взагалі зазначають, що з таким позовом необхідно звертатися лише в тих ситуаціях, коли порушене право не може бути захищене жодним іншим способом, передбаченим, а іноді і запропонованим законодавством, оскільки в іншому випадку буде відбуватися невиправдане розмивання меж між різними способами захисту порушених прав, необгрунтовані заміна і підміна однієї вимоги іншою, що є особливо небезпечним [37, с. 75].

Тому з огляду на вказане робимо висновок про неможливість ототожнення відновлення корпоративного контролю та відновлення становища, яке існувало до порушення, з огляду на те, що відновлення корпоративного контролю є комплексним спеціальним способом захисту, що спрямований на повернення учаснику юридичної особи корпоративного типу можливості своїми рішеннями впливати на діяльність останньої шляхом відновлення права власності на протиправно відібрані від нього корпоративні права. На нашу думку, це може бути досягнуто насамперед шляхом пред’явлення вимоги про підтвердження наявності корпоративних правовідносини між позивачем та корпорацією з метою визнання факту належності позивачеві корпоративних прав, які були втрачені ним внаслідок

неправомірних дій третіх осіб поза його волею. Відновлення становища, яке існувало до порушення, у процесі відновлення корпоративного контролю не є ефективним способом захисту у разі незаконного позбавлення особи корпоративних прав, проте застосування його є доцільним у частині усунення негативних наслідків, спричинених таким позбавленням, зокрема, у частині скасування реєстраційних дій, пов'язаних із протиправним переоформленням права власності на корпоративні права.

Окремо в правовій доктрині виділяється ще один передбачений цивільним законодавством спосіб захисту, спрямований на відновлення становища, яке існувало до порушення прав учасників корпорацій – переведення на себе прав і обов'язків покупця у разі порушення права переважної купівлі частки в юридичній особі корпоративного типу [91, с. 45]. Цей спеціальний спосіб захисту порушеного переважного права на придбання акції (частки) вперше на законодавчому рівні закріплений у положеннях Закону України «Про акціонерні товариства», згідно з ч. 5 ст. 7 якого, у разі порушення переважного права на придбання акцій будь-який акціонер товариства має право протягом трьох місяців з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про таке порушення, вимагати в судовому порядку переведення на нього прав та обов'язків покупця акцій [219]. В ч. 5 ст. 20 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» також вказано про те, що учасник товариства має право вимагати в судовому порядку переведення на себе прав і обов'язків покупця частки (частини частки), якщо переважне право такого учасника товариства є порушеним. Позовна давність за такими вимогами становить один рік [220].

Як зазначається в літературі, під час захисту корпоративних прав переведення прав та обов'язків покупця як спосіб захисту застосовується тоді, коли було допущено порушення права учасника (акціонера) товариства на переважне право купівлі частки (акцій) при їх відчуженні іншим учасником (акціонером) третій особі. Переведення прав та обов'язків покупця є не тільки найбільш ефективним, але й практично єдиним способом

захисту порушеного переважного права [221, с. 21].

І. О. Назімов стверджує, що такий спеціальний спосіб, як переведення на особу, чиє переважне право на купівлю частки у корпорації порушене, прав та обов'язків покупця, спрямований саме на відновлення становища, яке існувало до порушення права, обґрунтовуючи це тим, що, по-перше, його застосування веде до отримання потерпілими того, на що вони обґрунтовано розраховували, вступаючи в юридичну особу: організаційно-правові форми юридичних осіб корпоративного типу припускають збереження постійного складу учасників або, принаймні, контрольовану його зміну. Отже, на думку дослідника, придбання частки в такій корпорації третьою особою без відома інших учасників грубо порушує їх права. По-друге, є підстави вважати, що застосування цього способу захисту може привести до відновлення порушеного права в натурі [91, с. 45].

Вважаємо, що із вказаним важко не погодитись, адже юридична особа корпоративного типу є не лише об'єднанням майна, але й союзом осіб, які домовляються про здійснення певної суспільно корисної діяльності від імені корпорації та спільне досягнення визначених ними цілей, з огляду на що можна стверджувати про наявність особливих взаємовідносин між учасниками корпорації зі значною часткою фідуціарності. Це, як правило, передбачає незмінність їх складу або ж специфічний ускладнений порядок відчуження належних учасникам часток із наданням переваги їх купівлі іншим учасникам корпорації для унеможливлення виникнення корпоративних прав у третіх осіб, які зі значною часткою ймовірності матимуть власні корпоративні інтереси, що у свою чергу може призвести до виникнення корпоративних конфліктів. Тому значення правового закріплення такого спеціального способу захисту корпоративних прав, як переведення на особу прав та обов'язків покупця частки (акцій), важко переоцінити.

Разом із тим, для того, щоб відповісти на питання про те, чи є цей спосіб захисту спеціальним різновидом відновлення становища, яке існувало до порушення, необхідно провести порівняльний аналіз їх правової природи,

у тому числі підстав та наслідків застосування.

Перш за все відзначимо можливість віднесення переведення прав та обов'язків покупця частки (акцій) до відновлювальних способів захисту прав з огляду на те, що основною метою його застосування є відновлення безперешкодної реалізації переважного права учасника корпорації на купівлю частки (акцій), що у свою чергу споріднює його з відновленням становища, яке існувало до порушення.

Підставою застосування переведення на особу прав та обов'язків покупця є порушення його переважного права на купівлю частки (акцій) у статутному капіталі юридичної особи корпоративного типу, що знаходить свій прояв, зокрема, у неповідомленні учасником корпорації про свій намір продати належну йому частку інших учасників, що у свою чергу призводить до відчуження корпоративних прав третім особам в обхід реалізації іншими учасниками корпорації належного їм переважного права на купівлю відчужуваної частки. З цього робимо висновок про те, що підстави для застосування і переведення на особу прав та обов'язків покупця, і відновлення становища, яке існувало до порушення, також є доволі схожими, що може свідчити на користь їх однакової правової природи.

Разом із тим, на нашу думку, ключовими у питанні співвідношення цих способів захисту є правові наслідки їх застосування, що доцільно продемонструвати на прикладі однієї із судових справ у сфері захисту порушеного переважного права, зокрема, справи № 923/177/18, що розглядалася Господарським суд Херсонської області. Позивач звернувся до відповідачів ОСОБА_2, ОСОБА_3, Товариство з обмеженою відповідальністю «Донатор-Плюс», Товариство з обмеженою відповідальністю «Донатор-Люкс» з позовом, в якому просив господарський суд: 1) перевести права і обов'язки покупця частки в статутному капіталі ТОВ «Донатор-Люкс» за договором купівлі-продажу від 05.04.2017 р., укладеного між ОСОБА_2 та ОСОБА_3, на позивача; 2) визнати недійсним рішення позачергових зборів учасників ТОВ «Донатор-Люкс», оформлених

протоколом від 12.04.2017 б/н.; 3) відновити становище, яке існувало до порушення, зокрема, скасувати реєстраційний запис № 14991050005017118 від 14.04.2017 р., внесений державним реєстратором Бондаренко Д.О. до Державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань відносно ТОВ «Донатор-Люкс»; скасувати запис про право власності в Єдиному державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень від 17.05.2017 р. індексний номер 20537676, здійснений на підставі рішення державного реєстратора Вітцівської М. В. КП «Херсонське бюро технічної інвентаризації» Херсонської обласної ради, індексний номер 35314307 від 23.05.2017 р., стосовно нерухомого майна, що має реєстраційний номер: 302149065101; 4) визнати недійсними рішення позачергових зборів учасників ТОВ «Донатор-Люкс», оформлених протоколом від 26.04.2017 р.

В ході розгляду судової справи, з-поміж іншого, судом встановлено, що відповідачем – ОСОБА_2 не виконано положення чинного законодавства при укладенні договору купівлі-продажу частки в статутному капіталі ТОВ «Донатор-Люкс», яка становить 50 %, тому суд дійшов до висновку про порушення права позивача на переважне придбання цієї частки, у зв’язку з чим вимога щодо переведення на нього прав та обов’язків покупця відчуженої частки у статутному капіталі ТОВ «Донатор-Люкс» за договором купівлі-продажу є обґрунтованою і підлягає задоволенню.

Крім того, судом було прийнято рішення відновити становище, яке існувало до порушення переважного права позивача на купівлю частки, шляхом скасування реєстраційного запису № 14991050005017118 від 14.04.2017 р., внесеного державним реєстратором до Державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань відносно Товариства з обмежено відповідальністю «ДОНАТОР- ЛЮКС» та скасування відповідних записів про право власності в Єдиному державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень [222].

Як вбачається із аналізу матеріалів вказаної судової справи, для захисту

порушеного переважного права позивача на купівлю частки у статутному капіталі ТОВ було застосовано спеціальний спосіб захисту – переведення на особу прав і обов'язків покупця, завдяки якому відбулось повноцінне відновлення можливості позивача першочергово придбати відчужувану частку у статутному капіталі. Разом із тим, використано й інший спосіб захисту прав – відновлення становища, яке існувало до порушення, правовим результатом чого стало усунення негативних наслідків, спричинених порушенням переважного права, зокрема, у частині скасування реєстраційних записів, що були вчинені після протиправного відчуження частки третій особі.

Підсумовуючи все вищевказане, можна зробити висновок про те, що переведення на особу прав і обов'язків покупця та відновлення становища, яке існувало до порушення, справді є доволі схожими за своєю природою способами захисту цивільних прав з огляду на: а) належність їх до групи відновлювальних способів захисту; б) схожі підстави їх застосуванням, якими є порушення суб'єктивних цивільних прав.

Разом із тим, на нашу думку, є усі підстави для висновку про те, що переведення на особу прав та обов'язків покупця не є спеціальним різновидом відновлення становища, яке існувало до порушення, з огляду на різний механізм відновлення порушеного права. Переведення на особу прав і обов'язків покупця частки (акцій) у статутному капіталі юридичної особи корпоративного типу у своїй правозахисній здатності обмежується виключно поверненням учаснику корпорації протиправно відібраної можливості першочергово придбати частку, що відчужується іншим учасником, однак ліквідувати негативні наслідки порушення такого переважного права, пов'язані, зокрема, зі скасуванням неправомірних реєстраційних дій, за допомогою переведення на особу прав і обов'язків покупця не вбачається можливим. Натомість ефективним у цьому контексті способом захисту є відновлення становища, яке існувало до порушення [223, с. 20]. При цьому, на нашу думку, для відновлення порушених переважних прав на купівлю частки у статутному капіталі корпорації та усунення усіх спричинених цим

негативних правових наслідків найбільш доцільним вбачається одночасне застосування вищевказаних способів захисту.

Висновки до третього розділу

1. Обґрунтовано існування розгалуженої системи цивільно-правових способів захисту прав у сфері інтелектуальної власності, що характеризується трирівневою структурою: першим (базовим) рівнем є універсальні способи захисту цивільних прав, передбачені ст. 16 ЦК України; другим рівнем є спеціальні способи захисту, передбачені ст. 432 ЦК України; третім рівнем є способи захисту, передбачені спеціальним законодавством, що регулює відносини з приводу створення та використання конкретних об’єктів права інтелектуальної власності.

2. Незважаючи на деякі доктринальні розбіжності у позиціях щодо універсального чи спеціального характеру відновлення становища, яке існувало до порушення, можливість його застосування у процесі захисту прав інтелектуальної власності не викликає у науці жодних сумнівів та заперечень.

3. На підставі аналізу положень чинного законодавства, спрямованого на впорядкування відносин у сфері інтелектуальної власності зроблено висновок, що, на відміну від низки іноземних законодавчих актів, у положеннях Закону України «Про авторське право і суміжні права» закріплення відновлення становища, яке існувало до порушення, як окремого способу захисту авторських прав відсутнє. Не передбачене воно й іншими нормативно-правовими актами, що регулюють відносини у сфері використання окремих об’єктів права інтелектуальної власності.

4. Незважаючи на тісний функціональний зв’язок між відновленням становища, яке існувало до порушення, та поновленням права, який полягає у тому, що відновлення становища, яке існувало до порушення, є інструментом повернення особі можливості здійснювати своє суб’єктивне право, що в цілому відповідає загальноприйнятій у цивілістиці концепції розуміння відновлення

права як однієї з цілей інституту захисту цивільних прав, їх ототожнення є щонайменше неправильним як з погляду необхідності врахування теоретичних надбань юридичної науки, так і з погляду необхідності уникнення неоднакових підходів у правозастосовчій практиці вітчизняних судів.

5. Зроблено висновок про необхідність розмежування поновлення права як спеціального способу захисту порушених авторських та суміжних прав і відновлення становища, яке існувало до порушення, з огляду на те, що: а) підставою для застосування поновлення права як способу захисту права у сфері інтелектуальної власності є його часткове або повне припинення, на відміну від відновлення становища, яке існувало до порушення, яке застосовується, коли порушене право внаслідок його порушення все ще існує; б) наслідком застосування поновлення права є повернення носію порушеного суб'єктивного права інтелектуальної власності можливості реалізовувати правомочності з цього права, які були відібрані внаслідок такого порушення; на відміну від цього, основним наслідком відновлення становища, яке існувало до порушення, є вжиття комплексу заходів, спрямованих перш за все на ліквідацію негативних наслідків, причинених порушенням права інтелектуальної власності.

6. З метою формування чіткого підходу щодо необхідності розмежування поновлення права та відновлення становища, яке існувало до порушення, як у доктрині цивілістики, так і в правозастосовчій практиці, пропонуємо внести зміни до пунктів «а», «б» ч. 1 ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права» та викласти їх у наступній редакції:

«*При порушеннях будь-якою особою авторського права і (або) суміжних прав, передбачених статтею 50 цього Закону, недотриманні передбачених договором умов використання творів і (або) об'єктів суміжних прав, використанні творів і об'єктів суміжних прав з обходом технічних засобів захисту чи з підробленням інформації і (або) документів про управління правами чи створенні загрози неправомірного використання об'єктів авторського права і (або) суміжних прав та інших порушеннях особистих*

немайнових прав і майнових прав суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав суб'єкти авторського права і (або) суміжних прав мають право:

а) вимагати визнання та поновлення своїх прав, відновлення становища, яке існувало до порушення, у тому числі забороняти дії, що порушують авторське право і (або) суміжні права чи створюють загрозу їх порушення;

б) звертатися до суду з позовом про поновлення порушених прав, відновлення становища, яке існувало до порушення, та (або) припинення дій, що порушують авторське право та (або) суміжні права чи створюють загрозу їх порушення».

7. Виокремлено одну з особливостей застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, у процесі захисту суб'єктивних прав інтелектуальної власності, яка полягає у тому, що передумовою застосування цього способу захисту є не тільки спричинення негативних наслідків порушення суб'єктивного права, а й можливість їх ліквідації, що знаходить свій прояв у процесі захисту усіх видів цивільних прав. У випадку неможливості усунути наслідки правопорушення слід застосовувати інші способи захисту, зокрема, здійснення публікації в засобах масової інформації про допущені порушення.

8. При застосуванні відновлення становища, яке існувало до порушення, не йдеться про майнове заміщення й порушеного майнового права інтелектуальної власності, адже для особи, яка звертається до суду з такою матеріально-правовою вимогою, принциповим є саме відновлення конкретного стану правовідносин у тому вигляді, в якому вони існували до порушення, наприклад, шляхом вилучення з цивільного обігу товарів, виготовлених з порушенням права інтелектуальної власності та знищення таких товарів. У разі майнового заміщення порушеного права слід говорити про такий спосіб захисту, як відшкодування завданих збитків.

9. Межам відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту прав інтелектуальної власності властиві ті ж ознаки, якими характеризуються межі цього способу у процесі захисту й інших видів

цивільних прав, однак з урахуванням специфіки об’єктів права інтелектуальності власності, що у свою чергу обумовлює особливий характер заходів, які вживаються внаслідок застосуванням відновлення становища, що існувало до порушення, у цій сфері.

10. Корпоративний контроль за своєю природою є доволі абстрактною категорією із конкретним змістом, який полягає у тому, що учасники юридичних осіб корпоративного типу, володіючи корпоративними правами, мають можливість впливати на діяльність корпорації шляхом безперешкодної реалізації цих прав. Тобто фактично підґрунтям для здійснення корпоративного контролю є передбачена ч. 1 ст. 167 ГК України правомочність щодо управління корпорацією, що входить до змісту корпоративних прав.

11. Втрата корпоративного контролю є протиправним позбавленням учасника юридичної особи корпоративного типу належної (належних) йому частки (акцій) у статутному капіталі товариства, внаслідок чого він втрачає можливість здійснювати вплив на діяльність корпорації. Втрата корпоративного контролю носить протиправний характер, адже позбавлення особи корпоративних прав у цьому випадку відбувається без її безпосереднього волевиявлення і, як правило, таємно. При цьому особа, що вчинила низку неправомірних дій, наслідок яких потерпілий втратив належну йому частку в корпорації, отримує можливість здійснювати правомочності з незаконно набутих корпоративних прав. Цілком очевидно, що в цьому випадку потерпілий прагне ефективно та найбільш повно відновити свої порушені права, в зв’язку з чим застосовує ті способи захисту, що спрямовані на відновлення права на частку у статутному капіталі товариства.

12. У випадку протиправного позбавлення особи належних їй частки чи акцій у статутному капіталі корпорації одного способу захисту недостатньо для того, щоб повноцінно відновити порушені корпоративні права, адже поряд із необхідністю повернення їх особі шляхом застосування віндикації чи визнання права власності на корпоративні права виникає потреба й у

ліквідації негативних наслідків порушення, наприклад, у частині скасування змін до установчих документів та державної реєстрації змін щодо складу учасників, вчинених внаслідок протиправного переоформлення права власності на корпоративні права.

13. Зроблено висновок про неможливість ототожнення відновлення корпоративного контролю та відновлення становища, яке існувало до порушення, з огляду на те, що відновлення корпоративного контролю є комплексним спеціальним способом захисту, що спрямований на повернення учаснику юридичної особи корпоративного типу можливості своїми рішеннями впливати на діяльність останньої шляхом відновлення права власності на протиправно відібрані від нього корпоративні права. На нашу думку, це може бути досягнуто насамперед шляхом пред'явлення вимоги про підтвердження наявності корпоративних правовідносини між позивачем та корпорацією з метою визнання факту належності позивачеві корпоративних прав, які були втрачені ним внаслідок неправомірних дій третіх осіб поза його волею. Відновлення становища, яке існувало до порушення, у процесі відновлення корпоративного контролю не є ефективним способом захисту у разі незаконного позбавлення особи корпоративних прав, проте застосування його є доцільним у частині ліквідації негативних наслідків, спричинених таким позбавленням, зокрема, у частині скасування реєстраційних дій, пов'язаних із протиправним переоформленням права власності на корпоративні права.

14. Переведення на особу прав і обов'язків покупця та відновлення становища, яке існувало до порушення, є доволі схожими за своєю природою способами захисту цивільних прав з огляду на: а) належність їх до групи відновлювальних способів захисту; б) схожі підстави їх застосуванням, якими є порушення суб'єктивних цивільних прав.

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано нові теоретичні положення щодо застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як дієвого способу захисту суб'єктивних цивільних прав та встановлення меж його застосування в різних сферах приватноправових відносин. За результатами проведеного дослідження автором сформульовані такі висновки наукового і практичного характеру:

1. Основною ідеєю захисту у контексті здійснення особою свого суб'єктивного цивільного права є закріплення на рівні імперативних приписів гарантій щодо усунення перешкод у реалізації цього права. При цьому результативність захисту суб'єктивних цивільних прав перш за все залежить від того, наскільки ефективними є механізми правового регулювання правозахисних відносин і чи побудовані вони на основоположних засадах верховенства права.

2. Як інститут класичного римського права відновлення становища, яке існувало до порушення, було запозичене практично усіма кодифікованими актами цивільного законодавства, що діяло на історичних українських землях, зокрема, «Руською Правдою», Литовськими статутами, «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., Цивільним кодексом Східної Галичини 1797 р., «Збірником малоросійських прав» 1807 р., ЦК УСРР 1922 р. і ЦК УРСР 1963 р. При цьому найбільш детальне правове регулювання відносини щодо відновлення становища, яке існувало до порушення, отримали у положеннях Цивільного кодексу Східної Галичини 1797 р., який першим в історії українського законотворення закріпив самостійність досліджуваного способу захисту цивільних прав. В ході історичного розвитку цивільного законодавства, з огляду на необхідність адаптації правових явищ та інститутів до нових умов розвитку суспільства restitutio in integrum трансформувався у дві самостійні незалежні категорії – реституцію та відновлення становища, яке існувало до порушення, які при цьому не втратили свого основного призначення – захисту цивільних прав.

3. Відновлення становища, яке існувало до порушення, кваліфіковано і як загальний, і як спеціальний спосіб захисту. Загальний характер відновлення становища, що існувало до порушення, проявляється у його потенційній здатності бути способом захисту будь-якого порушеного цивільного права. Спеціальний характер вказує на те, що саме відновлення становища, яке існувало до порушення, є належним та ефективним способом захисту конкретного порушеного цивільного права з урахуванням специфіки змісту цього права, сфери, у якій воно існує, та здатності цього способу повноцінно його захистити.

4. Доведено недоцільність сприйняття відновлення становища, яке існувало до порушення, як одного з основоположних принципів цивільного законодавства, а також ототожнення цього поняття із відновленням права.

5. У контексті здійснення суб'єктивних цивільних прав межа є тією умовною лінією, яка розділяє поведінку особи у процесі здійснення правомочностей, що становлять зміст суб'єктивного права, на правомірну та неправомірну. Функціональний зв'язок між поняттями «межа здійснення суб'єктивного права» та «зміст суб'єктивного права» полягає у тому, що перелік правомочностей, які окреслюють можливу поведінку носія суб'єктивного права у процесі його здійснення та складають його зміст, обумовлюють і межі його здійснення.

6. Спільне джерело походження інститутів реституції та відновлення становища, яке існувало до порушення, є ключовим фактором, що зумовлює їхню схожу правову природу та специфічні наслідки застосування, які мають своєю основою механізм реверсивного повернення особи у попередній стан, що існував до порушення їх прав чи інтересів. Разом із тим з огляду на наділення відновлення становища, яке існувало до порушення, статусом самостійного способу захисту цивільних прав, а реституції – лише правовим наслідком недійсного правочину, встановлено більш широке застосування першого у процесі захисту цивільних прав.

7. Задоволення судом матеріально-правової вимоги про відновлення

становища, яке існувало до порушення, призводить не стільки до повернення попереднього майнового стану особи-заявника, скільки до усунення того комплексу негативно-шкідливих наслідків, які були спричинені порушенням її права, в чому і проявляється відмінність досліджуваного способу захисту від реституції.

8. Особливість застосування припинення дії, що порушує право, полягає у намірі особи, суб'єктивне право якої зазнає порушення, зобов'язати порушника припинити протиправну поведінку, що у свою чергу забезпечить їй повноцінну реалізацію свого права. При цьому характер такого припинення повинен бути остаточним та постійним. У цьому проявляється основна відмінність припинення дії, що порушує право, від відновлення становища, яке існувало до порушення, основним завданням якого є усунення негативних наслідків, які спричинені порушенням права.

9. Однією із розмежувальних ознак відновлення становища, яке існувало до порушення, та примусового виконання обов'язку в натурі, є спеціальний характер останнього з огляду на переважне застосування примусового виконання обов'язку в натурі у сфері зобов'язальних правовідносин, за винятком сфери виконання робіт та надання послуг; відновлення ж становища, що існувало до порушення, застосовується для захисту прав, що опосередковуються не лише зобов'язальними, а й речово-правовими відносинами. Зроблено висновок про спеціальний характер примусового виконання обов'язку в натурі, адже практична доцільність його застосування обмежена здебільшого сферою зобов'язальних правовідносин.

10. Витребування майна з чужого незаконного володіння належить виключно до речово-правових способів захисту, адже наявність між сторонами спору зобов'язального зв'язку унеможливлює використання віндикації та вказує на необхідність захисту порушених прав іншими способами, зокрема, шляхом визнання правочину недійсним і застосування реституції. Натомість відновлення становища, яке існувало до порушення, може належати як до речово-правових, так і зобов'язальних способів захисту

цивільних прав. Специфіка застосування віндикації полягає у відновленні виключно майнового стану потерпілого, що проявляється у поверненні йому можливості фізично володіти майном, яке незаконно вибуло з-під його відання. Натомість відновлення становища, яке існувало до порушення, може мати своїм наслідком зобов'язання щодо вчинення будь-яких дій правового характеру, здатних усунути негативний ефект від порушення суб'єктивного права і повернути його носію як фактичний, так і юридичний стани правовідносин, що існували до порушення.

11. З метою формування чіткого підходу щодо необхідності розмежування поновлення права та відновлення становища, яке існувало до порушення запропоновано внести зміни до пунктів «а», «б» ч. 1 ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права» та викласти їх у наступній редакції:

«*При порушеннях будь-якою особою авторського права і (або) суміжних прав, передбачених статтею 50 цього Закону, недотриманні передбачених договором умов використання творів і (або) об'єктів суміжних прав, використанні творів і об'єктів суміжних прав з обходом технічних засобів захисту чи з підробленням інформації і (або) документів про управління правами чи створенні загрози неправомірного використання об'єктів авторського права і (або) суміжних прав та інших порушеннях особистих немайнових прав і майнових прав суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав суб'єкти авторського права і (або) суміжних прав мають право:*

а) вимагати визнання та поновлення своїх прав, відновлення становища, яке існувало до порушення, у тому числі забороняти дії, що порушують авторське право і (або) суміжні права чи створюють загрозу їх порушення;

б) звертатися до суду з позовом про поновлення порушених прав, відновлення становища, яке існувало до порушення, та (або) припинення дій, що порушують авторське право та (або) суміжні права чи створюють загрозу їх порушення».

12. Особливість застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, у процесі захисту суб'єктивних прав інтелектуальної власності

полягає у тому, що передумовою застосування цього способу захисту є не тільки спричинення негативних наслідків порушення суб'єктивного права, а й можливість їх усунення. У випадку неможливості усунути наслідки правопорушення слід застосовувати інші способи захисту, зокрема, здійснення публікації в засобах масової інформації про допущені порушення.

13. Втрата корпоративного контролю є протиправним позбавленням учасника юридичної особи корпоративного типу належної (належних) йому частки (акцій) у статутному капіталі товариства, внаслідок чого він втрачає можливість здійснювати вплив на діяльність корпорації. Обґрунтовано недоцільність застосування закріпленого у п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України загального способу захисту (відновлення становища, яке існувало до порушення) до правовідносин з відновлення корпоративного контролю, в яких самого відновлення становища, яке існувало до порушення права, недостатньо для захисту корпоративних прав учасника товариства. У випадку протиправного позбавлення особи належних їй частки чи акцій у статутному капіталі корпорації одного способу захисту недостатньо для того, щоб повноцінно відновити порушені корпоративні права, адже поряд із необхідністю повернення їх особі шляхом застосування віндикації чи визнання права власності на корпоративні права виникає потреба й в усуненні негативних наслідків порушення.

14. Переведення на особу прав та обов'язків покупця не є спеціальним різновидом відновлення становища, яке існувало до порушення, з огляду на різний механізм відновлення порушеного права. Переведення на особу прав і обов'язків покупця частки (акцій) у статутному капіталі юридичної особи корпоративного типу у своїй правозахисній здатності обмежується виключно поверненням учаснику корпорації протиправно відібраної можливості першочергово придбати частку, що відчужується іншим учасником, однак ліквідувати негативні наслідки порушення такого переважного права, пов'язані, зокрема, зі скасуванням неправомірних реєстраційних дій, за допомогою переведення на особу прав і обов'язків покупця не вбачається

можливим. Натомість ефективним у цьому контексті способом захисту є відновлення становища, яке існувало до порушення. Для відновлення порушених переважних прав на купівлю частки у статутному капіталі корпорації та усунення усіх спричинених цим негативних правових наслідків найбільш доцільним вбачається одночасне застосування вищевказаних способів захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. М.: Статут, 2000. URL: http://civil.consultant.ru/elib/books/1/page_24.html (дата звернення: 20.10.2021).

2. Селиванова О. Ю. Субъективное право (Сущность, структура, ценность): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Н. Новгород, 2001. URL: https://www.dissercat.com/content/subektivnoe-pravo-sushchnost-struktura-tsennost (дата звернення: 20.10.2021).

3. Осипова М. Ю. Основные факторы, влияющие на правосознание и правомерное поведение. Юридичні записки. 2013. № 1. С. 9–16.

4. Матузов Н. И. Вопросы теории субъективных прав граждан. Советское государство и право. 1964. № 7. С. 132–136.

5. Малеин Н. С. Гражданский закон и права личности в СССР. М.: Юрид. лит., 1981. 216 с.

6. Кечекъян С. Ф. Правоотношение в социалистическом обществе : монография. М. : Изд-во Академии наук СССР, 1958. 187 с.

7. Жилінкова І. В. Особливості здійснення суб’єктивних цивільних прав. Вісник Академії правових наук України. 2012. № 1. С. 100–107.

8. Надьон В. В. Деякі питання суб'єктивного цивільного права. Вісник господарського судочинства. 2014. № 4. С. 110–116.

9. Кузнєцова Н. С. Цивільно-правова відповідальність і захист цивільних прав. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Юридичні науки). 2009. Вип. 81. С. 100–106.

10. Кот О. О. Здійснення та захист суб’єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. К.: Алерта, 2017. 494 с.

11. Особисті немайнові права інтелектуальної власності творців: монографія / За заг. ред. В. В. Луця. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. 257 с.

12. Боднар Т. Зміна і припинення договірного правовідношення як способи захисту цивільних прав. Українське комерційне право. 2007. № 8.

С. 21–27.

13. Гражданское право. Т. 1: Учебник / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Москва, 2000. 632 с.

14. Свердлык Г. А., Страунинг Э. Л. Защита и самозащита гражданских прав: Учеб. пособие. Москва: «ЛексКнига», 2002. 208 с.

15. Притика Ю. Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2004. Вип. 60–62. С. 16–19.

16. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30. Ст. 141.

17. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.

18. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.10.2021).

19. Римское частное право : учеб. / под ред. проф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского. М. : Зерцало-М, 2012. 560 с.

20. Венедіктова І. Нормативне закріплення положень щодо охоронюваного законом інтересу в Цивільному кодексі України. Право України. 2014. № 2. С. 80–87.

21. Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України (витяг). Лист від 01.04.2014. № 8. URL: https://zib.com.ua/ua/print /88249analiz_praktiki_zastosuvannya_sudami_st16_civilnogo_kodeksu_.html (дата звернення: 21.10.2021).

22. Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10. 2017. № 2147-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 48. Ст. 436.

23. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004. № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.

24. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право: Общие положення. М., 1998. 841 с.

25. Ярова Т. Критерії розмежування способів захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів. Підприємництво, господарство і право. 2008. № 8. С. 10–12.

26. Бернада Є. В. Способи захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів, які спрямовані на відновлення становища, що існувало до порушення права. Часопис Київського університету права. 2017. № 4. С. 148–153.

27. Науково-практичний коментар цивільного законодавства України: в 4 т. А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. К.: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2004. Т. 1. 864 с.

28. Гражданское право: учеб. : в 3 ч. Под. ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. М.: Проспект, 1997. Ч. 1. 600 с.

29. Цивільне право України: підруч.: у 2 т. За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. К. Юрінком Інтер, 2004. Т. 1. 736 с.

30. Іванова С. М. Система способів захисту цивільних прав та інтересів за законодавством України. Актуальні проблеми держави і права. 2006. Вип. 29. С. 341–345.

31. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право. Навчальний посібник. К.: Юрінком Інтер, 2003. 512 с. URL: http://www.big-lib.com/book/1_Rimske_pravo (дата звернення: 21.10.2021).

32. Римское частное право: учеб. для бакалавров. Под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. М.: Издательство Юрайт, 2013. URL: http://lib.maupfib.kg/wp-content/uploads/novizkiy.pdf (дата звернення: 21.10.2021).

33. Рущак І. В. Реституція як наслідок недійсності правочину, що порушує публічний порядок. Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія : Право. 2012. Вип. 1. С. 253–259.

34. Zhuk A. The genesis of the development of legal regulation of relations on the restoration of the situation that existed before the violation, as a way of the

protection of civil rights. Visegrad journal on human rights. № 6. Volume 2. 2020. P. 201–206.

35. Hubner R. A History of Germanic Private Law. London: Union Lawbook Exchange, 2000. 788 p.

36. Тутынина В. В. Гражданско-правовая природа восстановления положения, существовавшего до нарушения права, как способ защиты прав. Современное право. 2013. URL: http://naukarus.com/grazhdansko-pravovaya-priroda-vosstanovleniya-polozheniya-suschestvovavshego-do-narusheniya-prava-kak-sposob-zaschity-pra (дата звернення: 21.10.2021).

37. Тутынина В. В. Восстановление положения, существовавшего до нарушения права, как способ защиты гражданских прав: дисс. … канд. юрид.наук: 12.00.03. Москва, 2016. 201 с.

38. Римське приватне право. Курс лекцій. Львів, 2009. 136 с.

39. Єрмолаєв В. М. Принципи «Правди Руської» продовжують жити в правовій системі сучасної України. Проблеми законності. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2020. Вип. 150. С. 33–52.

40. Статути Великого князівства Литовського. У 3-х т. Т. І. Статут Великого князівства Литовського 1529. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.

41. Статути Великого князівства Литовського. У 3-х т. Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 558 с.

42. Яковлів А. І. Український кодекс 1743 р. «Права, по которым судится малороссийский народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Мюнхен: Заграва, 1949. 210 с.

43. Права, за якими судиться малоросійський народ. Відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; Ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цвєтков, Ю. С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та

джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 1997. 548 с.

44. Бирюков А. А. Рецепция римского частного права и сервитуты в дореволюционной России. История государства и права. 2013. № 15. С. 12–14.

45. Ромовська З. В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академ. курс: підруч. К.: Атіка, 2005. 560 с.

46. Гражданский кодекс Восточной Галиции 1797 г. = Codex civilis pro Galicia Orientali MDCCXCVII. Пер. с лат. А. Гужвы ; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. М. : Статут ; Одесса, 2013. 536 с.

47. Собрание малороссийских прав 1807 г. Ред. кол.: А. Н. Мироненко (предс.), К. А. Вислобоков (отв. секр.), И. Б. Усенко, В. В. Цветков, Ю. С. Шемшученко; Отв. ред.: Б. М. Бабий, А. Н. Мироненко; авт. предисл. К. А. Вислобоков; Составит.: К. А. Вислобоков, А. П. Ткач, И. Б. Усенко, В. А. Чехович. АН Украины. Археографическая комиссия, Институт государства и права им. В. М. Корецкого, Институт украинской археографии. К.: Наукова думка, 1993. 368 с.

48. Алієва-Барановська В. Коротка історія Цивільних кодексів України. Юридична Україна. 2015. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN /urykr_2015_3_3 (дата звернення: 21.10.2021).

49. Цивільний кодекс УСРР від 16.12.1922. URL: https://yurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_usrr_1922.pdf (дата звернення: 21.10.2021).

50. Цивільний кодекс УРСР від 18.07.1963. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text (дата звернення: 21.10.2021).

51. Панькевич Р. В. Відновлення становища, яке існувало до порушення права, як спосіб захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад. Держава та регіони. Серія: Право, 2019. № 3(65). URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/3_2019/12.pdf (дата звернення: 21.10.2021).

52. Тузов Д. О. Реституция и реституционные правоотношения в гражданском праве России. Цивилистические исследования. Вып. 1: Сб. науч.

трудов памяти проф. И. В. Федорова / Под ред. Б. Л. Хаскельберга, Д. О. Тузова. М.: Статут, 2004. С. 213–245.

53. Основы гражданского законодательства Союза ССР и республик от 30.05.1991. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_972/ (дата звернення: 21.10.2021).

54. Гражданское право. В 4 т. Т. 1: Общая часть : учеб. для студентов вузов, обучающихся по направлению 521400 «Юриспруденция» и по специальности 021100 «Юриспруденция» / [Ем В. С. и др.] ; отв. ред. Е. А. Суханов. 3-е изд., перераб и доп. М. : Волтерс Клувер, 2006. 720 с.

55. Петруня В. В. Поняття та система способів захисту прав суб'єктів господарювання : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Одеса, 2019. 219 с.

56. Витрянский В. В. Проблемы арбитражно-судебной защиты гражданских прав участников имущественного оборота: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 1996. 55 с.

57. Бігняк О. Правова природа та класифікація форм захисту корпоративних прав. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 6. С. 6–10.

58. Стефанчук Р. О. Цивільно-правовий захист честі, гідності та репутації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2000. 17 с.

59. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980. URL: http://sum.in.ua/s/sposib (дата звернення: 21.10.2021).

60. Тлумачний словник української мови : близько 7000 слів. 3-тє вид., перероб. і доп. К. : Освіта, 1999. 302 с.

61. Теория государства и права : курс лекций. Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. М. : Юристъ, 1997. 672 с.

62. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие. Под ред. М. Н. Марченко. М.: Юристь, 2001. 656 с.

63. Савватеев В. Ю. Гражданско-правовая защита прав участников предпринимательских отношений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Самара, 2007. 170 с.

64. Гражданское право : учебник. Том 1. 2-е издание. М.: «Проспект», 2018. 1642 с.

65. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав: Монографія / За заг. ред. академіків НАПрН України О. Д. Крупчана та В. В. Луця. К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. 400 с.

66. Монгуш Б. С. Средства защиты гражданских прав: автореф…. дисс. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Саратов, 2012. 26 с.

67. Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 20 с.

68. Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2004. 212 с.

69. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс: Підручник. К.: Атіка, 2005. 560 с.

70. П'янова Я. В. Судовий захист майнових цивільних прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2009. 224 с.

71. Козырина А. Н. Приватизация и право: Учебное пособие М.: Издательский дом НИУ ВШЭ, 2015. 438 с.

72. Ромащенко І. Засоби та способи захисту цивільних прав: співвідношення понять. Підприємництво, господарство і право. 2010. № 6. С. 20–23. URL: https://www.researchgate.net/publication /304254218_ZASOBI_TA_SPOSOBI_ZAHISTU_CIVILNIH_PRAV_SPIVVIDNOSENNA_PONAT (дата звернення: 21.10.2021).

73. Цивільне право України. За ред. Р. О. Стефанчука. К. : Прецедент, 2005. 448 с.

74. Иоффе О. С. Советское гражданское право. М.: Юрид. лит., 1967. 494 с.

75. Гнатів О. Б. Захист права власності в цивільному праві: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 202 с.

76. Хабиров А. И. Средства, способы и формы гражданско-правовой защиты прав сторон по договору займа: теоретический аспект. Вестник

гражданского процесса. 2018. № 6. С. 226–259.

77. Бігняк О.В. Цивільно-правовий захист корпоративних прав в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 489 с.

78. Базилевич И. Н. О формах защиты гражданских прав. Российский юридический журнал. 2001. № 3 (31). С. 62–66.

79. Енциклопедія цивільного права України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; відп. ред. Я. М. Шевченко.К.: Ін Юре, 2009. 952 с.

80. Болокан І. В. Зобов'язально-правові засоби захисту прав сторін у договірних відносинах. Вісник Запорізького національного університету. 2010. № 1. URL: http://www.law.journalsofznu.zp.ua/visnik-1-2010/1535-bolokan-i-v-zobov-yazalno-pravovi-zasobi-zakhistu-prav-storin-u-dogovirnikh-vidnosinakh (дата звернення: 21.10.2021).

81. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні. К.: Юрінком Інтер, 2001. 255 с.

82. Краснова С. А. Система способов защиты вещных прав. Классификация способов защиты гражданских прав. 2017. URL: https://studref.com/660096/pravo/klassifikatsiya_sposobov_zaschity (дата звернення: 21.10.2021).

83. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 20 с.

84. Андрійцьо В. Д. Примусове виконання обов'язку в натурі як спосіб захисту цивільних прав: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. К. 2004. 18 с.

85. Краснова С. А. Теоретические основы классификации гражданско-правовых способов защиты. Российский юридический журнал. 2011. № 2. С. 170–176.

86. Назимов И. А. Восстановление положения, существовавшего до нарушения права, как принцип гражданского законодательства. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2014. № 4

(42). URL: https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2014_4-1_35.pdf (дата звернення: 21.10.2021).

87. Жук А. Відновлення становища, яке існувало до порушення права, як ефективний спосіб захисту: розмежування адміністративної юрисдикції від цивільної і господарської. Актуальні проблеми правознавства. Випуск 3 (15). 2018. С. 13–17.

88. Рішення Подільського районного суду м. Києва від 27 липня 2015 року у справі № 758/2645/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/47757930 (дата звернення: 21.10.2021).

89. Сулейменов М. К. Понятие и способы защиты гражданских прав. 2014. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33100058 (дата звернення: 21.10.2021).

90. Алексеев С. С. Общая теория права. М., 1981. Т. 1. 583 с.

91. Назимов И. А. Восстановление положения, существовавшего до нарушения прав участников юридических лиц корпоративного типа : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Екатеринбург, 2014. 184 с.

92. Латыпов Д. Н., Акинфиева В. В. Соотношение способов и целей защиты прав. Вестник Пермского университета. Юридические науки. 2013. № 4 (22). С. 193–198.

93. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. С.-Пб.: Брокгауз-Ефрон. 1890–1907. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/24313/%D0%92%D0%BE%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5 (дата звернення: 21.10.2021).

94. Жук А. Відновлення становища, що існувало до порушення, у системі способів захисту суб’єктивних цивільних прав. Підприємництво, господарство і право. № 1 (299). 2021. С. 11–16.

95. Проблемы развития частного права: Сб. ст. к юбилею Владимира Саурсеевича Ема / Под ред. Е. А. Суханов, Н. В. Козлова. М.: Статут, 2011. 559 с.

96. Кот О. О. Межі здійснення суб’єктивних цивільних прав. Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 4. С. 127–137. URL: http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-127-137.pdf (дата звернення: 21.10.2021).

97. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. М. : Спарк,1995. 556 с.

98. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. Изд-во Моск.ун-та. Москва, 1972. 284 с.

99. Братусь С. Н. О пределах осуществления гражданских прав. Правоведение. 1967. № 3. С. 79–86.

100. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб’єктивних цивільних прав: монографія. К.: Алерта, 2008. 184 с.

101. Поротикова О. А. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом: дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Саратов, 2002. 216 с.

102. Михайленко О. О. Речово-правові обмеження права приватної власності за стародавнім римським та сучасним цивільним правом України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. 225 с.

103. Цибань А. Поняття та окремі види меж виконання суб’єктивного цивільного обов’язку. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 8. С. 61–64.

104. Гражданско-правовые способы защиты права собственности на недвижимость : научно-практическое пособие; под общей редакцией В. Н. Соловьева; ответственный редактор С. В. Потапенко. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Издательство Юрайт, 2014. 458 с.

105. Рішення Радомишльського районного суду Житомирської області від 29.04.2013. в справі № 289/160/13-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua /Review /31238515 (дата звернення: 21.10.2021).

106. Андреев Ю. Н. Механизм гражданско-правовой защиты. М.: Норма; Инфра-М, 2010. 464 с.

107. Рішення Сарненського районного суду від 24 грудня 2015 року

Рівненської області від 24.12.2015. в справі № 572/1764/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/65022081 (дата звернення: 21.10.2021).

108. Рішення Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області у справі № 2-410/5823/12 від 21.05.2013. URL: https://reyestr.court.gov.ua /Review/31613701 (дата звернення: 21.10.2021).

109. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 3–4. Ст. 27.

110. Рішення Жовтневого районного суду м. Харкова у справі № 639/10295/15-ц від 05.04.2016. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review /57242214 (дата звернення: 21.10.2021).

111. Соловьева М. А., Васюнина Ю. Е., Чорновол Е. П. Общая характеристика отдельных способов защиты гражданских прав. URL: https://ego.ui.ranepa.ru/issue/2016/03/11 (дата звернення: 21.10.2021).

112. Рішення Господарського суду Харківської області у справі № 37/144-07 від 03.08.2007 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review /1043879 (дата звернення: 21.10.2021).

113. Романюк Я. М., Майстренко О. Л. Реституція, віндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування. Вісник Верховного Суду України. № 9(169). 2015. С. 22–34.

114. Бернада Є. В. Цивільно-правові наслідки недійсності правочинів: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 248 с.

115. Гневашев Д. В. Восстановление положения, существовавшего до нарушения права. Норма. Закон. Законодательство. Право: материалы XIV Всеросс. науч.-практ. конф. молодых ученых (г. Пермь, 26-28 апреля 2011 года) / науч. ред. О. А. Кузнецова; Перм. гос. нац. иссл. ун-т. Пермь, 2012. С. 91–93.

116. Іваненко М. А. Правова природа цивільно-правової реституції. Прикарпатський юридичний вісник. Випуск 1 (3). 2013. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1_2013/13.pdf (дата звернення: 21.10.2021).

117. Рішення Жовтневого районного суду м. Маріуполя Донецької

області у справі № 263/1083/17 від 14.03.2018. URL: https://reyestr.court.gov.ua /Review/72810783 (дата звернення: 21.10.2021).

118. Рішення Оболонського районного суду м. Києва у справі № 2-3749/11 від 19.08.2011. URL: https://reyestr.court.gov.ua /Review/18648760 (дата звернення: 21.10.2021).

119. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія; відп. ред. Я. М. Шевченко. К.: КНТ, 2008. 626 с.

120. Маковская А. А. Восстановление корпоративного контроля в системе способов защиты корпоративных прав. Вестник ВАС РФ. 2009. № 1. С. 106–121.

121. Кузнецова О. А. Восстановление положения, существовавшего до нарушения права, и пресечение действий, нарушающих право, как цели и способы защиты гражданских прав. Юридическая наука и правоприменительная практика. 2013. № 3. С. 36–41.

122. Рішення Богунського районного суду м. Житомира у справі № 295/16165/15-ц від 05.05.2016. URL: https://reyestr.court.gov.ua /Review/57617638 (дата звернення: 21.10.2021).

123. Рішення Подільського районного суду міста Києва № 758/2645/15-ц від 27.07.2015. URL: https://reyestr.court.gov.ua /Review/47434030 (дата звернення: 21.10.2021).

124. Рішення Солом’янського районного суду міста Києва № 760/9866/15-ц від 30.10.2015. URL: verdictum.ligazakon.net › documen (дата звернення: 21.10.2021).

125. Рішення Голосіївського районного суду м. Києва у справі № 752/3179/13-ц від 17.06.2013. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review /35193294 (дата звернення: 21.10.2021).

126. Спасибо-Фатєєва І. В. Окремі питання застосування реституції. Актуальні проблеми приватного права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР

В. П. Маслова, 28 лют. 2014 р. Харків, 2014. С. 34–37. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6374/1/Spasibo_Fateeeva_34.pdf (дата звернення: 21.10.2021).

127. Рішення Приморського районного суду м. Одеси у справі № 522/5134/15-ц від 26.04.2016. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review /57452136 (дата зверненя: 21.10.2021).

128. Мындря Д. И. Недействительность сделки, не соответствующей закону или иным правовым актам: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Екатеринбург, 2003. 192 с.

129. Илларионова Т. И. Система гражданско-правовых охранительных мер: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Свердловск. 1985. 462 с.

130. Жук А. В. Критерії відмежування реституції та відновлення становища, яке існувало до порушення права як способів захисту суб'єктивних цивільних прав. Учасники цивільних відносин: новації рекодифікації цивільного (приватного) права України : матеріали XIX наук.-практ. конф., присвяч. 99-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 12 берез. 2021 р.). Харків : Право, 2021. С. 324–326.

131. Цивільний кодекс Республіки Молдова від 06.06.2002. № 1107-XV. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30397878#pos=656;-43 (дата звернення: 21.10.2021).

132. Ильченко А. Л. Оспаривание в суде зарегистрированного права на недвижимое имущество. Нотариус. 2004. № 5. С. 15–24.

133. Люшня А. В. Защитные возможности негаторного иска. Закон. 2007. № 2. С. 141–150.

134. Ромовская З. В. Личные неимущественные права граждан СССР: автореф. дисс. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Киев, 1968. 38 с.

135. Гражданское право : в 2 ч. Под ред. В. П. Камышанского, Н. М. Коршунова, В. И. Иванова. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2011. Ч. 1. 543 с.

136. Рожкова М. А. Средства и способы правовой защиты сторон

коммерческого спора. М. : Волтерс Клувер, 2006. 416 с.

137. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. 3-є вид., перероб. і доп. За ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2008. 832 с.

138. Шевчук Д. А. Гражданское право. М.: Эксмо, 2009. 386 с.

139. Кузнецова О. А. Пресечение действий, нарушающих право, и признание действий незаконными: соотношение способов защиты. Пролог. 2013. № 4 (4). С. 61–63.

140. Постанова Вищого господарського суду України у справі № 14/105пн від 07.07.2009. URL: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_2399243 .html (дата звернення: 21.10.2021).

141. Кузнецова О. А. Понятие пресечения действий, нарушающих право, как способа защиты гражданских прав. Современное право. 2013. № 12. С. 66–70. URL: http://predprin.psu.ru/images/citat/kyznetsova/3.32.pdf (дата звернення: 21.10.2021).

142. Рішення Каланчацького районного суду Херсонської області у справі № 2112/1511/2012 від 29.10.2012. URL: https://reyestr.court.gov.ua /Review/50513118 (дата звернення: 21.10.2021).

143. Рішення Лубенського міськрайонного суду Полтавської області у справі № 1618/3089/2012 від 06.09.2012. URL: https://reyestr.court.gov.ua /Review/26914066 (дата звернення: 21.10.2021).

144. Подшивалов Т. П. Критерии применения негаторного иска. Вестник арбитражной практики. 2011. № 3. С. 72–75.

145. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України. Редакційна колегія: Г. Л. Знаменський, Д. Х. Липницький, В. К. Мамутов (голова редколегії), І. Г.Побірченко та ін. Юрінком Інтер, 2004. 441 с.

146. Романюк Я. М., Бурлай О. Є. Позов про визнання права власності, віндикаційний та негаторний позови: деякі проблеми практичного застосування. Вісник Верховного Суду України. Київ: Верховний Суд України, 2012. № 8. С. 34–40.

147. Рішення Петровського районного суду м. Донецька у справі № 261/5677/13-ц від 07.11.2013. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review /35177005 (дата звернення: 21.10.2021).

148. Цивільне право: підручник : у 2 т. В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х. : Право, 2011. Т. 1. 656 с.

149. Рішення Індустріального районного суду міста Дніпропетровська у справі № 202/2249/15-ц від 22.05.2015. URL: https://reyestr.court.gov.ua /Review /44397094 (дата звернення: 21.10.2021).

150. Рішення Білоцерківського міськрайонного суду Київської області у справі № 357/15831/13-ц від 31.01.2014. URL: https://reyestr.court.gov.ua /Review/36924648 (дата звернення: 21.10.2021).

151. Коробцова Н. В. Цивільно-правові способи захисту особистих прав. Теорія і практика правознавства. 2013. Вип. 2 : URL: http://nbuv.gov.ua /UJRN/tipp_2013_2_8 (дата звернення: 21.10.2021).

152. Рішення Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області у справі № 344/2164/13-ц від 18.08.2013. URL: https://reyestr.court. gov.ua/Review/33709079 (дата звернення: 21.10.2021).

153. Рішення Яворівського районного суду Львівської області у справі № 460/2446/15-ц від 11.12.2020. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review /93775556 (дата звернення: 21.10.2021).

154. Осакве К. Сравнительное правоведение в схемах: Общая и Особенная части: Учеб.-практ. пособие. 2-е узд., перераб. и доп. Москва: Дело, 2002. 464 с.

155. Болокан І. В. Зобов’язально-правові та спеціальні засоби захисту права власності у підприємницькій діяльності: автореф. … канд. юрид. наук: 12.00.03. К. 2008. 15 с.

156. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін.; за ред. О. В. Дзери. К. : Юрінком Інтер, 2008. 896 с.

157. Бервено С. М. Проблеми договірного права України : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2006. 392 с.

158. Юридична відповідальність (цивілістичні аспекти) / [А. М. Савицька, В. В. Луць, З. В. Ромовська та ін.] ; за ред. Н. І. Титової. Львів: Вища шк., 1975. 196 с.

159. Принципи міжнародних комерційних договорів (принципи УНІДРУА (UNIDROIT). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_920 (дата звернення: 21.10.2021).

160. Основные проблемы гражданского права / Проф. И. А. Покровский. Петроград : изд. юрид. кн. скл. «Право», 1917. 328 с.

161. Павлов А. А. Присуждение к исполнению обязанности в натуре как способ защиты гражданских прав в обязательственных правоотношениях: дисс. …канд. юрид. наук: 12.00.03. СПб, 2001. 219 с.

162. Ільченко І. В. Примус боржника виконати обов’язок у натурі як договірний зобов’язально-правовий спосіб захисту права власності. Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право. Гол. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2016. Вип. 37. Т. 1. С. 130–133.

163. Карапетов А. Г. Иск о присуждении к исполнению обязательства в натуре. М.: Статут, 2003. 190 с.

164. Рішення Корольовського районного суду м. Житомира у справі № 2-1618/08 від 08.12.2008. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review /2760250 (дата звернення: 21.10.2021).

165. Андрійцьо В. Д. Примусове виконання обов’язку в натурі в зобов’язаннях з виконання робіт та надання послуг. Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права: Науковий часопис. 2003. № 2(6). Хмельницький: Хмельниц. ін-т регіон. упр. та права, 2003. С. 70–74.

166. Рішення Бориспільського міськрайонного суду Київської області у справі № 2-344/07 від 12.02.2007 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review /1399093 (дата звернення: 21.10.2021).

167. Громов А. А. Влияние невозможности исполнения на право требовать исполнения договорного обязательства в натуре: дисс. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, Российский государственный университет правосудия, 2017. 206 с.

168. Рішення Вищого господарського суду у справі № 14/75-10 від 13.12.2011. URL: http://arbitr.gov.ua/docs/28_3524915.html (дата звернення: 21.10.2021).

169. Зайцев А. Ю. Теоретичні та практичні аспекти віндикації житла. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2015. Вип. 35(2.1). С. 146–151.

170. Лещинська-Вьонцек М. Співвідношення понять «реституція» та «віндикація». Право та державне управління. 2019. № 2 (35). Т. 1. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive /2_2019/tom_1/11.pdf (дата звернення: 21.10.2021).

171. Римское частное право. Учебник. Под. ред. И. Б. Перетерского. М.: Юристъ, 1997. 137 с.

172. Римское частное право. Учебник. Краснокутский В. А., Новицкий И. Б., Перетерский И. С., Розенталь И. С., и др.; науч. ред.: Новицкий И. Б., Перетерский И. С. М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. 583 с.

173. Лоренц Д. В. Юридическая природа реституции. Законы России: опыт, анализ, практика. 2009. № 12. С. 112–116.

174. Скловский К. И. Собственность в гражданском праве. 5-е изд., перераб. М.: Статут, 2010. 893 с.

175. Назимов И. А. Восстановление положения, существовавшего до нарушения права, как гражданско-правовая категория. Электронное приложение к Российскому юридическому журналу. № 6. 2014. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vosstanovlenie-polozheniya-suschestvovavshego-do-narusheniya-prava-kak-grazhdansko-pravovaya-kategoriya (дата звернення: 21.10.2021).

176. Белых В. С. Договорное право Англии: сравнительно-правовое

исследование. Монография. Москва: Проспект, 2017. 208 с.

177. Кузнецова О. А. Восстановление положения, существовавшего до нарушения права, и пресечение действий, нарушающих право, как цели и способы защиты гражданских прав. Юридическая наука и правоохранительная практика. Раздел 3. Частное право, договорное регулирование. 3 (25) 2013. С. 36–41. URL: https://cyberleninka.ru/article /n/vosstanovlenie-polozheniya-suschestvovavshego-do-narusheniya-prava-i-presechenie-deystviy-narushayuschih-pravo-kak-tseli-i-sposoby/viewer (дата звернення: 21.10.2021).

178. Ромовська З. В. Проблеми захисту права власності фізичної особи. Вісник Академії адвокатури України. 2009. Число 2. С. 5–10.

179. Берестова І. Е., Бобрик В. І. Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави в підприємницькій діяльності (питання теорії і практики): Монографія. За заг. ред. О. Д. Крупчана. К.: НДІППіП, 2006. 150 с.

180. Мироненко В. О. Способи захисту права власності. Науковий вісник публічного та приватного права. Вип. 5. Т. 1. 2018. С. 115–120. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2018/5/tom_1/25.pdf (дата звернення: 21.10.2021).

181. Чундак М. В. Витребування майна з чужого незаконного володіння. Основні проблеми та шляхи до захисту цивільного права. Вісник Академії адвокатури України. 2012. № 2. С. 96–100.

182. Іваненко М. А. Співвідношення правових інститутів реституції та віндикації в цивільному праві України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. 2013. Вип. 6–1(2). С. 20–23.

183. Рішення Довгинцівського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області у справі № 211/659/16-ц від 13.02.2017. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/64747544 (дата звернення: 21.10.2021).

184. Рішення Фрунзенського районного суду м. Харкова у справі № 2-566\11 від 16.11.2011. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review /15609978 (дата звернення: 21.10.2021).

185. Право інтелектуальної власності: академ. курс. За заг. ред. О. А. Підопригори, О. Д. Святоцького. Київ, 2004. 672 с.

186. Шевченко Я. М. Право інтелектуальної власності в системі цивільного права України. Університетські наукові записки. 2005. № 3. С. 49–51.

187. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 13. Ст. 64. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text (дата звернення: 21.10.2021).

188. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15.12.1993. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 7. Ст. 32. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text (дата звернення: 21.10.2021).

189. Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність: Підручник. Київ: Знання, 2006. 431 с.

190. Основи правової охорони інтелектуальної власності в Україні: Підручник. За заг. ред. О. А. Підопригори, О. Д. Святоцького. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 236 с.

191. Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15.12.1993. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 7. Ст. 36. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text (дата звернення: 21.10.2021).

192. Штефан А. Відновлення становища, яке існувало до порушення права, і поновлення права як способи захисту авторського права. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2014. № 5. С. 43–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpiv_2014_5_6 (дата звернення: 16.01.2021).

193. Радкевич О. П. Цивільно-правовий захист прав інтелектуальної власності педагогічних працівників професійно-технічних навчальних закладів. Професійно-технічна освіта. 2015. № 3. С. 51–54.

194. Коробцова Н. В. Цивільно-правові способи захисту особистих прав людини. Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам’яті В. П. Маслова, 25 лют. 2011 р. Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Х.: Кроссроуд, 2011. С. 203–205.

195. Закон Республики Казахстан от 10.06.1996. № 6-I «Об авторском праве и смежных правах». URL: https://online.zakon.kz/document /?doc_id=1005798&doc_id2=1005798#pos=5;-108&pos2=871;-110 (дата звернення: 21.10.2021).

196. Закон Кыргызской Республики от 14.01.1998 № 6 «Об авторском праве и смежных правах». URL: http://cbd.minjust.gov.kg /act/view/ru-ru/17?cl=ru-ru (дата звернення: 21.10.2021).

197. Закон Республики Молдова «Об авторском праве и смежных правах» № 293-XIII от 23.11.1994. URL: https://www.wipo.int/edocs /lexdocs/laws/ru/md/md039ru.pdf (дата звернення: 21.10.2021).

198. Закон Республики Армения «Об авторском праве и смежных правах» от 28.01.2000. №ЗР-28. URL: https://www.aipa.am/ru /Copyrightlaw/ (дата звернення: 21.10.2021).

199. Зайцева-Калаур І. В. Цивільно-правові способи захисту авторських прав організацій ЗМІ та суб'єктів їх діяльності. Юридичний науковий електронний журнал: електронне наукове видання юридичного факультету ДВНЗ «Запорізький національний університет». 2015. № 4. С. 74–80.

200. Дяченко С. В., Ліхтанська Д. М. Проблематика відновлення становища, яке існувало до порушення права у сфері інтелектуальної власності. Актуальні проблеми правознавства. 2017. Вип. 3. С. 122–126.

201. Кузьмин А. В. Формы восстановления нарушенного субъективного права: теоретические и гражданско-правовые аспекты. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и исскуствоведение. Вопросы теории и практики. 2011. № 2(8): в 3-х ч. Часть II. С. 108–112.

202. Рішення Києво-Святошинського районного суду Київської області у справі № 369/3617/15-ц від 26.06.2015. URL: https://reyestr.court.gov. ua /Review/46664976 (дата звернення: 21.10.2021).

203. Жук А. В. Особливості застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, для захисту суб'єктивних цивільних прав у сфері

інтелектуальної власності. Міжнародні та національні правові виміри забезпечення стабільності: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 16–17 квітня 2021 р. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2021. Ч. 1. С. 74–77.

204. Овчатова-Редько А. О. Цивільно-правові способи захисту авторського та/або суміжного права у контексті ст. 16 Цивільного кодексу України. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. Вип. 1(2). С. 59–64.

205. Рішення Білгород-Дністровського міськрайонного суду Одеської області у справі № 2-960/09 від 03.02.2009. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/8445988 (дата звернення: 21.10.2021).

206. Рішення Солом'янського районного суду м. Києва у справі № 760/20574/14-ц від 21.08.2015. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/48863669 (дата звернення: 21.10.2021).

207. Васильєва В. А. Проблеми розвитку корпоративного права. Приватне право. 2013. № 1. С. 135–145.

208. Костова Н. І. Захист прав засновників акціонерного товариства. Митна справа. 2013. № 6 (2.2). С. 162–167.

209. Длугош О. І. Цивільно-правові способи захисту прав акціонерів. Івано-Франківськ, 2010. С. 192–196.

210. Галіян І. М. Захист корпоративних прав учасників господарських товариств: цивільно-правові аспекти: дис. … доктора філософії за спеціальністю 081 (Право). Київ, 2020. 264 с.

211. Управление и корпоративный контроль в акционерном обществе / Бакшинскас В. Ю., Губин Е. П., Карелина С. А., Ломакин Д. В., Миловидов В. Д., Ципилева Ю. В., Шапкина Г. С., Шиткина И. С. Москва: Юристъ, 1999. 247 с.

212. Степанов Д. И. Феномен корпоративного контроля. Вестник гражданского права. М.: ООО «Издат. дом В. Ема», 2009. Т. 9. № 3. С. 142–206.

213. Селиванова И. Правовые аспекты поглощения компаний в Украине. Юридичний радник. 2006. № 3. С. 35–38.

214. Мишин Ю. А. Утрата и восстановление корпоративного контроля на примере одного спора (спор акционеров ПАО «Восточный экспресс банк»). Молодой ученый. 2020. № 3 (293). С. 206–209. URL: https://moluch.ru/archive /293/66394/ (дата звернення: 21.10.2021).

215. Михальчук, Ю. Восстановление корпоративного контроля при утрате доли. ЭЖ-Юрист. 2015. № 18–19. С. 12–15.

216. Сліпенчук Н. А. Цивільно-правові способи захисту корпоративних прав: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2014. 212 с.

217. Нецька Л. С. Про способи захисту корпоративних прав : реалії та перспективи. Охорона корпоративних прав : матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару. Івано–Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011. С. 69–74.

218. Рішення Господарського суду Запорізької області у справі № 908/922/17 від 18.10.2017. URL: https://www.zakon-i-normativ.info /index.php/component/lica/?href=0&view=text&base=5&id=95370&menu =96006 (дата звернення: 21.10.2021).

219. Закон України «Про акціонерні товариства» № 514-VI від 17.09.2008. Відомості Верховної Ради України. 2008. № 50–51. Ст. 384.

220. Закон України «Про товариства з обмеженою і додатковою відповідальністю» № 2275-VIII від 06.02.2008. Відомості Верховної Ради. 2018. № 13. Ст. 69.

221. Смірнов Г. Особливості переведення прав та обов’язків покупця як спосіб захисту порушеного переважного права в корпоративних відносинах. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 7. С. 20–26.

222. Рішення Господарського суду Херсонської області у справі № 923/177/18 від 15.08.2018. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review /76507216 (дата звернення: 21.10.2021).

223. Жук А. В. Застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту корпоративних прав. Підприємництво, господарство і право. 2021 (302). № 4. С. 16–21.

ДОДАТОК А
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ:

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського союзу, і прирівняні до них:

1. Andriy Zhuk. The genesis of the development of legal regulation of relations on the restoration of the situation that existed before the violation, as a way of the protection of civil rights. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2020. № 6 (Volume 2). P. 201–206.

Статті в наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з присвоєнням категорії "Б":

2. Жук А. В. Відновлення становища, яке існувало до порушення права, як ефективний спосіб захисту: розмежування адміністративної юрисдикції від цивільної і господарської. *Актуальні проблеми правознавства.* Випуск 3 (15). 2018. С. 13–17.

3. Жук А. В. Застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2020. Вип. 47. Т. 2. С. 9–12.

4. Жук А. В. Відновлення становища, що існувало до порушення, у системі способів захисту суб'єктивних цивільних прав. *Підприємництво, господарство і право.* 2021 (299). № 1. С. 11–16.

5. Жук А. В. Застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, як способу захисту корпоративних прав. *Підприємництво, господарство і право.* 2021 (302). № 4. С. 16–21.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Жук А. В. Правове закріплення інституту відновлення становища, яке існувало до порушення, у Цивільному кодексі Східної Галичини 1797 р. *Право як ефективний суспільний регулятор* : матеріали міжнародної науково-

практичної конференції (м. Львів, 14–15 лютого 2020 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2020. С. 48–50.

7. Жук А. В. Критерії відмежування реституції та відновлення становища, яке існувало до порушення права як способів захисту суб'єктивних цивільних прав. *Учасники цивільних відносин: новації рекодифікації цивільного (приватного) права України:* матеріали XIX наук.-практ. конф., присвяч. 99-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 12 березня 2021 р.). Харків : Право, 2021. С. 324–326.

8. Жук А. В. Особливості застосування відновлення становища, яке існувало до порушення, для захисту суб'єктивних цивільних прав у сфері інтелектуальної власності. *Міжнародні та національні правові виміри забезпечення стабільності*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 16–17 квітня 2021 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2021. Ч. 1. С. 74–77.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

Результати дослідження обговорювались на засіданнях відділу проблем приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України та були апробовані у виступах на міжнародних наукових і науково-практичних конференціях, зокрема на: міжнародній науково-практичній конференції «Право як ефективний суспільний регулятор» (м. Львів, 14–15 лютого 2020 р., заочна участь); XIX науково-практичній конференції «Учасники цивільних відносин: новації рекодифікації цивільного (приватного) права України», присвяченій 99-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора В. П. Маслова (м. Харків, 12 березня 2021 р., особиста участь); міжнародній науково-практичній конференції «Міжнародні та національні правові виміри забезпечення стабільності» (м. Львів, 16–17 квітня 2021 р., заочна участь).